

UNIWERSYTET WARMIŃSKO-MAZURSKI W OLSZTYNIE
UNIVERSITY OF WARMIA AND MAZURY IN OLSZTYN

Acta
Polono-
Ruthenica

XXII

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO
OLSZTYN 2017

Kolegium redakcyjne

Iwona Anna NDiaye (redaktor naczelna), Olga Letka-Spychała (sekretarz), Izabella Siemianowska (sekretarz)

Rada Naukowa

Ludmiła Babienko (Uralski Uniwersytet Federalny im. Pierwszego Prezydenta Rosji Borysa Jelcyna w Jekaterynburgu, Rosja), Nikołaj Baryszenkow (Piatigorski Uniwersytet Państwowy, Rosja), Jolanta Brzykcy (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska), Andrzej Ksenicz (Uniwersytet Zielonogórski, Polska), Indira Dzagania (Suchumski Uniwersytet Państwowy w Tbilisi, Gruzja), Tatiana Kirillowna (Astrachański Państwowy Uniwersytet Medyczny, Rosja), Galina Krasnoszczekowa (Południowy Uniwersytet Federalny w Taganrogu, Rosja), Czesław Lachur (Uniwersytet Opolski, Polska), Natalia Lichina (Bałtycki Uniwersytet Federalny im. Immanuela Kanta w Kaliningradzie, Rosja), Leonid Malcew (Bałtycki Uniwersytet Federalny im. Immanuela Kanta w Kaliningradzie, Rosja), Tatiana Marczenko (Dom Rosyjskiej Zagranicy im. A. Sołżenicyna w Moskwie, Rosja), Walentina Masłowa (Witebski Uniwersytet Państwowy im. Piotra Maszeraua, Białoruś), Manatkul Mussatajewa (Kazachski Narodowy Uniwersytet Państwowy im. Abaja w Alma-Aty, Kazachstan), Natalia Nesterowa (Permski Narodowy Badawczy Uniwersytet Politechniczny w Permie, Rosja), Dmitrij Nikołajew (Instytut Literacki im. A.M. Gorkiego w Moskwie, Rosja), Joanna Orzechowska (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie), Vera Ozheli (Państwowy Uniwersytet im. Akakija Cereteli w Kutaisi, Gruzja), Tatiana Rybalczenko (Uniwersytet Państwowy w Tomsku, Rosja), Michaił Sarnowski (Uniwersytet Wrocławski, Polska), Andrzej Sitarski (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska), Swietłana Waulina (Bałtycki Uniwersytet Federalny im. Immanuela Kanta w Kaliningradzie, Rosja), Katarzyna Wojan (Uniwersytet Gdański, Polska), Lola Zwonariowa (Rosyjska Akademia Edukacji w Moskwie, Rosja)

Rada Programowa

Walenty Piłat (Honorowy Przewodniczący, Olsztyn), Jan Czykwini (Białystok), Joanna Mianowska (Toruń), Leontij Mironiuk (Olsztyn), Grzegorz Ojcewicz (Szczytno), Irena Rudziewicz (Olsztyn), Alicja Wołodźko-Butkiewicz (Warszawa), Wolfgang Gladrow (Berlin)

Lista recenzentów zostanie zamieszczona w ostatnim numerze danego roku

Redaktor tomu

Iwona Anna NDiaye

Redaktor wydawniczy

Elżbieta Pietraszkiewicz

Projekt okładki

Barbara Lis-Romańczukowa

Adres redakcji

Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej UWM
ul. Kurta Obitzta 1, 10-725 Olsztyn
tel./fax 89 527 58 47, e-mail: acta.pol.rut@wp.pl

ISSN 1427-549X

© Copyright by Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego • Olsztyn 2017

Wydawnictwo UWM
ul. Jana Heweliusza 14, 10-718 Olsztyn
tel. 89 523 36 61, fax 89 523 34 38
www.uwm.edu.pl/wydawnictwo/
e-mail: wydawca@uwm.edu.pl

Ark. wyd. 12,4; ark. druk. 10,5
Nakład: 120 egz., druk: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie, zam. 561

Od Redaktora

Z ogromnym żalem przyjęliśmy fakt odejścia na emeryturę Pana Profesora Walentego Piłata. Przejmując obowiązki redaktora naczelnego czasopisma „Acta Polono-Ruthenica”, w imieniu całego zespołu pragnę wyrazić podziękowanie za wieloletnią pracę oraz wytrwałość w podejmowaniu działań na rzecz umacniania polsko-wschodniosłowiańskich kontaktów literackich i językowych. Dzięki staraniom Pana Profesora od ponad dwudziestu lat słaWiści z ośrodków krajowych i zagranicznych prezentują na łamach czasopisma wyniki swoich badań, ze szczególnym uwzględnieniem zasygnalizowanej w tytule problematyki.

Wychodząc naprzeciw aktualnym wyzwaniom, zdecydowaliśmy się na zmianę formuły czasopisma z rocznika na kwartalnik. Rozszerzamy również zakres tematyczny zasadniczych działów problemowych. Artykuły prezentowane na łamach czasopisma, poza językoznawstwem i literaturoznawstwem, będą koncentrować się również na aspektach przekładu literackiego i specjalistycznego.

Pozostajemy jednak wierni zasadniczej idei, która przyświecała inicjatorom rocznika – Profesorowi Ryszardowi Łużnemu i Profesorowi Bazylemu Białokozowiczowi. W centrum naszej uwagi pozostają polsko-wschodniosłowiańskie powiązania kulturowe, literackie i językowe. Za wciąż aktualne uznajemy bowiem słowa wypowiedziane przez Pana Profesora R. Łużnego podczas dyskusji panelowej na temat „Polsko-wschodniosłowiańskie powiązania kulturowe, literackie i językowe jako zadanie badawcze”, zorganizowanej w ramach V Międzynarodowej Konferencji Naukowej (7–9 października 1993 roku) przez ówczesną Katedrę Słowiańszczyzny Wschodniej Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie: My również jesteśmy przekonani, że „podjęte przed dwudziestu z górą laty prace komparatystyczne i kontaktologiczno-typologiczne w zakresie szeroko pojętych relacji kulturowych polsko-wschodniosłowiańskich należy kontynuować, rozwijać i pogłębiać, z zachowaniem ich wielopłaszczyznowego i interdyscyplinarnego charakteru” („Acta Polono-Ruthenica” 1996, nr 1, s. 3).

Mam nadzieję, że nowa formuła „Acta Polono-Ruthenica” zwiększy zainteresowanie szerokiego kręgu odbiorców, a artykuły prezentowane na łamach czasopisma będą uwzględniać wciąż nowe dziedziny problematyki badawczej pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego.

dr hab. Iwona Anna NDiaye, prof. UWM

Literaturoznawstwo

Nel Bielniak
Uniwersytet Zielonogórski

Trudna sztuka dorastania a świat bohaterów Aleksandra Kuprina

*Мне невольно хочется пробежать скорее пустыню отрочества
и достигнуть той счастливой поры, когда снова истинно нежное,
благородное чувство дружбы ярким светом озарило конец этого возраста
и положило начало новой, исполненной прелести и поэзии, поре юности.*

Лев Толстой, *Отрочество*

Jednym z następstw zintensyfikowania procesów industrializacji na przełomie XIX i XX stulecia było wyodrębnienie w życiu człowieka specyficznego czasu przemian wiodącego z dzieciństwa ku dorosłości¹. Od tej pory adolescencja stała się przedmiotem badań różnych dziedzin nauki: medycyny, psychologii, pedagogiki, socjologii, antropologii kultury etc. Zainteresowanie tym fenomenem nasiliło

¹ I. Ubuchowska, *Adolescencja*, [w:] *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*, red. B. Harwas-Napierała, J. Trempała, t. 2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000, s. 163. Słowa polskiej badaczki wymagają uzupełnienia. Philippe Ariès w kanonicznej już dzisiaj *Historii dzieciństwa* konstatuje, że od połowy średniowiecza po wiek XVIII społeczeństwo miało znikome pojęcie o dzieciństwie, a jeszcze mniejsze o okresie młodzieńczym. Żywiono wówczas przekonanie, że dzieciństwo to wyłącznie początkowy etap rozwoju człowieka, gdy nie jest on w stanie obejść się bez pomocy. Gdy tylko dziecko zaczynało dawać sobie radę fizycznie, nagle zyskiwało status młodego człowieka, dzieliło bowiem z dorosłymi tak pracę, jak i zabawę. Nie przechodziło natomiast przez wszystkie fazy wczesnej młodości. Co więcej, samo pojęcie ludzkiego wieku również nie miało w tamtych czasach znaczenia. Zaczęło się to zmieniać dopiero w XVI stuleciu. Niemniej tak w starożytności, jak i w wiekach średnich ludzie postrzegali świat poprzez symbolikę liczb, żywioły, temperamenty, planety i ich astrologiczne znaczenie oraz okresy życia, dzięki którym można było uzasadnić biologię człowieka, zespoloną tajemnymi więzami z innymi zjawiskami natury. Słowo „młodość” także przez długi czas zawierało w sobie pewną dwuznaczność, oznaczało bowiem siłę wieku, „wiek średni”, nie zaś – wiek młodzieńczy. Aż do XVIII stulecia łączono go z dzieciństwem, używając synonimicznie łacińskich słów *puer* (chłopiec) oraz *adolescens* (młodzieniec). Ponadto u schyłku średniowiecza znaczenie słowa „dziecko” było niezwykle szerokie. Oznaczało ono bowiem zarówno chłopca, pазia, giermka, jak i młokosa, hultaja, syna czy zięcia. Pojęcie wieku młodzieńczego wyłoniło się w XVIII wieku za sprawą dwóch postaci: literackiej (Cherubina, wskazującego na związek między kobiecym wyglądem a przemianą dziecka w dorosłego) i społecznej (rekruta, uosabiającego siłę fizyczną). Na stałe natomiast zagościło w społecznej świadomości jako następstwo I wojny światowej, która skonfrontowała masy żołnierzy frontowych ze starymi generacjami na tyłach. Wtedy też dostrzeżono w młodzieży odrębną kategorię, wyraziła nową aksjologię. Zob. Ph. Ariès, *Historia dzieciństwa. Dziecko i rodzina w dawnych czasach*, przeł. M. Ochab, Marabut, Gdańsk 1995, s. 7–8, 13–14, 25–42.

się w połowie ubiegłego wieku ze względu na gwałtowny przyrost naturalny po II wojnie światowej, wzrosła ponadto świadomość, że młodzież jest znaczącą grupą społeczną. Uczeni różnych specjalności, zgłębiający procesy psychofizyczne zachodzące w życiu młodych ludzi, posługują się niejednorodną terminologią i proponują zróżnicowaną periodyzację. Niemniej jednak zgadzają się co do tego, że początkowo rozwija się gotowość organizmu do prokreacji (wczesna adolescencja, zwana inaczej wiekiem dorastania), później zaś nabywane są kompetencje osobiste i społeczne (późna adolescencja, nazywana także wiekiem młodzieńczym). Za swoistą linię demarkacyjną oddzielającą te etapy przyjęło się uważać szesnasty rok życia. Irena Obuchowska proponuje dla obu stadiów metaforyczne określenia. Pierwszy okres, w którym kluczową rolę odgrywają czynniki biologiczne, opatruje mianem „fazy poczwarki”, drugi natomiast związany z psychologicznym i społecznym dorastaniem – „fazą motyla”².

Ten czas bolesnej niekiedy metamorfozy i towarzyszących jej zmian tak biologicznych, jak i psychicznych nie uszedł uwadze artystów pióra, pędzla i dłuta z różnych kręgów kulturowych. Świadczą o tym m.in. dzieła norweskiego malarza Edwarda Muncha *Dojrzewanie* (1894) i *Podlotek* (1895), rzeźba *Czternastoletnia tancerka* (1880) francuskiego impresjonisty Edgara Degasa, cykl obrazów Jacka Malczewskiego *Rusalki* (1887–1888) czy nieco późniejsza kontrowersyjna *Teresa śniąca* (1938) Balthusa, francuskiego malarza polskiego pochodzenia. Literackie wyobrażenia dorastających chłopców i dziewcząt odnajdujemy choćby w drugiej części autobiograficznej trylogii Lwa Tołstoja *Lata chłopięce* (*Опомечство*, 1854), w nader odważnych obyczajowo utworach dramatycznych Franka Wedekinda *Przebudzenie wiosny. Tragedia dziecięca* (*Frühlings Erwachen. Eine Kindertragödie*, 1891) i *Puszka Pandory* (*Die Büchse der Pandora*)³, w *Spowiedzi motyla* (1913)

² I. Obuchowska, op. cit., s. 163–167. Niektórzy psychologowie ze względu na trudności z określeniem granic trwającego kilka lat procesu dojrzewania umownie dzielą go na trzy etapy: wczesny, środkowy i późny. Dwa pierwsze stadia obejmują okres od jedenastego do szesnastego roku życia – zob. M. Herbert, *Rozwój ucznia. Poznanie potrzeb i problemów dzieci w okresie dorastania*, przeł. E. Jusewicz-Kalter, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2008, s. 9.

³ Pierwotny, nieoprzemyślony prologiem tekst pięcioaktowej *Puszki Pandory*, opatrzony niepokojąco dwuznacznym podtytułem *Monstertragödie* (*Tragedia monstrum* lub *Tragedia-monstrum*), powstał w latach 1892–1894. Za życia Wedekinda nie doczekał się jednak ani publikacji, ani inscenizacji. Ze względu na zbyt śmiałe sceny, ukazujące życie młodziutkiej Lulu jako prostytutki w Londynie, wydawca odmówił ogłoszenia utworu drukiem. Wówczas pisarz wprowadził zmiany: oddzielił trzy pierwsze akty, a także dopisał nowy III akt, który umieścił między II a III aktem pierwotnej wersji. Przekomponowanej i złagodzonej pierwszej części dramatu Wedekind nadał tytuł *Duch ziemi. Tragedia. Manuskrypt sceniczny* i opublikował go jesienią 1895 r. w Paryżu i w Lipsku. Z czasem, gdy sztukę zaczęto wystawiać, Wedekind dopisał prolog wygłaszany przez Pogromcę zwierząt. Oddzielnym prologiem opatrzył również drugą część sztuki, która po raz pierwszy ukazała się drukiem w czasopiśmie „Die Insel” w 1902 r. pod tytułem *Puszka Pandory. Tragedia w trzech aktach*. Oskarżenia o obsceniczną zmuszały autora do wielokrotnych modyfikacji tekstu, dlatego też gdy w 1913 r. na powrót połączył obie części sztuki w utwór *Lulu. Tragedia*

Janusza Korczaka czy powieści Gabrieli Zapolskiej *Przedpiekle* (1889), ukazującej pensję dla panien jako miejsce pozornej edukacji.

Erik Erikson, amerykański psychoanalityk i psycholog, oraz Martin Herbert, brytyjski psycholog, odnotowują, że ten szczególny okres w rozwoju człowieka bywa powszechnie określany mianem „ziemi niczyjej między dzieciństwem a dojrzałością” lub „stadium przejściowym”⁴, myśliciel z Jasnej Polany nazywa go „pustynią lat chłopiących”⁵, a Korczak – „dziwnym wiekiem”, „najburzliwszą epoką życia” lub, co ciekawe, „życiem motyla”⁶. W tych metaforach kryje się zarówno niejasność w określaniu granic adolescencji (w wielu opracowaniach oscylują one między dziesiątym a dwudziestym rokiem życia, jednak okres ten trwa krócej dla osób szybciej wchodzących w świat dorosłych, dłużej natomiast dla młodzieży studiującej⁷), jak i związane z nią problemy (samotność, wyalienowanie, strach, bunt i jednocześnie chęć przynależności do grupy, bycia zrozumianym).

Niejednoznaczny status osób dorastających, które nie są już dziećmi, a jednocześnie nie są jeszcze dorosłymi, bezspornie przykuwał uwagę Aleksandra Kuprina (1870–1938). W jego utworach odnaleźć bowiem można spore grono nastoletnich dziewcząt i chłopców, jak też refleksje nad gwałtownymi zmianami fizycznymi, fizjologicznymi i psychicznymi właściwymi temu okresowi oraz wszelkiej proweniencji zmorami czasu dojrzewania.

Wspomniany wyżej Herbert przekonuje, że „w wieku pokwitania każde dziecko w pewnym sensie staje się inną osobą bądź podejmuje całkowicie różne zadania rozwojowe niemal z dnia na dzień”⁸. Słowa brytyjskiego psychologa współgrają z conceptem, pojawiającym się tak u Kuprina, jak i u Korczaka, któremu skądinąd twórczość rosyjskiego prozaika obca nie była⁹. Obydwaj pisarze zdają się jednak nie tylko wierzyć w momenty zwrotne w życiu człowieka, suponują ponadto

w *pięciu aktach z prologiem*, jednocześnie jednak usunął z niego niektóre sceny. Oryginalną, zamkniętą w sejfie wersję dramatu, spadkobiercy Wedekinda upublicznili dopiero w roku 1988. Okazało się wówczas, że różnice między rękopisem a kolejnymi wydaniem są rażące. Zob. K. Przyłuska-Urbanowicz, *Pupilla. Metamorfozy figury drapieżnej dziewczynki w wyobraźni symbolicznej XX wieku*, słowo / obraz terytoria, Gdańsk 2014, s. 12–18.

⁴ E.H. Erikson, *Dzieciństwo i społeczeństwo*, przeł. P. Hejmej, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2000, s. 357; M. Herbert, op. cit., s. 10.

⁵ Takie tłumaczenie pojawia się w polskim wydaniu utworu rosyjskiego pisarza – zob. L. Tołstoj, *Dzieciństwo. Lata chłopiące. Młodość*, przeł. P. Hertz [w:] idem, *Dzieła*, t. 1, PIW, Warszawa 1956, s. 205.

⁶ J. Korczak, *Spowiedź motyla*, [w:] idem, *Wybór pism*, t. 2, Nasza Księgarnia, Warszawa 1958, s. 93, 118, 127.

⁷ I. Obuchowska, op. cit., s. 166.

⁸ M. Herbert, op. cit., s. 9–10.

⁹ Franciszek Sielicki, oceniając stosunek polskiej krytyki okresu międzywojnia do twórczości Kuprina, odnotowuje m.in.: „Janusz Korczak znów cytował w jednej z rozpraw pedagogicznych trafne uwagi krytyczne autora *Jamy* na temat spraw seksualnych młodzieży i »przelotnych« stosunków »na wzór much, co na sekundę zlepiły się na ramie okiennej, a potem w głupekowatym zdziwieniu poskrobały się łapkami

cykliczność epok przełomowych, następujących po sobie co siedem lat. I choć przekonania takie, zdaniem psychologów, odnieść należy do sfery symbolicznej¹⁰, są one bliskie bohaterom Spowiedzi motyla i Kuprinowskiego opowiadania *Bonza* (Бонза, 1896). Przeświadczenie, że zbliżające się cztertnaste urodziny będą swego rodzaju cezurą, skłaniają Korczakowskiego diarystę do przelania na papier następującej refleksji: „Podobno co siedem lat zmienia się cały organizm, sposób myślenia i wszystko. Co przyniosą mi owe cztertnaście lat? Oczekuję z niecierpliwością, badam stan mojej duszy, aby się naocznie przekonać”¹¹. Bohater wcześniejszego o niemal dwie dekady opowiadania *Bonza* zajmuje zbliżone stanowisko z tą różnicą, że skupia się na pierwszym punkcie zwrotnym ludzkiej egzystencji. Doktor Subbotin pod wpływem szczególnej atmosfery świąt Wielkiej Nocy wydobywa z zapomnienia pewien epizod z dzieciństwa, a swoją opowieść rozpoczyna od słów:

– Мне шел тогда восьмой год. Говорят, что через каждые семь лет меняется у человека и наружность, и состав крови, и характер и привычки. Может быть, в этом и есть доля правды. По-моему, семилетний возраст действительно влечет за собою перелом в ребяческой душе: в это время дети так жадно и беспорядочно набираются впечатлений, что даже худеют и делаются рассеянными...¹²

Przełomowym momentem w życiu wielu młodych ludzi jest rozpoczęcie nauki w szkole, implikujące zdobywanie nowych, nierzadko negatywnych, doświadczeń. Dzięki zmianie obyczajów na przestrzeni XV–XVII wieku szkoła, jak odnotowuje Philippe Ariès, stała się normalną metodą inicjacji społecznej, sposobem przejścia ze stanu dzieciństwa do stanu dojrzałości. Jednak zastąpienie terminowania edukacją szkolną wiązało się z przekonaniem o konieczności separowania młodzieży od brudnego świata dorosłych, aby zachowała ona swą pierwotną niewinność. Przeświadczenie o potrzebie moralnego i duchowego doskonalenia wychowanków doprowadziło do wprowadzenia rygorystycznej dyscypliny, uwzględniającej kary

po karku i rozleciały na wieki” – F. Sielicki, *Pisarze rosyjscy początku XX wieku w Polsce międzywojennej*, „Slavica Wratislaviensia” 1996, nr 88, s. 91.

¹⁰ Miłosz Brzeziński, psycholog i trener osobisty, w audycji radiowej „Poranek OnLine” (Polskie Radio Czwórka) z 3 lipca 2013 r. zauważa, że przeświadczenie wielu osób, jakoby życie człowieka zmieniało się co siedem lat, dotyczy m.in. „obumierania komórek w naszych organizmach i dzieci, które dorastają, a my wraz z nimi”. Żadna z tych teorii nie ma jednak, zdaniem Brzezińskiego, potwierdzenia naukowego. „I choć z pewnością jest tak, że co jakiś czas ludzie się zmieniają – konstatuje psycholog – znaczenie mają ważne wydarzenia w naszym życiu, a nie upływający po prostu czas. Bo przez te symboliczne siedem lat w życiu wielu ludzi nic się tak naprawdę nie zmienia”. Zob. [online] <<http://www.polskieradio.pl/10/483/Artykul/879713,Czy-czlowiek-zmienia-sie-co-siedem-lat>> (dostęp: 12.03.2016).

¹¹ J. Korczak, op. cit., s. 67.

¹² А.И. Куприн, *Собрание сочинений в девяти томах*, Художественная Литература, Москва 1970–1973, т. I, s. 437.

cielesne. Trzymanie ucznia pod coraz surowszą kontrolą zostało uznane przez rodziców za stwarzające najlepsze warunki do porządnej edukacji, dlatego też idealną placówką oświatową w XIX stuleciu stał się internat, a także liceum, małe seminarium czy szkoła pedagogiczna. Niemniej we Francji ze względu na protesty opinii publicznej dyscyplinarny system szkolny został zniesiony w 1763 r.¹³

W rosyjskiej dziewiętnastowiecznej rzeczywistości ważną rolę odegrały reformy lat 1860–1870, które objęły swoim zasięgiem również sferę edukacji. Złagodzone wówczas zasady otwierania placówek oświatowych, wprowadzono szereg swobód dla uniwersytetów, a także osłabiono cenzurę, co w rezultacie nadwątlilo państwo-cerkiewną supremację w dziedzinie oświaty. Mimo to wewnętrzna liberalizacja samego procesu nauczania w szkole państwowej dokonywała się nieśpiesznie, powstrzymywała ją wyraźnie konserwatywna część pedagogów oraz istniejący system biurokratyczny; nadal kultywowano nauczanie mechanistyczne, hołdowano postawie obojętności wobec ucznia, praktykowano bicie¹⁴. Przedmiotem refleksji teoretycznej kwestie edukacji i wychowania, jak zauważa Jelena Biezborodkina, stały się dopiero w latach dziewięćdziesiątych, kiedy to uczeni, filozofowie, pisarze i publicyści szeroko dyskutowali wpływ niewłaściwych założeń polityki oświatowej na rozwój duchowy wkraczającego w życie młodego człowieka.

Naturalną kolejną rzeczą wspomniane negatywne zjawiska towarzyszące trudnej drodze do wiedzy, jak również portrety nauczycieli o ciasnych horyzontach myślowych opisywane były w licznych tekstach literackich przełomu XIX i XX stulecia, w tym również autobiograficznych. Duchem minionych, przygnębiających czasów przesycone są między innymi utwory Borisa Nikonowa (*В стенах гимназии*, 1907) oraz Arkadija Wielikopolskiego (*Вечерние жертвы*, 1913). Obaj pisarze relacje między nauczycielami a uczniami przyrównują do pola bitwy, na którym ścierają się wrogie obozy: katów i ofiar. Nauczyciele budują swój autorytet nie na zaufaniu i szacunku, lecz na bezwzględnym posłuszeństwie i dyscyplinie, starają się też zdławić wszelkie przejawy niezależności uczniów, ci zaś kwestionują zasady, na których oparty jest system oświaty. Natomiast egzemplifikacją ekstremalnej bezwolności i skostnienia, a jednocześnie bezwzględności i surowości typowych dla pedagogów lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku są,

¹³ Ph. Ariès, op. cit., s. 9, 149–153, 161, 197.

¹⁴ N. Danilkina, *Idee wolności i harmonii w pedagogice filozoficznej w epoce rewolucji rosyjskich*, „Kultura i Wartości” 2013, nr 3(7), s. 115–116, [online] <http://kulturaiwartosci.umcs.lublin.pl/wp-content/uploads/2011/11/Natalia_Danilkina_Idee_wolnosci-_i_harmonii.pdf> (dostęp: 20.03.2016).

zdaniem rosyjskiej badaczki, Czechowowski Bielikow (*Человек в футляре*, 1898) i Pieriedonow z *Małego biesa* (*Мелкий бес*, 1907) Fiodora Sołoguba¹⁵.

W nurt prozy negującej metody oświatowe i wychowawcze, a także ukazującej szkołę jako instytucję wypaczającą charakter wpisuje się mikropowieść Kuprina *Na przełomie (Kadety)* [*На переломе (Кадеты)*] z 1900 r., zawierająca refleksje o charakterze autobiograficznym. Utwór ten przynosi wprawdzie obraz konkretnej instytucji oświatowej, a mianowicie 2. Moskiewskiego Korpusu Kadetów, jednocześnie jednak daje wyobrażenie o ówczesnych zamkniętych szkołach z internatem w ogóle, co – jak się zdaje – podnosi jego wartość dokumentarną. Czytelnik poznaje życie szkolne od wewnątrz, towarzyszy bowiem głównemu bohaterowi od pierwszego dnia edukacji, widzi świat jego oczyma i przeżywa towarzyszące mu emocje, w głównej mierze negatywne. Postrzegana przez Bułanina rzeczywistość nie tylko pozbawiona jest jasnych stron, niekiedy bywa wręcz groteskowa. Normą są w niej brud, choroby, zły jakości lub nadpsute jedzenie, a także kontrowersyjne metody wychowawcze, uwypuklające anachroniczność i bezwartościowość systemu kształcenia, o czym świadczą sportretowani przez prozaika nauczyciele. Są to nierzadko ludzie sfrustrowani, obłudni, przypochlebiający się zwierzchnikom lub uczniom z wyższych sfer, unikający natomiast konfrontacji z agresywnymi uczniami starszych klas, nierozumiejący psychiki wychowanków, prawie zawsze nadużywający alkoholu, niekiedy niechlujni bądź zabiedzeni, a nawet okrutni. Przytoczmy tu dłuższy *passus* ilustrujący rozmaite szykany o charakterze szowinistycznym, którym nauczyciel geografii z upodobaniem poddawał uczniów polskiej narodowości:

Однако были и свирепые преподаватели, например, учитель географии полковник Лев Васильевич Рябков. Сухой, желчный, вспыльчивый человек. Он решительно всем воспитанникам, даже в старших классах, говорил „ты”, младших дергал за уши и вытягивал линейкой между плеч, а иногда даже лягался шпорой. Но любимым для него развлечением было вытащить к карте кадета с польской фамилией и непременно католика. В течение часа изощрялся над ним Рябков, зло и грубо карикатуря его язык, национальность и религию. Тут бывало и „жечь

¹⁵ E.С. Безбородкина, *Образ учителя в художественной литературе конца XIX – начала XX века*, „Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена” 2006, nr 19, t. 2, s. 93–95. Należy tu odnotować, że profesja nauczyciela nie była w owych czasach przedstawiana wyłącznie w sposób pejoratywny. Na kartach utworów Nikołaja Leskowa *Klasztor kadecki* (*Кадетский монастырь*, 1880), Nikołaja Garina-Michajłowskiego *Dzieciństwo Tomka* (*Детство Темы*, 1892) czy Lidii Czarskiej *Wspomnienia pensjonarki* (*Соперницы. Записки институтки*, 1902) pojawiają się postaci pedagogów kochających swoją pracę, lubiących uczniów, obdarzonych takimi cechami jak szlachetność, dobro, sprawiedliwość czy wyrozumiałość. Zob. ibidem, s. 96.

посполита” и „от можа до можа” и „крулество польске” и „матка боска Ченстоховска, змилуйся над нами, над поляками, а над москалями, а над себе хцешь”¹⁶.

Osamotniony i przerażony chłopiec, narażony na przemoc ze strony starszych kolegów, znęcających się nad nim fizycznie i psychicznie, ma dwa wyjścia: może przystosować się, wzorując swoje postępowanie na zachowaniu brutalnych kadetów, lub wystąpić przeciwko grupie, broniąc swoich wartości, lecz to narazi go na prześladowania. Bułanin wybrał pierwszą drogę, z czasem okrzepł, zahartował się, a co za tym idzie – zobojętniał. Mimo to niezwykle intrygowała go postać Sysojewa, szkolnego odmieńca, który z pełną świadomością, nawet za cenę zdrowia, buntował się i stawiał czoła całej klasie. Sposób bycia obu chłopców zdaje się tłumaczyć Erikson, który przekonuje, że w okresie dorastania wszystko, co było w życiu trwałe, ulega zakwestionowaniu, dlatego młodzi ludzie, broniąc się przed poczuciem nieładu tożsamości, paradoksalnie stają się nietolerancyjni, usuwają poza nawias wszystkich, którzy są „inni” ze względu na pochodzenie, gusta, talenty, a nawet nieznaczne elementy ubioru czy gestów, które w danym okresie stanowią o przynależności bądź wykluczeniu z grupy. Formą obrony jest również zwyczaj okresowego łączenia się w grupy i tworzenia autostereotypów, podobnie jak badanie zdolności do zachowania wierności wobec grupy¹⁷.

Oznaką skostniałości i bezużyteczności systemu edukacji są także relacje panujące między kadrą nauczającą a wychowankami. Kuprin, podobnie jak wspomniani tu Nikonow i Wielikopolski, podkreśla, że choć panujący w szkole kult siły podzielił chłopców na ciemężycieli i uciskanych, zawsze jednoczyli się oni przeciwko wspólnemu wrogowi, nad którym nieustannie brali górę. Przyczyną takiego stanu rzeczy była stałość i niezłomność chłopięcego światka, który stworzył własny żargon, zwyczaje i normy etyczne, zabraniające np. okradania współtowarzyszy, pochwalające natomiast zawłaszczanie przedmiotów należących do nauczycieli. Co istotne, antypatia była odwzajemniona:

Это уже из одного того было видно, что если и поступал в число воспитателей свежий, сильный человек, с самыми искренними и гуманными намерениями, то спустя два года (если только он сам не уходил раньше) он опускался и махал рукой на прежние бредни.

Капля за каплей в него внедрялось убеждение, что эти проклятые сорванцы действительно его вечные, беспощадные враги, что их необходимо выслеживать, ловить, обыскивать, стращать, наказывать как можно чаще и кормить как можно реже¹⁸.

¹⁶ А.И. Куприн, *op. cit.*, t. III, s. 69.

¹⁷ E. Erikson, *op. cit.*, s. 272–273.

¹⁸ А.И. Куприн, *op. cit.*, t. III, s. 42.

Obojętność dyrekcji i pedagogów na losy i rozwój wychowanków, których pozbawiano interesującej lektury i rozrywek w czasie wolnym, przyczyniała się do wszechobecnej nudy, skłaniającej chłopców do absurdalnych, a niekiedy wręcz niebezpiecznych zabaw. To wtedy pastwiono się nad młodszymi lub słabszymi, zakładano się, kto zje surową rybę lub ślimaki, wypije atrament lub wypali piętnaście papierosów jeden po drugim. Zdaje się to być specyfiką zamkniętych placówek oświatowych w ogóle, ponieważ takie obrazki ujrzeć można i na pensjach żeńskich, jak przekonuje Zapolska w *Przedpieklu*, wykazując, że dziewczęta niewiele różnią się od chłopców:

Godzina wolna! [...] – godzina, w której mieszają się starsze z młodszymi, bije się Żydówki, powierza tajemnice, szepcze do ucha słowa, od których twarz w płomieniach staje. I szybko jak rozpalona lawa przelewają się z klasy do klasy całe tłumy dziewczyn pogarbionych, pokrzywionych, anemicznych, cuchnących blednicą – pożerających kredę i ołówki¹⁹.

Dodajmy w tym miejscu, że zwyczaj jedzenia kredy i picia octu miała także bohaterka mikropowieści *Żaneta* (*Жанета*, 1933), która została napisana przez Kuprina na emigracji. Podczas nauki w instytucie dla uprzywilejowanych panien Lidia, podobnie jak większość jej rówieśników, przeżyła ponadto pierwsze homoerotyczne uniesienia. Na to, że było to wówczas dość powszechne zjawisko, wskazuje także wiersz Paula Verlaine'a *Pensjonarki* (*Pensionnaires*, 1868), opiewający takie właśnie relacje, oraz cytowana tu powieść Zapolskiej. Zdaniem Krysztyny Kłosińskiej, prowokowanie atmosfery homoerotycznej sugeruje się w niej wówczas, gdy zamknięte w kręgu własnej płci elewki pobudzone treścią wykładu o macierzyństwie przybliżają się do siebie rozpalone, pełne niezdrowych pragnień²⁰.

Krańcowym przejawem krachu instytucji szkolnej są wstrząsające opisy nagminnie stosowanych kar, także cielesnych, które odnaleźć możemy tak w *Na przełomie*, jak i w *Przedpieklu*. Bohaterom obydwu utworów największe cierpienie sprawia jednak nie ból fizyczny, lecz towarzyszące wymierzaniu kary poczucie osamotnienia, całkowitej zależności od cudzej woli i upokorzenia. Trzeba było wielu lat, aby w duszy Bułanina „зажила эта кровавая, долго сочившаяся рана”. Natomiast subtelna, silnie odczuwająca wszelką niesprawiedliwość

¹⁹ G. Zapolska, *Przedpiekle*, [w:] eadem, *Dziela wybrane*, t. 2, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1957, s. 21.

²⁰ K. Kłosińska, *Ciało, pożądanie, ubranie. O wczesnych powieściach Gabrieli Zapolskiej*, Wydawnictwo eFKA, Kraków 1999, s. 133.

Stasia nie potrafiła znieść niezasłużonej i okrutnej pokuty, co skłoniło ją do próby samobójczej²¹.

Tak więc w okresie, gdy młodzi ludzie mają niezwykle wrażliwą psychikę, gdy poszukują ideałów i wsparcia, gdy kształtuje się ich system wartości i światopogląd, rzuceni zostają w nieprzyjazne szkolne środowisko, które w takim samym stopniu hartuje, co wypacza charaktery. Na ową swoistą ambiwalencję kryjącą się w kulturowym obrazie szkoły zwraca uwagę także Grzegorz Leszczyński, który konstatuje: „Szkoła jest oparta zarazem na mądrości i głupocie, jest wyzwaniem do wolności przez bunt i stłumieniem wolności przez wymuszenie bezwarunkowego posłuszeństwa, jest sposobem bycia i postępowania z ludźmi i walką o przetrwanie w gąszczu wrogich i sprzecznych sił, jest szkołą dojrzałości i szkołą skarlania, moralizuje i demoralizuje, buduje i niszczy. Jej horyzont jest jednocześnie horyzontem światła i ciemności”²².

W fazie pokwitania formuje się nie tylko ego młodego człowieka, zachodzą również przeobrażenia w budowie i wyglądzie ciała, zmieniające jego postawę wobec własnej i drugiej płci. Fizjologiczne przemiany organizmu powiązane są, co istotne, z wpływami pochodzącymi ze środowiska społecznego oraz z psychiki. Dopiero połączenie wszystkich tych czynników oddziałuje na sposób przeżywania okresu adolescencji, niemniej jednak to właśnie zauważalne zmiany w obrębie ciała dorastających osób są na ogół zarówno dla nich samych, jak i otoczenia zapowiedzią, że oto dobiega końca ich dzieciństwo²³. W prozie Kuprina odnaleźć można niemało przykładów ilustrujących metamorfozę dojrzewających bohaterów. Wprawdzie z większą uwagą zdaje się on śledzić transformacje nastoletnich

²¹ Starsza guwernantka była świadkiem próby zniewolenia Stasi przez nauczyciela muzyki. Jednak miast ją bronić, panna Melania zazdrosna o uczucie, jakim darzy podopieczną Mystkowski, przerzuciła ciężar winy na nieszczęsną dziewczynę i postanowiła poddać ją okrutnej karze, praktykowanej zwykle w *Âme-Sacr e*, a polegającej na poniżeniu ostatecznym głównej winowajczyni. Zebrała wszystkie panny, nauczycielki oraz opiekunki i ustawiła je w dwa szeregi, na których końcu biała posąg Marii. Ku temu posągowi miała przejść Stasia na klęczkach z powrozem na szyi przez cały środek szeregu i, padwszy u jego stóp, odmówi  akt skruchy. Zapolska uznaje to za „bezgraniczne szarpanie godności kobiety” (G. Zapolska, op. cit., s. 261–262). Z podobną sytuacj  mamy do czynienia w *Latach chłopi cych* Tołstoja. Wprawdzie akcja nie dzieje się w szkole z internatem, lecz w domu bohatera, najistotniejsze są wszakże uczucia towarzyszące mu podczas wymierzania kary przez guwernera. Chłopiec podkreśla, że francuskiemu perceptorowi zj cie to sprawiło wyraźną przyjemności i zawsze polegało ono na poniżeniu: „[...] St. J r me, выпрямляя грудь и делая величественный жест рукою, трагическим голосом кричал: »А genoux, mauvais sujet!«– приказывал становиться на колени лицом к себе и просить прощенья. Наказание состояло в унижении. Меня не наказывали, и никто даже не напоминал мне о том, что со мной случилось; но я не мог забыть всего, что испытал: отчаяния, стыда, страха, и ненависти в эти два дня” (Л. Толстой, *Отрочество*, [в:] Л.Н. Толстой, *Детство. Отрочество. Юность. После бала*, Издательство АСТ – Олимп, Москва 2001, s. 187).

²² G. Leszczyński, *Kulturowy obraz dziecka i dzieciństwa w literaturze drugiej połowy XIX i w XX w. Wybrane problemy*, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2006, s. 218.

²³ I. Obuchowska, op. cit., s. 167.

heroin, niemniej w opowiadaniu *Podróżnicy (Путешественники, 1912)* pojawia się następująca uwaga dotycząca długonogiego i długonosego, a przy tym ponurego gimnazjalisty: „Коля пьет чай и с сухарем во рту рассказывает об уроках в гимназии. Говорит деловито и толково, как взрослый, голос у него по-мальчишески басистый с неожиданными петухами”²⁴. Natomiast w opowiadaniu *Lenka (Леночка, 1910)*, w którym pisarz wnikliwie analizuje tak biologiczne przemiany dziewczęcego organizmu, jak i ich wpływ na sferę uczuć oraz relacje z płcią przeciwną, pojawia się aluzja, że u dziewczynek skok pokwitaniowy zaczyna się wcześniej niż u chłopców. Tytułowa bohaterka w ciągu zaledwie kilku letnich tygodni z niezgrabnego, niezdarnego podlotka nieoczekiwanie przemienia się w młodą istotę obdarzoną takimi atutami, jak wiotka kibić, zaokrąglone kształty czy zgrabne ruchy. Jej rówieśnik pozostał fizycznie takim samym chłopcem, niemniej zmieniły się łączące ich więzi: z przyjaźni ewoluowały w pierwsze zauroczenie. Jednakże dla Koli był to głównie czas udręki, nieposkromionych marzeń, zaniedbania nauki, a nawet łez, dla Lenki zaś – testowania na chłopcach siły budzącej się kobiecości.

Zasygnalizowany tu wątek przepoczwarczenia się niekształtnego dziecka w zjawiskową dzierlatkę, połączony niekiedy z motywem sacrum pierwszego uczucia i profanum rodzącej się zmysłowości, nieraz pojawia się w utworach autora *Olesi*, różnie też jest przez niego prowadzony. Dziewczęta w wieku od dwunastu do szesnastu lat sportretowane zostały między innymi w mikropowieściach *Po ciemku (Вночьмах, 1892)* i *Moloch (Молох, 1896)*, a także w opowiadaniach *Taper (Тапер, 1900)*, *Rzeka życia (Река жизни, 1906)* oraz powstałej na emigracji *Nataszy (Наташа, 1932)*. Co ciekawe, Kuprin podkreśla nierzadko, że jego bohaterki nie są piękne czy nawet ładne w potocznym rozumieniu tego słowa. Wyróżnia je jakiś szczególny blask, „розовый сияющий расцвет первоначального девичества”, który nikogo nie pozostawia obojętnym na ich urok. Tina z *Tapera* o chłopięcym wyglądzie i Liza z *Po ciemku* czują się śliczne i wyjątkowe, ekscytuje je bowiem świadomość, że wezmą udział w pierwszym dorosłym balu. Pozytywny obraz siebie przekłada się na relacje z innymi osobami, które także postrzegają je jako atrakcyjne i sympatyczne. Kasia z *Molocha* i tytułowa Natasza wyróżniają się piękną, kobiecą figurą, która przyciąga wzrok mężczyzn, są jednak niewinne i czyste, mimo że pierwsza z nich zdaje się być świadoma swych atutów. Tak oto w nieco nostalgiczno-romantycznym duchu odmalowuje prozaik nieskazitelną drugą z bohaterek:

Даже в простом невинном девичьем кокетстве ее нельзя было обвинить. Ей было чуждо даже инстинктивное, бессознательное влечение пленять сильный пол

²⁴ А.И. Куприн, *op. cit.*, t. V, s. 351.

взорами, словами, позами, вздохами, улыбками и игрой тела. Нет! Очаровывали в ней мужчин: ее страстная любовь к невинным, первоначальным радостям жизни, божественное великолепие ее расцветающего тела, тембр ее голоса, запах ее дыхания, пахнувшего так, как будто она только что жевала цвет шиповника или ароматную травку; магнетические, зовущие токи, исходившие из ее рук²⁵.

Wszystkim z wymienionych bohaterek bliżej jest do dziecięcych wyobrażeń o życiu niżli do erotycznego rozbudzenia przynależnego już sferze młodzieńczej. Nawet pierwsze niewinne pieszczoty i pocałunki, którymi obdarza Lenkę zadurzony w niej Kola, pozostają w sferze ujęć arkadyjskich. Mamy tu bowiem do czynienia raczej z młodzieńczą egzaltacją, z uczuciem nie wolnym co prawda od pożądań, niemniej znajdującym się wciąż w przestrzeni etycznie czystej, od dotyku ważniejsze są bowiem kokieteryjne spojrzenia i niejasne tęsknoty. Nie należy jednak zapominać, że Kuprin wyposaża nastoletnią bohaterkę w cechy małego drapieżnika. Jego zdaniem, igrająca z uczuciami Koli Lenka przypomina ostrzącą pazurki kotkę.

I tak oto dochodzimy do postaci trzynastoletniej Aleczki z *Rzeki życia*, która na pierwszy rzut oka zdaje się być w niebezpieczeństwie: umizguje się do niej bowiem konkubent matki, bywalcy prowadzonego przez jej rodzicielkę hoteliku nagabują ją, jej najlepszą przyjaciółką jest prostytutka, a matka nie robi nic, by zmienić sytuację córki. Jednak po bardziej wnikliwej analizie okazuje się, że to ona jest groźna i drapieżna. Aleczka jest bowiem wyrachowana, świadomie wykorzystuje swoje fizyczne walory, prowadzi ponadto ze starszymi mężczyznami dwuznaczną grę, będącą na poły dziecięcą igraszką, na poły zaś dorosłym flirtem, wyrafinowaną grą seksualną. Siła przyciągania tej, by użyć określenia Katarzyny Przyłuskiej-Urbanowicz, *pupilli, fille fatale* czy po prostu nimfetki o niedziecięcym już spojrzeniu tkwi w niedopowiedzeniu, w zawieszeniu pomiędzy wspomnieniem dzieciństwa z jego niewinnością a zaczątkiem przyszłej kobiecości z całym jej erotycznym ładunkiem. Drapieżna dziewczynka usytuowana w kontekście seksualnym zatracając niejako dziecięcą czystość, jednocześnie jednak niezmiernie intryguje, mami swą demoniczną naturą:

Губы у нее красные, полные и блестящие, и над верхней губкой, слегка зачерненной легким пушком, две милые родинки. Она общая любимица в номерах. Мужчины дарят ей конфеты, часто зазывают к себе, целуют и говорят бесстыдные вещи. Она все знает, что может знать взрослая девушка, но никогда в этих случаях не краснеет, а только опускает вниз свои черные длинные ресницы, бросающие

²⁵ А.И. Куприн, *op. cit.*, t. VIII, s. 165.

синие тени на янтарные щеки, и улыбается странной, скромной, нежной и в то же время сладострастной — какой-то ожидающей улыбкой²⁶.

Takich niepozornych na pierwszy rzut oka, wdzięcznych i beztroskich istot dopiero co rozpoczynających fizyczną przemianę, które fascynowały lub były natchnieniem dla dojrzałych mężczyzn, było na przestrzeni dziejów wiele. Z długiego szeregu zarówno postaci realnych, jak i wytworów wyobraźni twórczej wymienimy tylko Oblubienicę z *Pieśni nad Pieśniami*, której historia, o czym warto wspomnieć, zainspirowała Kuprina do napisania słynnej *Sulamitki* (*Суламиць*, 1908), Kierkegaardowską Kordelię, Beatrycze Dantego, Laurę Petrarcki, Virginię Clemm Poego czy Alice Liddell, źródło natchnienia Lewisa Carolla.

Oczywiście nie sposób pominąć tu milczeniem twórczości Vladimira Nabokova, a zwłaszcza jego słynnej *Lolity* (*Лолита*, 1955). Prozaik ten bowiem jak mało kto skonceptualizował w swojej twórczości problem nimfiego uroku i jego demonicznych kontekstów. Do rozpoznania nimfетки, która z definicji jest bytem efemerycznym, ponieważ ma ten szczególny status przez krótki czas, niezbędny jest pewien szczególny sposób postrzegania, a także odpowiedni dystans. Spośród grona przeciętnych rówieśniczek wyłowić ją może mężczyzna w odpowiednim wieku (starszy o co najmniej dziesięć lat, na ogół trzydzieści lub czterdzieści, a w rzadkich wypadkach nawet więcej), potrafiący dostrzec to, czego nie widzą inni, najczęściej sentymentalnie usposobiony intelektualista lub wrażliwy pisarz. Ze słów narratora *Lolity* dowiadujemy się ponadto, że jest to dziewczynka między dziewiątym a czternastym rokiem życia z widocznymi pierwszymi symptomami pokwitania, niekoniecznie urodziwa, nierzadko o zamglonym spojrzeniu lub jaskrawych ustach i jedwabistej skórze, wyzwalająca w mężczyźnie instynkty opiekuńcze. Co ciekawe, słowem-kluczem nimfiego świata, pozwalającym bezbłędnie zidentyfikować przynależącą do niego dziewczynkę jest meszek, miękki puszek wskazujący także na pokrewieństwo nimfetek z kociątkami²⁷.

Większość z wymienionych tu cech nimfетки składa się bez wątpienia na portret Aleczi, będącej jedną z rozlicznych inkarnacji omawianej figury. Natomiast kocia

²⁶ А.И. Куприн, op. cit., t. IV, s. 276.

²⁷ Zob. K. Przyłuska-Urbanowicz, op. cit., s. 5–9, 117–184. Autorka, określająca powieść Nabokova raz mianem traktatu optycznego, a raz – rozprawą o dziewczęcym „stadium larwalnym”, łączy entomologię z optyką. W wizji Humberta Lolita jest nie tylko bytem umiejscowionym pomiędzy dzieckiem a dorosłym, lecz także między mężczyzną a kobietą, co potwierdzają powiązania etymologiczne. Łacińskie słowo *pupa* (dziewczynka lub lalka) spokrewnione jest z *pupus* i *puer* (chłopiec), a ich zdrobnienia to *pupilla* i *pupillus*, które oznaczają zarówno sierotę, osobę znajdującą się pod kuratelą, jak i źrenicę. Podobny układ znaczeń odnaleźć można w greckim słowie *kóre*, które odnosi się tak do dziewczynki, panny czy nimfy, jak i lalki i posążku oraz źrenicy oka. Jednakże *pupa* oznacza także poczwarkę, czyli stadium rozwojowe owadów, które podlegają przeobrażeniu pełnemu. Natomiast owady podlegające przeobrażeniu

metaforyka wykorzystana przez Kuprina w *Lence*, a także imię tytułowej bohaterki, zawierające najbardziej erotyczną z głosek, czyli „l”, sugerujące jej powinowactwo z figurą drapieżnej dziewczynki oraz przynależność do porządku pragnienia, mimo wszystko nie pozwalają usytuować jej wśród nimfetek. Jest ona bowiem obiektem pożądania rówieśnika, który nie jest w stanie dostrzec jej rusałczanego wdzięku, a co za tym idzie – brakuje tu dystansu optycznego, umożliwiającego optymalne widzenie, z którym mamy do czynienia w *Rzece życia*. Tak oto Nabokovowski narrator opisuje ów niezbędny dystans:

Тут вопрос приспособления хрусталика, вопрос некоторого расстояния, которое внутренний глаз с приятным волнением преодолевает, и вопрос некоторого контраста, который разум постигает с судорогой порочной уследы. „Когда я был ребенком и она ребенком была” (весь Эдгаровый перегар), моя Аннабелла не была для меня нимфеткой: я был ей ровня; задним числом я сам был фавненком на том же очарованном острове времени; но нынче, в сентябре 1952-го года, по истечении двадцати девяти лет, мне думается, что я могу разглядеть в ней исходное роковое наваждение²⁸.

Zasygnalizowane tu paralele między twórczością Kuprina i autora *Daru* nie uszły uwadze rosyjskich badaczy. W. Czerkasow sugeruje wręcz, że Nabokov zaczerpnął niektóre często powtarzające się w jego utworach wątki z mikropowieści *Żaneta*, która podobnie jak *Camera obscura* ukazała się pod koniec października 1932 r. w tym samym numerze paryskiego czasopisma „Современные записки” („Современные записки”). Bohaterowie obu utworów zafascynowani są małoletnimi heroinami z tą różnicą, że Simonowa i Żanetę łączą niewinne relacje. W kolejnych utworach Nabokov kontynuuje i rozwija wątek oczarowania dojrzałego mężczyzny o mniej lub bardziej nieczystych intencjach, by w *Czarodzieju* (*Волишебник*, 1939) i *Lolicie* wprowadzić nową trójczłonową kompozycję fabularną zaczerpniętą z Kuprinowskiej mikropowieści: niewinna nimfетка – bohater-nimfolept (przy tym uczony) – wdowa, matka dziewczynki, z którą żeni się bohater.

niezupełnemu przed osiągnięciem postaci dorosłej przechodzą fazę nimfy. Część entomologów używa słów „poczwarka” i „nimfa” synonimicznie, co prowadzi do kumulacji sensów, podobnie jak w wyrazie *kóre*, którego zakres znaczeniowy pokrywa się z greckim *nýmpe* (dziewczyna, nimfa, laleczka, larwa pszczoły, osy). Badaczka zwraca także uwagę na dźwięczne imiona drapieżnych dziewczynek (Lolita, Lulu, Lucia, Dolores), w których powtarza się głoska „l”, najbardziej erotyczna spośród głosek. Podkreśla ponadto, że nimfетки są „w istocie drapieżcami nadzwyczaj skutecznie udającymi ofiary. Dopiero wkraczają jednak w wiek pokwitania, więc ich seksualność i związana z nią władza zachowują charakter mrocznej tajemnicy. Prowadzone od niechcenia dziewczęce zabawy mają nierzadko posmak ceremoniału pełnego grozy. I choć tradycyjnym przeciwnikiem tych drapieżnych stworzeń jest dorosły mężczyzna, mogą niepostrzeżenie zaatakować właściwie każdego, kto przyjmie wobec nich pozycję obserwatora” (ibidem, s. 7).

²⁸ В. Набоков, *Лолита*, Издательство АСТ – Фолио, Харьков – Москва 1999, s. 17.

Według Czerkasowa, przywiązanie Simonowa do Żanety, tłumaczone w utworze tęsknotą za córkami i miłością do dzieci w ogóle, daje także możliwość innej, mniej niewinnej interpretacji. Na analogie między utworami Kuprina i Nabokova wskazuje, zdaniem rosyjskiego badacza, także miejsce akcji: park miejski (lub jego okolice), znajdujące się w pobliżu tory kolejowe i most dla pieszych oraz motyw pająka, który symbolizuje niedobre małżeństwo w postaci starca i młodej dziewczyny²⁹. Dodajmy tu tylko, że nawet jeśli takie rozumowanie wydaje się początkowo mało prawdopodobne, to po uwzględnieniu faktu, że Nabokov z upodobaniem wprowadzał do świata literackiego subtelne aluzje, gry językowe, pośrednie i bezpośrednie odwołania do dzieł innych twórców (w samej tylko *Lolice* prozaik nawiązuje do blisko siedemdziesięciu pisarzy, w tym do niektórych wielokrotnie), może się ono okazać w pełni uzasadnione.

Za podsumowanie analizy utworów Kuprina, ukazujących udręki i metamorfozy młodych bohaterów zawieszonych pomiędzy dzieciństwem a dorosłością, posłużymy nam refleksja Korczakowskiego diarysty doskonale oddająca intensywność i żywość przeżyć nastolatków: „Dziwny wiek, w którym dojrzałe myśli poplątane z dziecinnymi, a zupełnie uczciwe uczucia ubrane w obrzydliwą przesadę, wstrętną egzaltację i ohydną komedię”³⁰.

Bibliografia

- Ariès Ph., *Historia dzieciństwa. Dziecko i rodzina w dawnych czasach*, przeł. M. Ochab, Marabut, Gdańsk 1995.
- Bezborodkina E., *Obraz učitelâ v hudožestvennoj literature konca XIX – načala XX veka*, „Izvestiâ rossijskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo universiteta im. A.I. Gercena” 2006, nr 19, t. 2, s. 93–97; [online] <<http://cyberleninka.ru/article/n/obraz-uchitelya-v-hudozhestvennoy-literature-kontsa-xix-nachala-xx-veka>> (dostęp: 21.03.2016) [Безбородкина Е. С., *Образ учителя в художественной литературе конца XIX – начала XX века*, „Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена” 2006, № 19, т. 2, с. 93–97].
- Čerkašov V.A., V.V. *Nabokov i A.I. Kuprin*, „Filologičeskie nauki” 2003, nr 3, s. 3–11 [Черкасов В. А., В.В. *Набоков и А.И. Куприн*, «Филологические науки» 2003, № 3, с. 3–11].
- Daniłkina N., *Idee wolności i harmonii w pedagogice filozoficznej w epoce rewolucji rosyjskich*, „Kultura i Wartości” 2013, nr 3(7), s. 115–124; [online] <http://kulturaiwartosci.umcs.lublin.pl/wp-content/uploads/2011/11/Natalia_Danilkina_Idee_wolnosci-_i_harmonii.pdf> (dostęp: 20.03.2016).
- Erikson E.H., *Dzieciństwo i społeczeństwo*, przeł. P. Hejmej, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2000.

²⁹ В. А. Черкасов, В.В. *Набоков и А.И. Куприн*, „Филологические науки” 2003, nr 3, s. 3–11. Dwa fakty odnotowane przez Czerkasowa wymagają sprostowania. Po pierwsze, w 1932 r. w nr 50 paryskiego czasopisma ukazała się tylko pierwsza część mikropowieści *Żaneta*, natomiast ostatnia w nr 53 w roku 1933. Po drugie, Lolita, jak wiemy z powieści, nie była tak niewinna, jak początkowo sądził Humbert, miała bowiem za sobą pierwsze doświadczenia erotyczne.

³⁰ J. Korczak, op. cit., s. 118.

- Herbert M., *Rozwój ucznia. Poznanie potrzeb i problemów dzieci w okresie dorastania*, przeł. E. Jusewicz-Kalter, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2008.
- Kłosińska K., *Ciało, pożądanie, ubranie. O wczesnych powieściach Gabrieli Zapolskiej*, Wydawnictwo eFKA, Kraków 1999.
- Korczak J., *Spowiedź motyla*, [w:] idem, *Wybór pism*, t. 2, Nasza Księgarnia, Warszawa 1958.
- Kuprin A.I., *Sobranie sočinenij v devâti tomach*, Hudožestvennaâ Literatura, Moskva 1970–1973 [Куприн А.И., *Собрание сочинений в девяти томах*, Художественная Литература, Москва 1970–1973].
- Leszczyński G., *Kulturowy obraz dziecka i dzieciństwa w literaturze drugiej połowy XIX i w XX w. Wybrane problemy*, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2006.
- Nabokov V., *Lolita*, Izdatel'stvo AST – Folio, Har'kov – Moskva 1999 [Набоков В., *Лолита*, Издательство АСТ – Фолио, Харьков – Москва 1999].
- Obuchowska I., *Adolescencja*, [w:] *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*, red. B. Harwas-Napierała, J. Trempała, t. 2, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000, s. 163–201.
- Przyłuska-Urbanowicz K., *Pupilla. Metamorfozy figury drapieżnej dziewczynki w wyobraźni symbolicznej XX wieku, słowo / obraz terytoria*, Gdańsk 2014.
- Sielicki F., *Pisarze rosyjscy początku XX wieku w Polsce międzywojennej*, „Slavica Wratislaviensia” 1996, nr 88.
- Tolstoj L. N., *Otročestvo*, [v:] Tolstoj L. N., *Detstvo. Otročestvo. Ŭnost'. Posle bala*, Izdatel'stvo AST – Olimp, Moskva 2001 [Толстой Л.Н., *Отрочество*, [в:] Толстой Л.Н., *Детство. Отрочество. Юность. После бала*, Издательство АСТ – Олимп, Москва 2001].
- Tołstoj L., *Dzieciństwo. Lata chłopięce. Młodość*, przeł. P. Hertz, [w:] L. Tołstoj, *Dzieła*, t. 1, PIW, Warszawa 1956.
- Zapolska G., *Przedpiekle*, [w:] G. Zapolska, *Dzieła wybrane*, t. 2, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1957.

Summary

Difficult art of growing up and the world of Aleksandr Kuprin's characters

Ambiguous status of adolescents who are no longer children, while not yet adults clearly attracted Aleksandr Kuprin's attention. In his works we find a large group of teenage girls and boys. There are also both reflections on rapid physical, physiological and psychological changes characteristic of this period as well as their impact on relationships with other people. Apart from that, Kuprin presents nightmares of puberty (fear, rebellion, alienation, loneliness and the desire to be understood at the same time, the need to be part of a group, sacrum of infatuation and profanum of nascent sensuality).

Key words: adolescence, education system, value system, psychophysical changes, nymphet.

Jadwiga Gracla
Uniwersytet Warszawski

Ponad czasem – w duszy człowieka. Majakowski na współczesnej polskiej scenie

Włodzimierz Majakowski należy do twórców, których nie trzeba przedstawiać. Paradoksalnie jednak to, co u innych pisarzy zazwyczaj stanowi zaletę, w przypadku Majakowskiego okazuje się ciężarem, z którym zmierzyć się musi każdy, kto próbuje współcześnie zbadać (bądź wystawić) dramaty artysty. Autor *Misterium buffo* bywa bowiem najczęściej kojarzony z rewolucyjną agitacją, z utworami o charakterze propagandowym, zaś jego twórczość postrzegana jest jako tuba komunizmu. Trudno przejść bez komentarza i refleksji obok sformułowań określających jego utwory, a pokutujących w powszechnej świadomości, tym bardziej że są one powielane we współczesnych programach teatralnych (czerpiących przecież z opracowań naukowych). W jednym z nich o Majakowskim napisano: „Poeta i dramaturg. Debiutował w 1912 r. Początkowo związany z futuryzmem, z czasem całkowicie poświęcił się socjalizmowi. Bez zastrzeżeń zaakceptował rewolucję i stał się jednym z najżarliwszych piewców nowej rzeczywistości. Toteż jako osobistą klęskę odczuwał wszelkie odstępstwa praktyki od zasad rewolucyjnych”¹. W przywołanym cytacie jedno stwierdzenie nie budzi wątpliwości – Majakowski był futurystą. I jego zachwyty, mistyczne pojmowanie rewolucji jako siły niszczącej to, co stare, by mógł się narodzić wyczekiwany nowy świat, ma właśnie związek z przynależnością do awangardowego nurtu.

Wielki skandalista, teoretyk i praktyk futuryzmu wybranemu kierunkowi poświęcił się bez reszty. Oczywiście, w jego utworach bez trudu odnajdziemy echa rewolucji (pojawi się ona chociażby jako postać w dramacie *Światowe mistrzostwa walki klasowej*²), ale czy pozwala to na tak jednoznaczne zaklasyfikowanie autora? Czy rzeczywiście był on tak bardzo związany z nowym ustrojem i porządkiem społecznym, jeżeli jego teksty spotkały się z żarliwą krytyką środowiska partyjnego?

¹ Słowa autorstwa Seweryna Pollaka pochodzą z programu teatralnego przygotowanego do spektaklu *np. Majakowski*, a zaczerpnięto je ze wstępu do polskiego wydania wierszy poety. Zob. W. Majakowski, *Liryka*, opracowanie i wstęp S. Pollak i A. Stern, PIW, Warszawa 1965, s. 16.

² Sztuka ta została napisana w roku 1920 i przeznaczona do wystawienia w cyrku. O dramacie tym pisałam w książce: *Dramat wobec sceny*.

Nomen omen, autor przywołanej wyżej tezy utożsamia socjalizm z futuryzmem, uznając je za zjawiska równoznaczne i należące do tych samych sfer życia! Dramat *Pluskwa*, który stanie się osią niniejszych rozważań, wystawiony przez inną wielką i nieszczęśliwą osobistość artystyczną tych czasów – Wsiewołoda Meyerholda³, poniósł przecież spektakularną klęskę, podobnie jak wystawiony później dramat *Łażnia*. Już w okresie porewolucyjnym, jeszcze za życia autora, od wielu lat na scenie nie gościła sztuka *Misterium-buffo* potępiona za eksperymenty stylistyczno-konstrukcyjne. Jej drugi wariant, przygotowany przez Meyerholda na rocznicę rewolucji, również nie wzbudził uznania⁴. Wielki reżyser, uczeń Stanisławskiego, ikona Wielkiej Reformy, naraził się na krytykę władzy. Samobójstwo Majakowskiego symbolu rosyjskiego futuryzmu wyprzedziło o dziewięć lat aresztowanie Meyerholda. Z jego śmiercią skończyła się Reforma Teatru w Rosji⁵, a wraz ze śmiercią Majakowskiego skończył się futuryzm, awangarda i sztuka nowoczesna.

W tym kontekście wypada zgodzić się ze zdaniem Dmitrija Bykowa, który zauważył: „Marina Cwietajewa miała rację, gdy powiedziała, że Majakowski na swoich długich nogach zaszedł daleko za zakręt i długo będzie na nas tam czekać. Niewątpliwie, przyjdziemy tam, w końcu ta porzucona przez nas szeroka droga, z której tak zdradziecko i mylnie zбочyliśmy, wcześniej czy później – jestem przekonany – stanie się znów naszą drogą. Na tym właściwie polega główny wniosek wypływający z życia Majakowskiego”⁶.

Jednym z etapów awangardowej drogi twórczej Majakowskiego stała się *Pluskwa* (1929), sztuka opatrzona podtytułem: „feeryczna komedia w dziewięciu obrazach”⁷. Już samo nawiązanie do gatunku powinno obudzić czujność ewentualnych zwolenników tezy o socjalistycznym przesłaniu twórczości Majakowskiego. Oczywiście, pamiętać należy, że dramaturgia rosyjska okresu porewolucyjnego mieści w sobie również utwory o charakterze komediowym⁸, jednak podporządkowane wymogom poprawności politycznej, gdzie oczekiwany w komedii happy end oznacza udaną resocjalizację wrogię klasowo elementu. Autor *Misterium-buffo* do takich tekstów

³ Wsiewołod Meyerhold został aresztowany w rok po śmierci swojego mistrza i wielkiego obrońcy – Konstantego Stanisławskiego – w 1939 r. Rozstrzelano go rok później – w 1940 r. To właśnie data jego śmierci wyznacza koniec Wielkiej Reformy Teatru w Rosji. Zrehabilitowano go w 1952 r.

⁴ *Misterium-buffo* zostało wystawione w 1918 r., a jego drugi wariant na scenę przeniósł w 1921 r. Meyerhold. Spektakl grano do ok. 1923 r., a potem zdjęto z afisza – powrócił dopiero w 1957 r.

⁵ K. Braun, *Wielka Reforma Teatru. Ludzie. Idee. Zdarzenia*, Zakład Naukowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1986, s. 135.

⁶ Zob. [online] <http://pl.sputniknews.com/polish.ruvr.ru/2013_07_19/Wladimir-Majakowski-czlowiek-ktory-wyprzedzil-swoja-epoke/> (dostęp: 17.10.2017).

⁷ W. Majakowski, *Pluskwa*, przeł. S. Pollak, Czytelnik, Warszawa 1985, s. 5.

⁸ Szczególnie wyraźnym tego świadectwem jest dramaturgia Mikołaja Pogodina, np. sztuka *Arystokraci*, której akcja dzieje się w łagrze, gdzie gromada przestępców pod wpływem mądrych rad czekistów przeobraża się w prawomyślny i pożyteczny kolektyw.

nigdy nie sięgnął. Był wierny swojej raz wybranej manierze twórczej – zasadom futuryzmu, nowatorskim rozwiązaniom formalnym, nie zawsze akceptowanym przez cenzurę i nigdy niezaakceptowanym przez władzę. W swojej twórczości poszukiwał przecież ciągle odpowiedzi na nurtujące człowieka pytania: o miłość, życie, Boga, potrzebę bliskości. Co prawda trudno je odnaleźć w pierwszej części dramatu: w scenach, w których Prisyppkin żeni się z córką bogatej fryzjerki (która *notabene* potrzebuje go, by poprawić swoją pozycję społeczną). Jednak sceny te nie trącą fanatyzmem ideowym: są raczej ostrą satyrą na stosunki społeczne i polityczne panujące w ówczesnym czasie. Na fali rewolucji wypływają osoby nie do końca godne podziwu, a nawet miana człowieka, a już na pewno przyzwoitego człowieka – Prisyppkin to „były robotnik, były partyjniak, obecnie narzeczony” Elzawiry Pawłowej, „manicurzystki i kasjerki w zakładzie fryzjerskim”. Człowiek ten jednak potrafi wykorzystać sprzyjające okoliczności, by zdobyć wymarzoną pozycję społeczną. Odrzuca miłość Zoji Bieriozkinej dla korzyści płynących z intratnego małżeństwa, doprowadzając do jej samobójczej śmierci. Główny bohater ogniskuje w sobie wszystkie cechy negatywne karierowicza, który nie potrafi wierzyć i być wiernym idei, nie wie, czym jest honor i przyzwoitość, zaś jego życiem kieruje niczym niehamowany instynkt zysku i bezpieczeństwa. Ten produkt swoich czasów, nie jest przecież postacią nową: sprzyjające okoliczności wykorzystywał już Cziczikow, a w późniejszych epokach postawa taka też nie należała do rzadkości.

Jeżeli więc tak pojmować bohatera *Pluskowy*, wypada odrzucić wszystkie polityczno-socjalistyczne skojarzenia na rzecz cech uniwersalnych. Nieco trudniej będzie odnaleźć je w części drugiej sztuki, kiedy to zamrożonego Prisyppkina odnaleziono i postanowiono wskrzesić. W sukurs przychodzi tu jednak sposób ukształtowania tekstu, a dokładniej jego nawiązania do drugiego etapu Wielkiej Reformy⁹. W procesie wskrzeszania weźmie bowiem udział Zoja Bieriozowna, ta sama, która w pierwszej części zdradzona przez Prisyppkina popełniła samobójstwo. Trudno tu nie dostrzec paraleli z *Elżbietą Bam* Daniła Charmsa, gdzie to po tytułową bohaterkę przychodzi jej domniemana ofiara. Zabieg ten sprawia, że odtworzone pieczołowicie sceny, przestrzeń nowoczesnego świata, w którym nie ma chorób, bólu, brudu, nałogów, nabiera cech snu, nierealnej fantasmagorii, projekcji wyobraźni, w której wszystko może się zdarzyć i gdzie do głosu dochodzą najbardziej skrywane ludzkie cechy. Przestrzeń ta staje się uniwersum poszukiwania, miejscem wyizolowanym, sztucznym rajem powszechnej szczęśliwości, w którym prawdziwe uczucia zastąpiono sloganem, namiętność – ideologią, zaś bliskość – przynależnością do kolektywu.

⁹ J.L. Styan, *Współczesny dramat w teorii i scenicznej praktyce*, przeł. M. Sugiera, Zakład Naukowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków 1995, s. 298–302; *Ekspresjonizm w teatrze europejskim*, przeł. A. Chojińska, K. Chojiński, E. Radziwiłłowiczowa, PIW, Warszawa 1983.

Odrzucając ideologiczny wymiar drugiej części dramatu Majakowskiego, podkreślając z kolei fantasmagoryczny, nierealny, przetransformowany charakter świata, w którym dochodzi do odhibernowania Prisyppkina, można dojść do przekonania, że przedstawia ona człowieka zagubionego w czasie i przestrzeni, rozpaczliwie poszukującego jedyne go stałego, łączącego go z rzeczywistością znaną mu i bliską stworzenia – pluskwy. Komediowy wydźwięk sztuki przysłania początkowo taką interpretację, jednak dokładniejsze przyjrzenie się tekstowi ujawnia również możliwość odczytania tekstu w kategoriach uniwersalnych. Część tę uznać można bowiem za sen, jaki przyśnił się Zoji – zawieszony w przestrzeni pomiędzy jawą i snem – a także za pijacki majak-ostrzeżenie, jaki staje się udziałem samego Prisyppkina, wreszcie za kolejne wcielenie nowego świata, urzeczywistnienie snu, jaki śnili futuryści, a ich śladem kolejne pokolenia, tym razem w jego przerażającej, choć na pozór doskonałej kreacji. Świat otaczający odhibernowanego Prisyppkina to rzeczywistość maszyn, automatów, tych samych, przed którymi Majakowski przestrzegał i których kult odrzucał. W świecie tym pluskwa stanowi nie tylko jedyne ogniwo łączące z przeszłością, ale pozostaje jedynym żywym organizmem, z którym bohater może się połączyć. Ten feeryczny świat snu/koszmaru jest bowiem doskonały w swojej technokratycznej formie. Nie ma w nim miejsca na prawdziwe międzyludzkie relacje, uczucia, emocje – od miłości po nienawiść.

Wydaje się, że takim torem rozumienia wymowy dramatu podążyła Krystyna Meissner, która w 2008 r. we wrocławskim Teatrze Współczesnym zrealizowała przeplatany wierszami Majakowskiego (którego postać niejednokrotnie pojawia się przed oczami widza) spektakl na motywach *Pluskwy*, zatytułowany *np. Majakowski...*¹⁰. W przypadku *Pluskwy* bardzo trudno przenieść jej realia do czasów współczesnych, jeszcze trudniej odnaleźć i wskazać wyżej przedstawione przesłanie. Wydaje się jednak, że we wrocławskim spektaklu udało się je choć częściowo zasugerować. Widowisko *np. Majakowski* przenosi bowiem widza nie tylko do rzeczywistości sowieckiej, być może zbyt dosadnie pokazywanej w pierwszej części spektaklu, w której przed oczami widza pojawiają się sceny z prób *Pluskwy* z czasów współczesnych Majakowskiemu. W tych fragmentach wręcz nachalnie eksponowane są trzy osoby: cenzor – krytykujący przedstawienie jako zbyt mało realistyczne i ideowe, oraz dwóch pracowników milicji, którzy nieprawomyślnych obywateli odprowadzają do aresztu. W ten sposób spektakl stał się głosem w dyskusji o historii, a nie transpozycją pierwszych scen utworu, co nie do końca może satysfakcjonować potencjalnego widza, zorientowanego zarówno w problematyce i konstrukcji utworu,

¹⁰ Autorka w tym miejscu pragnie wyrazić swoją wdzięczność Dyrekcji Teatru Współczesnego za udostępnienie materiałów ze spektaklu i zapisu widowiska, bez których nie byłoby możliwe powstanie niniejszego szkicu.

ale również chcącego przeżyć spotkanie z utworem Majakowskiego, nie zaś ze specyficznym pojmowanym przekształceniem tekstu, wymuszonym, jak się wydaje, przez poprawność polityczną. Oczywiście trudno zaprzeczyć, że zabieg takowy wprowadza odbiorcę w realia epoki, a przede wszystkim pokazuje, z jakimi trudnościami zmagał się poeta, niemniej jednak wprowadzony do prezentowanej w tekście wizji burzy jego wymowę. Przyznać również należy, że właśnie część przedstawiająca próbę spektaklu *Pluskwa* w realiach lat trzydziestych znacznie utrudnia odczytanie uniwersalnego przesłania utworu. Narzucające się skojarzenia z minioną epoką, nachalne wręcz podkreślanie politycznej sytuacji, wbrew zapewne założeniu autorki realizacji scenicznej – Krystyny Meissner – powoduje pewnego rodzaju znużenie widza/odbiorcy. Wprowadzenie do *testto spettacolare*¹¹ fragmentów obcych (a jest nim przedstawiona tu próba spektaklu wzbogacona o negatywne, ale i stereotypowe elementy zaczerpnięte z realiów epoki) musi być w jakiś sposób umotywowane, mieścić się w jego założeniach, odzwierciedlać przesłanie. Obraz prezentowany na początku jest zbyt słabo powiązany z drugą częścią przedstawienia, stanowi swego rodzaju zapis rzeczywistości bliskiej autorowi dramatu, jednak w tym przypadku nie odzwierciedla typowych zachowań, lecz raczej warunki polityczne i świadectwa historyczne. I to właśnie stanowi o dysonansie, jaki pojawi się w momencie zapoznawania się z drugą częścią sztuki. Przypomnijmy, że w założeniu Majakowskiego część ta przedstawia Prisyppkina odhibernowanego, poszukującego swojej pluskwy w świecie automatów, spełnionej komunistycznej utopii. Prisyppkin pragnie bliskości, choć jest swoistą karykaturą bohatera pozbawioną cech pozytywnych, chce znaleźć coś, co łączy go z dawnymi czasami, coś, co jest żywe, naturalne, co należy do niego.

Ów ciągły motyw poszukiwania, cierpienia, utraty nie jest obcy twórczości Majakowskiego. W spektaklu Krystyny Meissner sceny odzwierciedlające los odhibernowanego Prisyppkina, być może na sposób zapoczątkowany przez Jana Klatę w jego słynnym *Rewizorze*, zostały przeniesione do roku 2008. Przeniesiono je więc o więcej niż sugerowane w tekście pięćdziesiąt lat i umiejscowiono w realiach bliższych, znanych i zrozumiałych dla współczesnego odbiorcy. Z punktu widzenia wierności założeniom wizji teatralnej tekstu zabieg ten jednak nie nosi cech zdrady artystycznej. Przestrzeń sali posiedzeń, centrum świata stworzonego w utworze Majakowskiego po upływie owych pięćdziesięciu lat, w przedstawieniu Meissner pojawia się w uwspółcześnionej formie: studia reality show. W tym wypadku wybór wydaje się trafny – oś istnienia obecnego świata stanowią wszelkiego rodzaju platformy informacyjne, epatujące wręcz wydarzeniami z całego globu na bieżąco

¹¹ G. Sinko, *Opis przedstawienia teatralnego. Problem semiotyczny*, Zakład Naukowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1982, s. 89.

komentowanymi przez zaproszonych do studia ekspertów, na czele z jakże modnymi współcześnie psychologami. Decyzję o przywróceniu do życia Prisyppkina podejmuje również „czynnik polityczny” (w przypadku sztuki Majakowskiego zebranie delegatów, w spektaklu Meissner – prezydent).

Przeniesienie wydarzeń do współczesności wymusza kolejne zmiany względem literackiego pierwowzoru: Prisyppkin jest traktowany jako przedstawiciel „słusznie minionego” ustroju (w stosunku do początku XXI wieku), obcy i godny potępienia produkt systemu, który udało się odrzucić. Nie jest to obce założeniu Majakowskiego, budującego w swoich tekstach obraz nowego świata – ten z drugiej części spektaklu Meissner jest však jego wariacją. Współczesność jawi się jako uniwersum dzisiejszych telewizyjnych płytkich dyskusji, kłótni, braku zrozumienia, uczuć, prawdziwej bliskości, blichtru i sztuczności. W tym świecie bohater spektaklu jest traktowany jak przedmiot (tak jak miało to miejsce w dramacie), podobnie zresztą jak w wielu przypadkach człowiek współczesny. Oszołomiony, ubezwłasnowolniony, pozbawiony owej tytułowej pluskwy – ostatniego łącznika z człowieczeństwem – budzi litość odbiorcy. Uwspółcześnione przesłanie drugiej części spektaklu, która, dodajmy, odpowiada założeniom dramaturga-futurysty – kreującego bohatera poszukującego i świat nie do końca doskonały – niestety zakłóca pojawienie się postaci Majakowskiego i jego dialog z Prisyppkinem. W rozmowie tej po raz kolejny pobrzmiewa aspekt polityczny, spychający autora *Pluskwy* do roli trybuna komunizmu (Majakowski mówi: „co się z nami stało, przecież walczyliśmy o komunizm”), a przecież wizja teatralna tekstu *Pluskwy* wcale na to nie wskazuje. Wręcz przeciwnie – to właśnie w przeniesieniu akcji do czasów przyszłości szukać należy tego, co dla autora najważniejsze: wskazania uniwersalnych prawd, dążeń i marzeń człowieka i zagrożeń wynikających z dehumanizacji i schematyzacji życia. Utopia nowego świata rozczarowuje, bo eksponuje brak ludzkich uczuć, cech i przywar – wyrzuca przecież ze słownika zarówno skrajne uczucia: miłość i nienawiść, jak i wszelkie wątpliwości. Podobnie jest w przypadku spektaklu Meissner: współczesność jest sztucznym tworem, ludzie – żądnymi sensacji hienami, czerpiącymi satysfakcję z oskarżania innych i w każdej historii upatrującymi pretekstu dla pokazania siebie i swoich przekonań, kłótni, przepychanek. Humanizm, współczucie, empatia – to pojęcia, o których uczestnicy dyskusji w studiu reality show nie mają pojęcia. Są współczesną wersją automatów – kukłami, gadającymi głowami. I w takim świecie bohater nie znajdzie szczęścia. Ten fragment więc uznać należy za odpowiadający przesłaniu Majakowskiego.

Spójność tekstu, paradoksalnie, rozbijają wstawki związane z wprowadzeniem na scenę postaci Majakowskiego, który w ostatniej scenie grozi rewolwerem zgromadzonym w studiu przedstawicielom elit. Fragment ten znowu nachalnie powraca do

faktów z życia autora. Być może w założeniu miała to być próba pokazania blichtru i sztuczności, przeciwko której buntuje się jednostka. Jednak poprzedzające fragmenty, gdy sprzątaczką deklamuje wiersze Majakowskiego (bo tylko ona i sam autor je pamiętają), powodują, że odbiorca kojarzy ostatnią scenę z samobójczą śmiercią futurysty. I znowu powraca do jego życiorysu, do przypisywanej mu nieszczęsnej afirmacji socjalizmu, co kładzie się cieniem na wymowie i przesłaniu spektaklu.

A przecież *Pluskwa* jest utworem uniwersalnym. By jednak odkryć jej sensy, trzeba uwolnić się od całej politycznej otoczki, wyzwolić ze sztamowego rozumienia twórczości wielkiego dramaturga. Dzieło to, podobnie jak i wcześniejsze, jest historią człowieka poszukującego, nieszczęśliwego, niemogącego się odnaleźć w rzeczywistości. Wszystkie te elementy stają się widoczne dopiero wtedy, gdy uda nam się zapomnieć o legendzie Majakowskiego – trybuna komunizmu. Drogą tą częściowo podążyła Meissner w swojej realizacji. Konsekwentne budowanie przesłań uniwersalnych, co starała się czynić w wielu scenach, szczególnie tych, w których przeniosła akcję do współczesności, odzwierciedlało założenie tekstu, przestrożę przed dehumanizacją i utratą najbardziej ludzkich cech. I może gdyby nie chęć przedstawienia również osoby autora, realizacja ta mogłoby stać się wzorcowa. Fragmenty wprowadzające informacje z biografii Majakowskiego burzą spójność widowiska, odwracają uwagę odbiorcy od właściwego sensu dramatu. Są interesujące, chwytliwe, odpowiadają gustom i wyobrażeniom o epoce, ale nie mieszczą się w przesłaniu tekstu. Niestety, panująca moda na uwspółcześnianie, zakłada również daleko idącą ingerencję w tekst dramatu. I choć samo przedstawienie można uznać za udane, ingerencja ta nie do końca jest zgodna z duchem tekstu, zamysłem Majakowskiego – poszukującego szczęścia i miłości poety.

Bibliografia

- Bablet D., *Współczesna reżyseria 1887–1914*, przeł. E. Misiólek i T. Misiólek-Zabza, PIW, Warszawa 1973.
- Braun K., *Wielka Reforma Teatru. Ludzie. Idee. Zdarzenia*, Zakład Naukowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1986.
- Brauneck M., *Die Welt als Bühne. Geschichte des europäischen Theaters*, t. 1–5, Stuttgart – Weimar 1993–2005.
- Brauneck M., *Theater in 20 Jahrhundert*, Hamburg 2009.
- Brochow J., *Das Theater Meyerholds und die biomechanik*, Berlin 1997.
- Ekspresjonizm w teatrze europejskim*, przeł. A. Choińska, K. Choiński, E. Radziwiłowiczowa, Zakład Naukowy im. Ossolińskich, Warszawa 1983.
- Gracla J., *Dramat wobec sceny*, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013.
- Majakowski W., *Pluskwa*, przeł. S. Pollak, PIW, Warszawa 1985.
- Mity teatru XX wieku. Od Stanisławskiego do Kantora*, red. M. Sugiery, K. Pleśniarowicz, Wyd. UJ, Kraków 1995.

- Nicoll A., *Dzieje dramatu*, przeł. H. Krzeczkowski, W. Niepokólczycki, J. Nowacki, Warszawa 1983.
- Pleśniarowicz K., *Przestrzeń deziluzji*, Universitas, Kraków 1996.
- Ratajczakowa D., *Teatralność i sceniczność*, [w:] *Miejsca wspólne. Szkice o komunikacji literackiej i artystycznej*, red. E. Balcerzan i S. Wysłouch, PIW, Warszawa 1985, s. 59–69.
- Sinko G., *Opis przedstawienia teatralnego. Problem semiotyczny*, Zakład Naukowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1982.
- Spieckermann T., *The world lacks and needs a Belief. Untersuchungen zur metaphysischen Ästhetik der Theaterprojekte Edward Gordon Craigs von 1905 bis 1918*, Trier 1998.
- Styan J.L., *Współczesny dramat w teorii i scenicznej praktyce*, przeł. M. Sugiera, Zakład Naukowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków 1995.

Summary

*Besides sometimes in the human soul
Mayakovsky in contemporary Polish theater*

This article presents one of the newest Polish issue: *Bedbug* by Mayakovsky. Author draws attention to the universal values of art: the longing for happiness and closeness. Polish spectacle moves the action the second part of the drama to contemporary, and only partially retains universal values. It has for a strong political overtones.

Key words: spectacle, drama, Mayakovsky, *Bedbug*, contemporary Polish theater.

Tatiana Rybalczenko
Tomski Uniwersytet Państwowy

Поэтическая антроподицея Леонида Мартынова

Поэзия Л. Мартынова (1905–1980) заняла в сегодняшней историко-литературной ситуации место периферийного и пройденного художественного явления, отразившего утопизм национального сознания ранней советской эпохи. Л. Аннинский вписывает мироощущение поэта в поколенческое сознание родившихся в начале XX века: „Мечта о небывалом – мета поколения, [...] чувство небывалой солидарности со всем человечеством «земшарным», [...] и, как реакция «на фантастическую по непоэтичности реальность», создание поэтической картины вселенной»¹.

Вселенная Мартынова негармонична, стихийна, что близко архаической картине мира, однако эволюционна, преодолевает природную цикличность усилиями человека, созидающего вторую природу. Представление о развивающейся и совершенствующейся духовно-материальной природе сближает Мартынова с русскими космистами начала XX века, философами-позитивистами: Н. Умовым, К. Циолковским, В. Вернадским, Н. Холодным, А. Чижевским. Их идеи, вероятно, были знакомы Мартынову, чье сознание формировалось в среде технической интеллигенции. В автобиографической книге *Воздушные фрегаты* в ряду книг, определивших космическое и эволюционное измерение мира, Мартынов называет наряду с Евангелием, Кораном и Талмудом книги Д. Милля и Л. Фейербаха, А. Смита и К. Маркса, П. Прудона и Ш. Фурье, но особенно выделяет книгу Ч.Г. Хинтона *Четвёртое измерение и эра новой мысли...*, с которой поэтом начала осознаваться „метгеометрия” мира и прогноз, что „среди человечества быстро образуется новая раса, раса людей космической эры”².

Интерес к космическим идеям рождает понимание сущности и назначения человека в бытии. Мартыновскую концепцию человека можно назвать антропологической: человек есть форма самосознания вселенной, инструмент космической эволюции, преобразователь неорганического и органического

¹ Л. Аннинский, *Леонид Мартынов „Непостижимо для ума на свете многое весьма”*, [в:] Л. Аннинский, *Красный век: Серебро и Чернь. Медные трубы*, Молодая гвардия, Москва 2004, с. 382.

² Л. Мартынов, *Воздушные фрегаты*, Современник, Москва 1974, с. 78.

мира. Космизм Мартынова отмечен исследователями (Л. Аннинским, Д. Благовым, А. Павловским, И. Роднянской, А. Урбаном) как признак философской поэзии. Нелинейность и универсальность поэтического мышления Мартынова определяют его поэтику „сдвигологии”, по выражению М. Штерн и Ю. Зародова³ или принцип „связи неслучайных совпадений”⁴. Слов „космизм” и „ноосфера” в поэзии Мартынова нет, возможно потому, что философия космизма в 1930–1940-е годы потеснилась марксистской социальной философией.

Новое приближение Мартынова к космическому масштабу, скорректированное экологическими и экофилософии идеями, возникло в конце 1950–1970-х годов и вызвано научно-технической революцией, подтвердившей предвидения космистов о вторжении науки и техники в природу, об изменении самой материи (атомная и ядерная физика, молекулярная химия, генетика). Однако первые последствия научно-технической революции откорректировали аксиологию прогресса, обнаружив ограниченность человеческого разума, непредсказуемость результатов вмешательства человека в саморазвитие природы. Зрелый Мартынов соединил утверждение разумного человека-преобразователя и сомнения в возможностях человеческого разума и созидания.

Тем более важно в XXI веке вернуться к идеям Мартынова в истолковании роли человека во вселенной. Масштабы детерминированности индивида – вселенская энергия – в зрелой поэзии Мартынова сближают поэтическую картину мира с современной синергетической моделью мироздания⁵, доказывающей нелинейное саморазвитие систем. А ноосферная модель развития культуры корректируется экософской, в которой человек смещается из центра и цели бытия к положению элемента целого. „Экософия”⁶ обосновывает биологическую и космическую детерминированность человека, „ризомность”, децентрированность бытия. Мартынов предвосхитил в поэзии 1950–1960-х годов экософское сознание конца XX века. Остаётся антропология Мартынова, предполагающая человека созданием и соучастником вселенского движения, инструментом самопознания бытия, хотя зрелый Мартынов обнаруживает трагизм существования человека: ограниченность понимания бытия и невозможность гармонизации природы и социума. Это дает основание называть его поэзию антроподицеей – оправданием человека.

³ М. Штерн, Ю. Зародов, *Поэтическая „сдвигология” Л. Мартынова*. [в:] *Проблемы творчества Л. Мартынова*, ОГПИ, Омск 1985.

⁴ И. Шайтанов, *Связь неслучайных совпадений*, [в:] И. Шайтанов, *Дело вкуса. Книга о современной поэзии*, Время, Москва 2007, с. 167–180.

⁵ И. Пригожин, *От существующего к возникающему*, УРСС, Москва 2002.

⁶ Ж. Делёз, Ф. Гваттари, *От хаоса к мозгу*, [в:] Ж. Делёз, Ф. Гваттари, *Что такое философия?*, Алетей, Москва 1998, с. 256–279.

Понимание места человека в природно-космическом бытии у Мартынова определились не только кругом чтения, но и личным ощущением своего места рождения как пограничное и в природном, и в социокультурном смысле: сибирский город Омск создан на границе цивилизаций: юга и севера, пустынь и тайги, Европы и Азии, бесконечной Сибири за Уралом. Лирический герой ранней поэзии устремлен к европейской цивилизации:

Я шел по лысынам и спинам горным
В мою Европу прямо на закат
И звезды в небе азиатски-черном
Мерцали...

(Сонет, 1923)⁷

Пространство вокруг – это „долина голодных смертей” (Алла, 1921); пространство кочевников (Казахстан) либо крестьян-переселенцев: „От смрада в избах прокисает пища. Будь проклят тот сентиментальный лжец, / Что воспевал крестьянское жилище” (Наш путь в тайгу..., 1925)⁸. В сознание начинающего поэта входит понимание онтологической миссии цивилизации – выживание человека в природной стихии. Лирический субъект устремлен от бытовой или социальной среды в планетарную, вселенскую. Образ Сибири у Мартынова соединяет черты реального географического локуса и бытийного пространства: „драконоподобные зори”, „солончак – пересохшее море” (Пленный швед, 1936). Сибирь видится как дно космоса („большие волны нас качали / Над этим миром”). Подлинный мир – небесный, не сакральный, а физический; привлекает его динамичность, в отличие от земной косности и хаотических изменений. Небо – это подвижная материя, направляемая „властной рукой” космоса, тогда как на земле – „улиц сети”, плен засухи и пр. Лирический герой на земле вслушивается в голос бытия вверху, в монолог туч-фрегатов (Воздушные фрегаты, 1922). Кроме романтической устремленности к движению, в этом стихотворении выражена идея разума, способного выходить за рамки эмпирического знания, приближаться к знанию неочевидного в небе и на земной поверхности: „карты утверждают, / Что здесь лежит морское дно”⁹. В стихотворении *Море было* не фантазия, а знание, дающее видение реальности в масштабах космического времени, преобразует пустынный пейзаж в процесс космотворения и метаморфоз материи: первостихия воды получает

⁷ Л. Мартынов, *Стихотворения и поэмы*, Советский писатель (Библиотека поэта), Ленинград 1986, с. 44.

⁸ Ibidem, с. 46.

⁹ Ibidem, с. 43.

материальные проявления на земле, воздушная, небесная сфера возникает как свободная, высшая сфера, потенция или, наоборот, результат формотворчества, рождающая из хляби твердь, а человек продолжает формотворение, реализует возможности небесной духовно-материальной сферы:

Море из пластов известняка
 Ухмылялось челюстью акулы.
 Кочевали бедные аулы,
 Соль – их горе. Ветер – их тоска.
 [...]

 Но какой-то дерзкий фантазер
 городу позволил основаться
 Здесь, на дне исчезнувших озер.
 (Море было, 1926)¹⁰

Вода – природная спасительная материя – непрочна в „зное степного края, безветрия и дьявольской суши” (*Балхаш*, 1923), ограничена (чуть отделившись от моря, человек бредет по песку, изнывая от жажды и зноя). Поэтому лирический герой устремлен не к первоматерии, а к воздушной сфере как духу материи, стремящемуся за границы земной реальности, космос безграничен. Погружение в воду оценивается как поражение, а полет – как преодоление земной детерминированности: „я плавать средоу не умею”.

Полет – выход к невещественному и готовому к развитию, к новым формам, а не повторению прежних форм бытию. Сопротивлением бессмысленной природной цикличности представлен сон подсолнуха – земного растения, ориентирующегося на солнце (*Сон подсолнуха*, 1933). Интенцию природной формы к духовному (сон) останавливает реальность, призыв земли: „Ты куда? Постой”¹¹. В стихотворении *Деревья* универсальный символ человека укоре-ненного и устремленного вверх истолковывается как несвобода, неосуществление своей сущности: деревья используются людьми для конкретных нужд (розги, гробы, кресты, идолы – наказание, учение, погребение, моление), тогда как у человека есть иное предназначение – не исполнение необходимости, а преодоление ее:

И сам я горел, чтоб другие согрелись!
 И я топором был под корень подрублен.
 Но не был погублен. Я не был погублен.
 (Деревья, 1933)¹²

¹⁰ Ibidem, с. 52.

¹¹ Ibidem, с. 66.

¹² Ibidem, с. 70.

Человек отличен даже от птицы, потому что, неспособный к полету, свою потребность в полете он реализует созданием механизмов.

В поэзии Мартынова природная материальная среда, хаотическое или циклическое превращение материальных форм в земном пространстве, вписана в космос, безграничное пространство за пределами земли, творящая материю энергия. Предназначение человека именно во вселенском пространстве, а не в земной реальности. Концепция человека-великана связана с выявлением потенциальных возможностей человека. В стихотворении *Слон* (1946) в разных семантических рядах (интимном, эротическом и социальном) величие человека видится не в физических возможностях, не в свободе следования временным желаниям, а осознанном жизнетворящем, созидательном существовании. Хотя современный человек подобен гиганту-слону, который, опустошив бассейн („Нарушив порядок / Небес / И земли”¹³), ищет источник в иссохшей земле.

В человеке-фантазере (в отличие от человека-великана) должна быть не только „смелость” („не бояться... по луже топтать каблуком”), но перспективное сознание, воображая будущее, он способен знать о последствиях своей деятельности. Именно неустремленность в космическое время и в космическое пространство способно создать „временное” – не просто непрочные, но разрушительные формы: „плодят бациллу, / Лабораторная реторта полна тяжелой водой” (*Март*, 1948)¹⁴. Человек разумный создал „мертвую воду”, не оживляющую, а умертвляющую: сказочные возможности человека не гармонизируют мир (*Ночные звуки*, 1951). Величие человека связывается не с возможностью вмешательства в космос, а с пониманием потребностей бытия

В стихотворениях 1950-х годов заметно изменение отношения к природе, она утрачивает признаки хаотичности, оставаясь несовершенной (*Зной, Вьюги*), а спасение человека от дисгармонии природы не в архаических способах самосохранения (кутаться в шубы, „как будто бы к жизни вернуться охота”). Необходимость защиты от стихии не оправдывает насилия, это регресс, уподобление животным „от старца енота до самой последней ничтожной зверюги”¹⁵. Миссия усовершенствовать природный мир не определяет сознание людей, однако рождение нового сознания возможно и из страха перед природными катаклизмами, если страх соединится с заботой о природном космосе, тогда человек приблизится к пониманию космоса как своего дома, к разумной ответственности за него (экософская идея). В таком случае возникнет понимание зависимости от космоса, отличное и от страха и от мифической пассивной

¹³ Ibidem, с. 119.

¹⁴ Ibidem, с. 138.

¹⁵ Ibidem, с. 176.

растворенности в мире. Антропология Мартынова находит обоснование природных законах взаимосвязи:

Все живые существа
Не столь уже ничтожные частицы
В круговороте естества.
На нас-то ведь
Какое-то влиянье
Оказывает даже и Луна...

И это в человеческой натуре – Влиять на все, что окружает нас.
(*Забыто суеверие былое*, 1956)¹⁶

Во многих стихотворениях 1950–1970-х годов утверждение веры в разум человека осложняется акцентом на несовершенстве человека: „возникают солнечные пятна / Отчасти даже по людской вине”. В стихотворении *Шаг* (1957) возникает не образ гиганта-человека, движущего земной шар, а носителя ограниченного действия – шага, который соучаствует в планетарном вращении: за время человеческого шага земля пролетела „не один десяток миль... / Множество каких-то древних стадий, / Русских верст, китайских ли”¹⁷. В отличие от ахматовского „ужаса времени”, Мартынов полагает интенцию движения, устремленность в будущее залогом мужества и оптимизма даже при знании возможных ошибок.

Прямого проектирования будущего у Мартынова немного, чаще он указывает лишь вектор совершенствования, опирающегося на природную необходимость. На примере освоения Антарктиды он вскрывает возможность органичных отношений человека и природы, упущенных в истории земной цивилизации. Неизвестный человеку материк представляет начальное состояние космической эволюции, непонятное самой природе назначение. Он ждет от человека познания, не присвоения, а „освоения”, реализации своих потенциалов. Природа побуждает человека быть ее сознанием, и только после открытия потребностей самой природы – стать действующей силой. Может ли человек понять, „что таят / Ледяные пласты?”. Природный феномен может таить новые варианты жизни, отличные от известных цивилизации:

Ни господ,
Ни рабов,
Ни царей,

¹⁶ Ibidem, с. 138.

¹⁷ Ibidem, с. 211.

Ни республик, ни древних империй,
Никаких базилик, алтарей,
Стародавних легенд и поверий,
Адских мук и блаженства в раю.
(*Антарктида*, 1956)¹⁸

Традиционное противопоставление природы и культуры в стихотворении перевернуто: разные культуры (веры, знания) в свершившейся истории Земли разделяют, обосновывая неравенство; „стародавние” мифы, упование на божества, останавливают людей от участия в развитии бытия. Открытый материк поможет понять условность исторических ценностей, а также ложность принятого в человеческой культуре пользования природой вместо ее развития. Мартынов обыгрывает частный пример современного „присвоения” Антарктиды: убитые киты используются для получения косметических средств (украшение человека вместо совершенствования человека и природы). Открытие Антарктиды могло бы подтолкнуть людей к культуре, ориентирующейся на природу:

[...] а вдруг обретет бытие
Тот, кого убивать и не будем, –
Антикит, ...Антихищники...

Мартынов ссылается на идею Фурье, по которой эволюция природного мира приведет к совершенствованию природных существ и хищники перестанут быть хищниками. Потенции природы могут подтолкнуть человека способ преобразования Антарктиды, всей вселенной: „отеплить вековечную внешнюю стужу”.

В поэзии 1950-х годов возникает внимание к гармоническим проявлениям земной реальности, элементы пейзажной лирики в натурфилософской поэтике миромоделирования: изображение моментов гармонии в природе без наукообразности (*Дрема луговая*, 1956; *Рай*, 1957; *Небо и земля*, 1959; *Солнце*, 1960). Редукция образа человека-деятеля в стихотворениях второй половины XX века компенсируется обращением к сознанию человека: интуиция и разум оцениваются как более важные для связи человека с бытием.

Постижения мироздания и закрепление знания бытия в слове определяют сюжет стихотворения *Над философским словарем* (1962): вселенная сама постигает себя, взглядываясь в то, что понял в ней человек и зафиксировал в слове:

¹⁸ Ibidem, с. 200.

„Вселенная со мной склонилась / Над философским словарем”¹⁹. Возможности вселенной познать саму себя в этом стихотворении связываются с границами человеческой жизни: „я безгранична, но конечна”, потому что ее познающий субъект (человек) ограничен, так как помещен природой в земной мир. Статичный „приморский фонарь” и луна, отражающаяся и дробящаяся в морских волнах, – это полюса видимого и устойчивого (заключенного в словарь) знания и зыбкого природного самоотражения, самопознания, более объемного, но не сфокусированного видения. Очевидная аллюзия на фонарь Диогена констатирует несовпадение человеческого и природного знания (света): самоуверенность разума человека интуитивно корректируется видимой изменчивостью мира (моря), которая доступна зыбкому лунному свету. В стихотворении можно прочесть и метафору человеческого сознания, находящегося на границе устойчивого и изменчивого (морской берег), локального и необозримого: свет разума человека освещает окружающую реальность, но человек устремлен к свету луны, к небесному своду, за которым невидимый космос.

Тем не менее, вслушивание в эмпирически воспринимаемую природу реализует интенцию человека к космосу, как и природа выражает зов космоса к человеку:

Слышу я
 Природы голос,
 Порывающийся крикнуть,
 Как и с кем она боролась,
 Чтоб из хаоса возникнуть,
 Может быть, и не во имя
 Обязательно нас с вами,
 Но чтоб стали мы живыми,
 Мыслящими существами...
 (*Голос природы*, 1965)²⁰

Вслушивание в природу нужно, чтобы понять предостережение природы человеку-преобразователю: „в вашей власти, / Чтобы все не расколосось / На бессмысленные части!”.

Мартынов говорит в поэзии 1960-х годов о родстве со всеми земными тварями:

¹⁹ Ibidem, с. 252.

²⁰ Ibidem, с. 308.

[...] слеплены из одного мы теста...
И мысль, что разум есть и у зверья,
Не вызывает у меня протеста.
(*Был дождь как дождь...*, 1964)²¹

Часта и мысль, что сделанный человеком мир узок, а стихия природного мира более разнообразна и потенциальна. В стихотворении *Силуэты пней* корни и пни на берегах водохранилища, созданного человеком, похожи на побежденных чудищ, напоминают о первоначальном хаосе, но тот хаос был жизнетворящим, а оставленные без вершин деревья стали знаками прерванной жизни. Они похожи на чертей („в сучковатых чертовых рогах”), вызывая сомнение в ценности сотворенного людьми пространства. Мартынов предъявляет разумному человеку ответственность за редукцию жизни, а природная первостихия предстает как непревзойденная потенция природы. Даже искаженные человеком формы природы более потенциальны, чем созданные человеком, а высшее искусство – не переделывать, а извлекать из природы потенциальную форму: „Сказал бы даже Эрьзя²², что нельзя / Использовать их боле мастерски” (*Силуэты пней*, 1965)²³.

И все же Мартынов не перестает видеть в человеке сотворца природы: мир в результате человеческой истории утратил первородство, не просто наполнен новыми формами, но изменил свою материальную основу: „Обновлены / От бездн и до вершин / И вкус его, и запах, и окраска...” (*Мир, тот, которым мы владеем...*, 1962)²⁴. Глагол *владеем* свидетельствует о сохранении главенства антропологического в онтологии, но превосходство человека корректируется пониманием противоречивости „второй” природы. Человек создал и благо, и зло: в нем „мед, и пот, и яд сочатся”. „Великое могущество идей” все же несравнимо с бесконечным разнообразием форм и материи в космосе. Сознание человека обречено на вечное открытие пространств (звезд, галактик) и форм жизни (*Мир не до конца досоздан...*, 1965). Идея расширяющейся вселенной А.А. Фридмана (которая послужила толчком для создания стихотворения) соответствовала космологической модели самого Мартынова.

В природе обнаруживается связь природных и космических явлений, не совпадающая с человеческими целями и логикой. В стихотворении *Идиллия* (1966) эротический сюжет стремления к обладанию, к доступности мира

²¹ Ibidem, с. 276.

²² Степан Эрьзя (Нефедов) (1876–1959) – российский ваятель, мастер скульптуры из дерева в стиле модерн.

²³ Ibidem, с. 305.

²⁴ Ibidem, с. 252.

нарушается открытием невязанной связи феноменов бытия, различий в целях и ценностях малого и большого миров. Дождь (природное ненастье) омыл куст дикого шиповника, и эльф, прикоснувшись к цветку после дождя, не достиг нектара, не получил обладания и наслаждения, но сбросил с цветка каплю – „груз слез” („чего их беречь!”). Большой мир редуцирует желания эльфа, эфемерного существа, но не совпадают и интенции разных малых явлений, то, что одного тревожит, другого умиротворяет (цветок воспринимает дождь как благо, в отличие от эльфа). Свобода проявления элементов целого, непредсказуемость процессов побуждает к принятию такого мироустройства. Поиск гармонии (идиллии) трактуется не как цель деятельности, а как удовлетворенности моментом, игра, а не построение идиллии:

Давай поиграем:
Я буду эльфом, а ты цветущим шиповником
Над божьим коровником.²⁵

Антиномичность бытия, негармонизируемость вселенной определяет рефлексию лирического субъекта в стихотворениях 1960-х (*Чет и нечет, Драгоценный камень, Ошибка Гершеля*) и 1970-х годов (*Элегия, Турбулентность*):

Это жизнь!
И не ее вина,
Что ни в камне, ни в огне, ни в глине,
Ни в воде, ни в берегах морских,
И ни в судьбах птичьих и людских,
И ни в гноме, и ни в исполине
Мы прямых не обнаружим линий...
(*Турбулентность*, 1976)²⁶

При сохранении космического масштаба бытия редуцируются право на исправление мироздания человеком, осознается ограниченность разума в познании бытия, принимается сосуществование антиномичных феноменов. Антропология Мартынова становится не героической, а трагедийной. Человек утрачивает положение в центре бытия, но остается особым созданием природы, призванным познавать бытие, раскрывать его потенции, а не переделывать.

Переосмысление бытия изменило отношение Мартынова к цивилизации, привело к акцентированию опасных для природы и человека последствий, к пониманию, что несоответствие природе демиургических проектов

²⁵ Ibidem, с. 316.

²⁶ Ibidem, с. 437.

осознаются только после разрушительных последствий. Становится очевидным, что природный космос должен стать критерием для человеческого разума, побудить к коррекции целей. В стихотворении *Вода* ставится под сомнение ценность усовершенствованной материи: очищенная для защиты человека от болезнетворных частей вода, лишившись полноты свойств, невкусна и не жизнотворна:

Ей
Не хватало
Ивы, тала
И горечи цветущих лоз.
Ей
водорослей не хватало
И рыбы, жирной от стрекоз.
Ей
Не хватало быть волнистой,
Ей не хватало течь везде.
Ей жизни не хватало –
Чистой,
Дистиллированной
Воде!

(*Вода*, 1946)²⁷

В поэзии сохраняется представление о значимости человека в бытии: „Винювники великих потрясений / И их творцы не кто-нибудь – а мы!” (*Как это случилось, в самом деле?*, 1956)²⁸. Научно-техническая революция оставалась питательной почвой для сохранения у Мартынова представлений о космизирующей миссии человека в бытии: „Ведь мы, природы недопокорив, / От дела не откажемся устало...” (*Да, многое исчезло без следов...*, 1955)²⁹. Даже осознание разрушительных последствий человеческой цивилизации не снимает уверенности в том, что человек – причина и „виновник” цивилизуемой природы, должен продолжать осуществлять свою бытийную миссию. Претензии к земной цивилизации побуждают поэта обращаться к связи божественного творения и человеческой цивилизации. В стихотворении 1960 года *Тоху-во-боху* (с др.-евр. „предвечное Пространство”, первоначальный хаос) возникает два уровня оценки. Во-первых, сам Бог-творец дает оценку бытия как до Творения, так и после. Выражение „тоху во боху” употреблено во втором

²⁷ Ibidem, с. 122.

²⁸ Ibidem, с. 193.

²⁹ Ibidem, с. 177.

стихе *Бытия* после „вначале сотворил Бог небо и землю”. Бог трактуется как причина космогенеза, как организации предшествовавшего Творению хаоса, но Творение „предвечно”, то есть неокончательно. Такое понимание бытия, опирающееся на библейский текст, должно обосновать сюжет грехопадения как неудовлетворенность человека Творением, но и как данное Богом человеку право достраивать земной мир. Возможности человека ограничены землей, но и созданный Богом мир не абсолютно совершенен, а устремлен к гармонии.

Другая оценка бытия и миссии человека в стихотворении дана Ноем, человеку, спасшему человеческий род. Стихотворение построено как обращение Ноя к людям, бросившимся „интервьюировать” спасенного Богом человека, дабы узнать способ спасения в новом потопе, проявлением природной стихии, до конца не покоренной современной цивилизацией. Монолог Ноя становится инвективой, обращенной к людям, не извлечшим уроков из библейского сюжета наказания, не создавшим спасительный ковчег:

Вы, стремящиеся завершить то, что господу богу
 Не вполне удалось,
 Почему же...
 У себя на земле допускаете старобиблейское тоху-во-боху?³⁰

Достижения современной цивилизации – вознесение в космос, освоение Луны, власть над материей, разъятой в циклотронах, оцениваются Ноем как приближение к Богу, как знаки совершенствования человека, но человек допускает повторение хаоса, того, что было до творения.

В стихотворениях 1960-х годов цивилизация трактуется как способ спасения природы и человеческого рода (*Вознесся в космос человек, Земные блага, Завещание*). Настороженное отношение природы к могущественному человеку-спасителю – результат нарушений онтологической миссии человеком-пользователем. В стихотворении *Лисенок* взгляд природы (лисенка) на человеческий мир рожден опытом насилия человека над природой:

[...] должно быть, мать в норе, в лесном жильё,
 Его учила, мучила, страдала
 Рассказами о модных ателье.

(*Лисенок*, 1970)³¹

³⁰ Ibidem, с. 228.

³¹ Ibidem, с. 318.

Разумный и чуткий к природе человек обладает чувством вины, которое может изменить и его отношение к природе, и отношение природы к нему. Свое предназначение человек не привносит в природу, а выносит из чуткого вслушивания в „зов бытия”. В стихотворении *Царь природы* природа оценивает могущество человека и напоминает о миссии, забытой человеком в уличной толпе („Прошу оставить / Меня в покое”). Лирический субъект интерпретирует послание человеку молчащего звездного света:

Звезды вдруг зажглись,
Как будто путь мне озаряя
И благосклонно повторяя:
– Ты – царь природы! Убедись!
(*Царь природы*, 1945)³²

Призыв природы, однако, рождает не уверенность, а сомнения: „Высок удел мой иль плачевен?”. Нести бытийную ношу побуждает не жажда владения, а вина за то, что до сих пор человечество не созидает, а берет у природы „ясак, оброк – как звать не знаю эту дань”.

В форме философской рефлексии подобное переживание вины, осложняющей мессианские интенции человека, выражено в стихотворении *В эту душную ночь...*, где беседа с богом превращается не в богоборческие претензии и не в мольбу человека к высшей силе, а в воззвание Бога к человеку. Творец доказывает человеку данную ему возможность быть сотворцом в несовершенном земном мире:

Хоть известны мне многие муки твои.
Ведь подумай: ходил по таким ты дорогам,
По таким ты оврагам бродил и отрогам,
Где, как кровь, солонина и багряна роса...
Ты прошел их – вот это и есть чудеса.
(*В эту душную ночь...*, 1949)³³

Ценностью человека названа не победа над безднами и пустынями, а путь сквозь скудость и опасность. В стихотворениях 1950–1970-х годов познавательная и деятельная потребность человека декларируется как результат эволюции природы, природное «чувство» преодоления границ известного, расширение мироздания. Антропологическое свойство человека – менять материю, менять

³² Ibidem, с. 108.

³³ Ibidem, с. 145.

себя, формируя в себе седьмое чувство – предвидение, замысел, который человек устремляется реализовывать: „Тоньше и тоньше становятся чувства, / Их уж не пять, а шесть” (*Седьмое чувство*, 1952)³⁴.

В стихотворении *Дедал* (1955) утверждается неотменимая интенция человека выходить за пределы физических границ, данных природой. Не молодой фантазер, а седой, обремененный трагическим опытом потерь созидатель („на архитектора похож”), создатель лабиринта – безысходного пространства на земле – устремлен в небо. „Крылатый архитектор” расплачивается за выход из земного лабиринта жизнью сына, которому передалось стремление отца разорвать предопределенность. После гибели сына Дедал возвращается вниз, к людям, которые шагают по своим делам и по чужим телам, не сочувствуя павшим и не стремясь к полету. Земной мир указывает на вину отца: и черви, и птицы, и волны призывают оберегать сыновей. Однако Дедал снова устремляется вверх, вина за гибель сына не сдерживает проявление космической сущности человека.

Право на преодоление этических границ во имя бытийной миссии утверждается в стихотворении *Будьте любезны*. Любовь к земному („любезность”) трактуется как оковы, сдерживающие развитие жизни, редуцирующие „заботу о бытии”. Мартынов обыгрывает созвучие антонимов „любезны” и „железны”. Железные крыши (знак цивилизации) защищают от природной стихии и отделяют людей от неба, от бытия. Но деревянный конек над крышей можно интерпретировать как *органическую* потребность человека в незамкнутом небесном пространстве: „Быть деревянным коньком над строеньем”. Порыв ввысь „любезен” человеку, потому что рожден природной интенцией к космосу. Последствия преодоления границ могут быть различны: уподобиться разрушительному ветру или разгонять тучи в земном пространстве, выйти на околоземную или гелиоцентрическую орбиты и встретиться с неизвестным, но сущность человека – страдать от нереализованности предназначения:

Это
Почти неподвижности мука —
Мчатся куда-то со скоростью звука,
Зная прекрасно, что есть уже где-то
Некто,
Летающий
Со скоростью
Света!

(*Будьте любезны*, 1957)³⁵

³⁴ Ibidem, с. 160.

³⁵ Ibidem, с. 190.

Потребность человека в преодолении границ Мартыновым трактуется не как экзистенциальный бунт, а как заложенная космосом потребность. В стихотворении *Рождение дня* (1975) утверждается способность человека воспринимать не только „шепот дубрав” или „аромат роз”, но и „шепот звезд, и рев могучего светила, / Рождающего день без повитух”³⁶. Однако в зрелой лирике акцент поставлен на несовершенстве человека, боящегося следовать природно-космической сущности либо осознающего ограниченность своих сил и знаний. „Мильоны книг” не дают знания, „когда и как весь этот мир возник”, поэтому нужна интуиция, природное чувство, чтобы проникнуть в тайны бытия, „куда ракетам и не взвиться”:

И кажется, что в тайну я проник.
Но дальше что?
И снова лишь догадки,
И вновь
Луна
Чадит мне, как ночник,
И бездна вновь со мной играет в прятки.
(*Прятки*, 1957)³⁷

О границах познания, о мнимости знания, об изменчивости представлений о мире Мартынов размышляет в стихотворениях *Небесный купол* (1962), *Оборотная сторона* (1964), *Видимое и невидимое* (1964), *Две тени* (1970), *Закат* (1964).

Стихотворение *Башкирская пещера* (1964), возможно, – это рефлексия мифа Платона о пещере (*Государство*), где утверждается, что сознание воспринимает лишь тени на стене пещеры, отбрасываемые освещенными движущимися телами за пределами пещеры. Сюжет основывается на интерпретации исторического факта: во времена Елисаветы ученые исследовали капову пещеру в Башкирии (Шульган-Таш) и не заметили петроглифов, потому что фонари давали слабый свет. В XX веке открылся мир, запечатленный древним человеком, „кроманьонцем”, мир чудовищных „тварей, и птиц, и зверей”:

О, эти копыта и хоботы, гривы и крылья –
Весь мир первобытный ужасный, опасный, прекрасный...

³⁶ Ibidem, с. 436.

³⁷ Ibidem, с. 338.

Страшущий образ мира у древнего человека был сокрыт рационалистической культурой Нового времени, XVIII век уповал на понятую реальность, что давало иллюзию возможности ее совершенствования. Современность вновь обнаружила негармоничность, нестатичность и неиерархичность мироустройства. Рефлексия лирического субъекта направлена на поиск причины, почему сложное видение мира было скрыто цивилизацией:

[...] А может быть, страхи, поверья
Мешали проникнуть нам в эти чертоги?

Ограниченное понимание мира человеком дает иллюзию разрешимости противоречий:

И так повелось в этом мире, что часто веками
Не можем мы тронуть того, что у нас под руками.³⁸

В стихотворении *Келья летописца* (1969) воссоздана коллизия самоограничения человека в познании мира. Летописец отказывается от писания, после того как постиг страшное знание о жизни, способное отнять саму потребность в деянии. Он отказывается от исполнения обязанностей, ссылаясь на слепоту, но после советов „лампочку вверх поярче” или „взять свечу или лампаду”, признается, что знание, которое при ярком свете станет еще более невыносимым: „яркий свет томит жесточе», «вещи в свете их вдвойне зловещи”. Отказ от неиллюзорной истины, которая открывается в конце жизни, связан с пониманием абсурда существования человека, под сомнение ставится и космическая миссия человека, и эволюционность жизни. Трагизм вызван не краткостью жизни, не позволяющей свершить миссию, но характером бытия, увиденного „в свете двадцать первого столетья”.

В поздней лирике появляется ирония по поводу иллюзий понимания:
Звезды как лампадки,
Радуют мой взор, будто все загадки
Разгадал
И спор
Кончен.
Сны так сладки.
Только очень кратки
С некоторых пор.

(С некоторых пор, 1973)³⁹

³⁸ Ibidem, с. 291.

³⁹ Ibidem, с. 419.

Ирония связана с пониманием недостижимости идеала познающего и творящего человека, ее нельзя считать отказом Мартынова от антропологической концепции, но она вносит в поэзию неутопический пафос, созвучный и двадцать первому веку. Мартынов остается поэтом, открытым хаосу и абсурду бытия. В искусстве зрелый Мартынов ценит прогностическую миссию как предупреждающую. Например, в живописи Айвазовского он ценит то, что художник фиксирует не красоты моря, а кораблекрушения:

Это не корабль, а мироздание
Рушится на жестком полотне.
И незавершенное создание:
„Берегись!” – напоминает мне.
(*Взрыв*, 1962)⁴⁰

Образец художника для Мартынова – Босх, не страшившийся заглянуть в бездну бытия и потому ставший провидцем. На его полотнах бытие видится неизменно негармоничным, страшным, ставится под сомнение идея эволюции и прогресса. Правда Босха доказывается тем, что на его полотнах узнается и современная реальность:

[...] в бесноватом, узловатом, хлестком
И жестком, несмотря на внешний лоск,
Реальном мире, что от слез промозг,
[...] где мор, где глад, где города горят,
Где счет потерян трупам распростертым,
И любомудрие летит в костер...
(*Виденья Босха*, 1965)⁴¹

Художник должен преодолеть иллюзии, не основанные на познании бытия. Таким мужеством обладал Босх, страдавший от собственной правды, потрясенный, что его картины оказались пророческими в XX веке:

[...] но за каким же чертом
Стал явью этот, лет пятьсот назад
Мне, Босху, померещившийся ад?

Тем не менее, в третьей части триптиха художник отказывается согласиться, что он предугадал неизбежное, был „воском в руках у жизни”. Ответ Босха доказывает антроподицею самого Мартынова: фантазия художника

⁴⁰ Ibidem, с. 262.

⁴¹ Ibidem, с. 306.

– лишь предостережения о возможности катастрофы в развитии жизни. Разум человечества („мозг человечества”) включает заботу создателя о бытии и потому способен предотвратить превращение жизни в „натюрморт”, в земной ад вместо земного рая.

Поэзия Мартынова остается поэзией истолкования человека как создания материально-духовной вселенной, инструмента развития бытия. Необходимость человеку быть хозяином в доме-мире дает поэту право на оправдание человека, на антроподицею.

Библиография

- Anninskij L., *Leonid Martynov „Nepostižimo dlâuma na svete mnogoe ves'ma”*, [v:] L. Anninskij, *Krasnyj vek: Serebro i Čern'. Mednye truby*, Molodaâ gvardiâ, Moskva 2004, s. 379–396 [Аннинский Л., Леонид Мартынов „Непостижимо для ума на свете многое весьма”, [в:] Л. Аннинский, *Красный век: Серебро и Чернь. Медные трубы*, Молодая гвардия, Москва 2004].
- Blagov D., *Leonid Martynov*, [v:] *Istoriâ russkoj sovetskoj poëzii: 1941–1980*, Nauka, Leningrad 1984, s. 367–377 [Благов Д., Леонид Мартынов, [в:] *История русской советской поэзии: 1941–1980*, Наука, Ленинград 1984].
- Delëz Ž., Gvattari F., *Ot haosa k mozgu*, [v:] Ž. Delëz, F. Gvattari, *Čto takoe filosofiâ?*, Aletejâ, Moskva 1998, s. 256–279. [Делëз Ж., Гваттари Ф., *От хаоса к мозгу*, [в:] Ж. Делëз, Ф. Гваттари, *Что такое философия?*, Алетея, Москва 1998].
- Makedonov A., *Čuvstvo Vselennoj i čuvstvo Zemli*, [v:] *Geroj sovremennoj literatury*, Hudožestvennaâ literatura, Moskva 1963, s. 180–199 [Македонов А., *Чувство Вселенной и чувство Земли*, [в:] *Герой современной литературы*, Художественная литература, Москва 1963].
- Martynov L., *Vozdušnye fregaty*, *Sovremennik*, Moskva 1974 [Мартынов Л., *Воздушные фрегаты*, Современник, Москва 1974].
- Martynov L., *Stihotvoreniâ i poëmy*, *Sov. pisatel'* (Biblioteka poëta), Leningrad 1986 [Мартынов Л., *Стихотворения и поэмы*, Советский писатель (Библиотека поэта), Ленинград 1986].
- Pavlovskij A., *Filosofskââ lirika: L. Martynov, N. Zabolockij, A. Tvardovskij*, [v:] *Problemy russkoj sovetskoj literatury: 50–70-e gody*, *Sovetskij pisatel'*, Leningrad 1976, s. 190–235 [Павловский А., *Философская лирика: Л. Мартынов, Н. Заболоцкий, А. Твардовский*, [в:] *Проблемы русской советской литературы: 50–70-е годы*, Советский писатель, Ленинград 1976].
- Prigožin I., *Ot sušestvuišego k voznikaišëti*, URSS, Moskva 2002 [Пригожин И., *От существующего к возникающему*, УРСС, Москва 2002].
- Rodnânskaâ I., *Martynov*, [v:] *Kratkaâ sovetskaâ ênciklopediâ*, *Sovetskaâ ênciklopediâ*, t. 4, Moskva 1967, s. 669 [Роднянская И., *Мартынов*, [в:] *Краткая советская энциклопедия*, Советская энциклопедия, т. 4, Москва 1967].
- Urban A., *„Èpoh soprikasatel'”. Leonid Martynov*, [v:] A. Urban, *V nastoâšem vremeni*, *Sovetskij pisatel'*, Leningrad 1984, s. 210–253 [Урбан А., *„Эпох соприкасапель”. Леонид Мартынов*, [в:] А. Урбан, *В настоящем времени*, Советский писатель, Ленинград 1984].
- Šajtanov I., *Svâz' neslučajnyh sovpadenij*, [v:] I. Šajtanov, *Delo vkusa. Kniga o sovremennoj poëzii*, *Vremâ*, Moskva 2007, s. 167–180 [Шайтанов И., *Связь неслучайных совпадений*, [в:] И. Шайтанов, *Дело вкуса. Книга о современной поэзии*, Время, Москва 2007].
- Štern M., Zarodov Ū., *Poëtičeskââ „sdvigologijâ” L. Martynova*, [v:] *Problemy tvorčestva L. Martynova*, OGPI, Omsk 1985, s. 82–94 [Штерн М., Зародов Ю., *Поэтическая „сдвигология” Л. Мартынова*, [в:] *Проблемы творчества Л. Мартынова*, ОГПИ, Омск 1985].

Summary

The Poetic Anthropodicy of Leonid Martynov

The article reveals the picture of the world in poetry L. Martynov, to identify the concept of man as a demiurge-generation of evolution of space development as a tool of self-nature. The article accented the originality of the poetic philosophy and its proximity leading natural-philosophical and cultural concepts in the philosophy of the twentieth century: a noosphere idea in the philosophy of Russian cosmists, a sinergetics development model and the ecophilosophy the second half of the twentieth century. It installed here stability and correction of natural philosophy and anthropology of Martynov in his poetry from the 1920s to the 1970s.

Key words: L. Martynov, philosophical poetry, cosmism, anthropology, the concept of civilization.

Aleksandra Zywert

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Polska i Polacy w dylogii Siergieja Łukjanienki *Brudnopis, Czystopis*

Возьмем идеальную пару. Поляк ведет диалог на картезианском уровне логических категорий, чувствительно относясь к проблеме противоречия, с отчетливым представлением о своих интересах. Русский рассуждает на основе общей витальности, интегрирующей противоречие как элемент «живой жизни», снимающей вообще вопрос об интересах во имя надмирного смысла. Польская точка зрения русскому кажется узкой и неприятно прагматичной. Соответственно русская точка зрения оказывается для польского сознания неряшливо расплывчатой и подозрительно «тотальной». Речь идет о двух разных типах культуры и цивилизации, которые тем более взаимоотчуждены, что находятся по соседству.

Виктор Ерофеев¹

фантастика – метафора реальности. О каком мире и времени мы бы ни писали, мы всегда пишем о мире своем...

Сергей Лукьяненко²

Historia wzajemnych stosunków polsko-rosyjskich jest tyleż długa, co skomplikowana i – jak ocenił Andrzej de Lazari – jak dotąd niezbyt optymistyczna. Mimo upływu czasu, zarówno w literaturze, jak i filmie, najczęściej jednak można spotkać (po obu stronach zresztą) obsesyjnie wręcz negatywne wizerunki przedstawicieli obu nacji³. Niemniej, jak podkreśla wspomniany już badacz, w obliczu zauważalnej w Europie tendencji łagodzenia sporów i przełamywania krzywdzących stereotypów, jest spora szansa, że „stosunki polsko-rosyjskie staną się elementem tych procesów?”⁴. W tym kontekście wydaje się interesującą próbą odpowiedzi na pytanie o realizację tych prognoz na gruncie współczesnej rosyjskiej literatury fantastycznej.

¹ В. Ерофеев, *Будь я поляком*, [online] <www.rulit.me/books/bud-ya-polyakom-read-253691-1.html> (dostęp: 27.05.2016).

² М. Соколова, *Невозвращение со звезд*, „Российская газета – Федеральный выпуск” № 4035, [online] <<http://rg.ru/2006/04/05/a104552.html>> (dostęp: 27.05.2016).

³ Szerzej na ten temat zob. M. Bohun, *Oblicza obsesji – negatywny obraz Rosji w myśli polskiej*, [w:] *Katalog wzajemnych uprzedzeń Polaków i Rosjan*, red. A. de Lazari, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2006, s. 203–302; D. Priczugin *Zakładnicy historii – u źródeł negatywnego stereotypu Polski i Polaków w literaturze rosyjskiej*, [w:] *ibidem*, s. 339–410.

⁴ A. de Lazari, *Wzajemne uprzedzenia Polaków i Rosjan*, [w:] *Katalog wzajemnych uprzedzeń...*, s. 16.

Przedmiotem analizy będzie dylogia *Brudnopis* (Черновик, 2005) i *Czystopis* (Чистовик, 2007) autorstwa jednego z najpopularniejszych współczesnych rosyjskich pisarzy – Siergieja Łukjanienki. Pojawiła się ona w momencie, gdy jej autor święcił już triumf związany z wydaniem pierwszych trzech części serii *Patrole* (Дозоры)⁵. Choć jest to odrębne przedsięwzięcie pisarza – *Кирил* (*Работа над ошибками*) – dylogia ma sporo wspólnych cech z poprzednim projektem. W pierwszej kolejności jest to przynależność gatunkowa – podobnie jak *Patrole* została ona utrzymana w konwencji urban fantasy przy jednoczesnej tendencji autora do świadomej hybrydyzacji gatunku⁶. Podobny jest także sposób konstrukcji głównej postaci oraz schemat budowy i prezentacji jego losów. Kirił Maksimow z *Brudnopisu*, analogicznie jak wcześniej choćby Anton Gorodiecki, to typowy everyman, „bohater z przypadku”, uosobienie przeciętności („Чуть выше среднего роста, обычного телосложения, намечается небольшое пузо [...] лицо овальное, пухлые щеки [...] глаза карие, волосы темно-каштановые, нос правильной формы, уши с четко выраженными мочками [...] В целом лицо добродушное и привлекательное. Говорит быстро, голос чуть глуховат, в разговоре неумело старается острить и подкалывать собеседника” – Черновик, s. 100), który zostaje dosłownie wymazany z dotychczasowego życia, by rozpocząć je niejako na nowo w zupełnie innym wymiarze istnienia – zostaje celnikiem na ulokowanym w jednej z moskiewskich wież ciśnien przejściu granicznym pomiędzy światami alternatywnymi.

Akcja *Brudnopisu* rozgrywa się w Rosji, jej alternatywnej wersji – Arkanie lub w światach w różnym stopniu doń nawiązujących. Daje to pisarzowi możliwość skomentowania wielu zjawisk trwale wpisanych w historię swojego kraju ze szczególnym uwzględnieniem psychologicznych cech rosyjskiego archetypu łączącego w sobie z jednej strony maksymalizm i ekstremizm, z drugiej zaś skrajną uległość i bierność⁷. W iście buninowskim stylu Łukjanienko kreuje mało zachęcającą wizję współczesnej Rosji jako kraju „funkcyjnych”, straszego świata opanowanego przez

⁵ W skład cyklu wchodzi kolejno: *Nocny patrol* (Ночной дозор, 1998), *Dzienny patrol* (współautorstwo Władimir Wasiliew) (Дневной дозор, 2000), *Patrol zmroku* (Сумеречный дозор, 2004), *Ostatni patrol* (Последний дозор, 2005), *Nowy patrol* (Новый дозор, 2011), *Szósty Patrol* (Шестой Дозор, 2014).

⁶ O dylogii *Brudnopis* i *Czystopis*, w tym o elementach nietypowych dla urban fantasy zob. A. Zywert, *Na granicy światów* (Siergiej Łukjanienko, *Brudnopis*, *Czystopis*), [w:] *Scripta manent – res novae*, red. S. Puppel, T. Tomaszkiwicz, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2013, s. 598–599.

⁷ Pokrywa się to z wnioskami Ałły Siergiejewej, która pisze: „в русском человеке можно найти практически все: склонность к национализму – и открытость всем культурам и новым идеям; жестокость – и необыкновенную жалостливость; способность причинять страдания – и умение глубоко сострадать чужой боли; привычку повиноваться, уважение к власти – и вольнолюбие, удалство, вплоть до анархизма; умение самозабвенно трудиться, забыв обо всем не свете, – и расслабленность, пассивность, лень, желание посозерцать, перекурить, «посидеть в компании» и в рабочее время «излить душу» друг другу...” – А. Сергеева, *Русские. Стереотипы поведения, традиции, ментальность*, Изд. «Флинта» – Изд. „Наука”, Москва 2003, s. 142–143.

chciwe dzieci, „где важны деньги, власть, положение в обществе” (Черновик, s. 192) i w którym niezależnie od okoliczności na pierwszym miejscu niezmiennie króluje absurdalne pożądanie władzy jako celu samego w sobie. Pozostając bliższy poglądom wielu twórców (począwszy od Antona Czechowa i Iwana Bunina, a skończywszy choćby na Juriju Druźnikowie), Łukjanienko zauważa, że Rosjanie są niestety niereformowalni i dlatego skazani na wieczne błędzenie w pogoni za nieiszczalnym mitem idealnej idei narodowej⁸.

W drugiej powieści pisarz rozszerza pole swojej obserwacji i przenosi czasowo swojego bohatera do Polski. Jak podkreślają badacze, na wyobrażenia Rosjan o Polakach miały wpływ zarówno „czynniki natury ogólnej, właściwe każdej parze sąsiadujących ze sobą narodów, jak też specyficzne, uwarunkowane osobliwościami rosyjskiego charakteru narodowego i samej Rosji jako państwa”⁹. Sam Łukjanienko wielokrotnie podkreślał, że jego odbiór Polski i jej mieszkańców jest ambiwalentny. W jednym z wywiadów mówił wprost: „Польша – это страна, которая давно искренне не любит Россию. Это связано и с нашей историей – совместной и несовместной, и с особенностями национального польского характера. Я на самом деле, очень люблю поляков, они по характеру похожи на русских, только вот как-то оказались в слишком маленькой для них территории и от этого страдают”¹⁰.

Założenie o nieprzemijającej niechęci sąsiadujących nacji w połączeniu z wyraźnie widocznym przeświadczeniem o wyższości Rosji nad innymi państwami oraz charakterystyczna dla Rosjan tendencja do podkreślania swoich zalet i pomniejszania wad¹¹ przekłada się zarówno na sposób konstrukcji bohaterów powieści, jak i strategię budowy interakcji między nimi. Autor balansuje pomiędzy stereotypem a chęcią jego przełamania i reinterpretacji. W tym ujęciu jego wizja Polski idealnie wpisuje się w definicję stereotypu zaproponowaną przez Jerzego Bartmińskiego, w myśl której nacechowanie emocjonalne może, ale nie musi zawsze mieć charakteru interwencyjnego, w związku z czym nie zawsze też musi prezentować wyłącznie negatywną charakterystykę obiektu¹².

⁸ Na ten temat pisałam w artykule: *Na granicy światów (Siergiej Łukjanienko, Brudnopis, Czystopis)*, s. 597–610.

⁹ S. Falkowicz, *Polska i Polacy w wyobrażeniach Rosjan. Refleksje ogólne*, „Dzieje Najnowsze” 1997, R. XXIX, s. 7. Zob. również A. Липатов, *Специфика национального восприятия, или почему русские и поляки не понимают друг друга*, [w:] *Dusza polska i rosyjska. Spojrzenie współczesne*, red. A. de Lazari, R. Bäcker, Ibidem, Łódź 2003, s. 323–333.

¹⁰ А. Яковлев, Сергей Лукьяненко: «Украина не является субъектом международной политики. Она является инструментом, которому дано задание лить кровь», [online] <<http://www.kp.ru/daily/26511/3508637/>>.27.01.2015> (dostęp: 29.05.2016).

¹¹ Por. A. Сергеева, op. cit., s. 255–260.

¹² Według Bartmińskiego stereotyp to „wyobrażenie przedmiotu obejmujące zarówno cechy opisowe, jak i wartościujące obraz oraz będące rezultatem interpretacji rzeczywistości w ramach społecznych modeli poznawczych. To rozumienie stereotypu uwzględnia zarówno aspekt semantyczny, jak i formalny,

Początek „polskiego epizodu” jest pełen dramatyzmu. Uciekając przed prześladowcami, Kirył decyduje się na karkołomną wędrówkę w nieznaną przez Ziemię-czternaście, Janus – krainę ekstremalnego mrozu lub (w zależności od pory roku) żaru – by szukać pomocy u kolejnego celnika. Kiedy wreszcie dociera do celu, okazuje się, że znalazł się na terenie Polski – w Elblągu. Przeskok ten został zasygnalizowany wielopłaszczyznowo: począwszy od imion i nazwisk bohaterów (Dzieszuk, Kazimierz, Marta, Krzysztof Przebiżyński), a skończywszy na opisach przestrzeni. Spośród czwórki wymienionych postaci autor celowo oddał głos tylko dwóm najbardziej charakterystycznym, odzwierciedlającym (z uwagi na wiek i funkcję) dwie odmienne postawy Polaków w stosunku do Rosjan – bardziej i mniej obciążoną kulturowymi i etnicznymi stereotypami i uprzedzeniami. Daje się to zauważyć już na poziomie ich charakterystyk.

Najbardziej sztamową postacią jest policjant Krzysztof Przebiżyński – człowiek w średnim wieku, obdarzony nazwiskiem wprost odsyłającym do sposobu postrzegania języka polskiego w potocznej świadomości obcokrajowca (nie tylko Rosjanina) jako „szeleszczącego”¹³, nawet z wyglądu wpisuje się w obiegu (raczej negatywne) wyobrażenie Polaka: „Господин полицейский с очень польским именем и фамилией выглядел соответственно – будто пан с каких-нибудь старых карикатур или иллюстраций. Крепенький, с животиком, с пышными усами, коротконогий”¹⁴ (s. 77). Z wyglądem zewnętrznym współgra osobowość, poglądy i zachowanie – w tej postaci zbiegły się stereotypy dotyczące policjantów i uprzedzenia narodowe. Przebiżyński to typowy, niezbyt lotny, ale bez reszty oddany swojej funkcji ksenofob-służbista – karny, zdeterminowany i zdyscyplinowany, który nie zawaha się użyć podstępów lub przemocy, by tylko wypełnić swoje zadanie. Znacząca w tym kontekście jest rozmowa, podczas której Kirył zastanawia się, czy jego pochodzenie ma wpływ na zachowanie funkcyjnego:

„– Скажите, пан Кшиштоф, а если бы я не был из России – вы бы меня так же азартно ловили?”

nie przeciwstawia stereotypów językowych (formalnych) stereotypom mentalnym, raczej – przeciwnie – łączy je w możliwie szerokim zakresie” – J. Bartmiński, *Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem – na przykładzie stereotypu matki*, [w:] *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, red. J. Anusiewicz, J. Bartmiński, „Język a Kultura” t. 12, Wrocław 1998, s. 64.

¹³ Jak podkreśla Włodzimierz Gruszczyński, jednym z podstawowych kłopotów podczas nauki języka polskiego jest dla obcokrajowców „liczba spółgłosek, zwłaszcza tych syczących i szumiących. Rozróżnienie „s”, „sz”, „ś” jest dla wielu nacji bardzo trudne” – I. Dominiak, *Dlaczego język polski jest tak diabelnie trudny?*, wywiad z prof. Włodzimierzem Gruszczyńskim, „Newsweek” z dnia 24.11.2014, [online] <<http://polska.newsweek.pl/polski-najtrudniejszy-jezyk-swiata-jezykoznawca-odpowiada-newsweek,artykuly,352233,1.html>> (dostęp: 3.05.2016).

¹⁴ Ten i kolejne cytaty podają za: С. Лукьяненко, *Чистовик*, АСТ, Москва 2008.

- Конечно, – возмутился Кшиштоф – Это моя функция! Хотя, конечно, русских я не люблю.
– За что?
– А за все, что было!
– Странно, конечно, – сказал я, – У всей Европы друг с другом постоянно все было, только пыль летела. А не любят только нас” (s. 323).

Jawna wrogość Krzysztofa w stosunku do Rosjan (co potwierdzają przemyslenia Kiryła: „Kto я ему? Во-первых, русский, что в Польше не слишком-то приветствуется” – s. 76) jest idealnym przykładem kategoryzacji przez prototyp obrazu Moskala-wroga, którego cechami są okrucieństwo, tyrania i despotyzm¹⁵. Postawa ta automatycznie generuje hermetyczność i skostniałość światopoglądową, a w rezultacie niezdolność do jakiegokolwiek dialogu. Sposób prezentacji postaci Krzysztofa wpisuje się zatem w perswazyjny w swej istocie proces świadomego zaburzania proporcji pomiędzy dobrym/swoim a złym/obcym. Wyraźnie ironiczna, przerysowana, wybiórcza charakterystyka zewnętrzna bohatera, jak i jego zachowanie świadczą o intencjonalnym nacisku na „szczegółowe, wyraziste i obrazowe przedstawienie cech wroga”¹⁶. Łukjanienko z rozmysłem utrwała stereotyp „zapiękiego i pyszałkowego pana”, aby uwypuklić pozytywny obraz Rosjanina. Zwróćmy uwagę, że ten ostatni automatycznie wypada w tej konfrontacji zaskakująco dobrze – jako człowiek otwarty, neutralny, przyjaźnie nastawiony do „obcego”. Tego rodzaju zabieg skłania do wniosku, że autor przynajmniej częściowo stosuje strategię ukrytej i stonowanej perswazji, polegającej na próbie poprowadzenia czytelnika ku właściwej (czyli jedynej akceptowanej z punktu widzenia autora) interpretacji tekstu w sposób zawołowany, lecz jednoznaczny¹⁷. Gwoli sprawiedliwości należy odnotować, że postawa Kiryła nie jest całkowitym wymysłem pisarza. Młode pokolenie Rosjan (a 26-letni Kirył do takich należy) w większości nie czuje nienawiści do sąsiadów za tzw. stare grzechy, bo najczęściej słabo lub w ogóle zna historię związków polsko-rosyjskich i dlatego nie widzi podstaw do jakiegokolwiek sporu na tym tle ani też nie rozumie konieczności podkreślania polskiej odrębności¹⁸.

¹⁵ Szerzej zob. A. Niewiara, *Procesy kategoryzacyjne a kulturowe konstruowanie obrazu „innego”*, [w:] *Katalog wzajemnych uprzedzeń...*, s. 49–72.

¹⁶ P. Nowak, *Swoi i obcy w językowym obrazie świata. Język publicystyki polskiej z pierwszej połowy lat pięćdziesiątych*, Wyd. UMCS, Lublin 2002, s. 66.

¹⁷ Jak wyjaśnia Paweł Nowak, w odróżnieniu od perswazji jawnej, ukryta operuje „całym tekstem, a nie poszczególnymi zdaniem, wymaga współpracy ze strony odbiorcy, zmusza go do wysiłku intelektualnego” – *ibidem*, s. 67–68.

¹⁸ Por. S. Falkowicz, *op. cit.*, s. 7–16; A. de Lazari, *Wzajemne uprzedzenia Polaków i Rosjan*, [w:] *Katalog wzajemnych uprzedzeń...*, s. 17. Jak wynika z ustaleń Władimira Kutiawina, obraz Polski i Polaków nigdy nie był ani szczególnie drobniawo, ani też wyjątkowo rzetelnie prezentowany. Dodatkowo w ostatnim okresie badacze (w tym zwłaszcza historycy) rosyjscy poświęcają mu nawet mniej uwagi niż

Nieco bardziej złagodzony jest obraz przedstawicielki młodego pokolenia Polaków – Marty, choć i on w znacznej części wpisuje się w obiegowy, negatywny, od wieków utrwalony w literaturze rosyjskiej obraz Polaka „nasycony takimi cechami, jak [...] duma/hardość, zadufanie, pycha [...] Wszystko ze znakiem ujemnym, wynikającym z zarzutu, że w sposób przesadny, nadmierny, fałszywy, niezgodny z rzeczywistością, nieuzasadniony Polacy manifestują swoją wyższość, godność, znaczenie”¹⁹. Zmiana optyki widzenia została podkreślona już poprzez imię bohaterki – bardziej neutralne, swojskie (bo znane i używane także w Rosji), wygląd (ładna, choć niepiękna: „Худенькая, миловидная. Молодая, на вид – лет двадцать. Чем-то она напоминала Настю, только попроще” – s. 57-58), nieco bardziej „demokratyczne” zachowanie i ubiór („Она была в поношенных джинсах, в слишком большой ей клетчатой рубашке и босиком” – s. 60). Jej wiek (20 lat) sprawia, że jest mniej obciążona utrwalonymi w potocznej świadomości społecznej stereotypami, bardziej otwarta i skłonna do dialogu z młodym Rosjaninem, ale na tym różnice pomiędzy nią a Krzysztofem się kończą. Już pierwsza wymiana replik pomiędzy Kiriłem i Martą świadczy, że mimo etnogenetycznego pokrewieństwa, prowadzony dialog idealnie wpisuje się w klasyczną opozycję „swój-obcy” z uwzględnieniem zarówno stereotypów narodowych, jak i genderowych²⁰. Przykładowo, kiedy Marta podaje Kiriłowi na rozgrzewkę łyk spirytusu, ten reaguje automatycznie i intuicyjnie wyrabia sobie przekonanie, że tę metodę „reanimacji” może znać i stosować w praktyce tylko mężczyzna narodowości rosyjskiej lub ukraińskiej, bo kto inny „будет замерзшего человека... чистым спиртом отпаивать?” (s. 57).

Dalsza lektura powieści pozwala wysnuć wniosek, że wykreowany przez autora obraz Polki celowo został początkowo nieco spłycony, ustandaryzowany, a nawet strywalizowany, by tym dobitniej uwypuklić różnice kulturowe. Marta, choć jest sympatyczną dziewczyną, jednocześnie uosabia wszystkie cechy polskiego „zaprogramowania kulturowego”²¹. Już na początku daje się zauważyć jej nieufność i podejrzliwość w stosunku do obcego. Przykładowo, choć ze względu na pokrewieństwo losów (oboje wbrew swojej woli zostali funkcyjnymi) Marta czuje więź z Kiriłem, już na początku go informuje: „Оклемаешься – и вали куда хочешь. Не стану я тебя задерживать. Но и прятать не стану, учти!” (s. 61). Rezerwa, z jaką traktuje Kiriła wypływa z ujemnie kwalifikowanego personalizmu, w którym

w latach 90. XX wieku. Zob. В. Кутявин, *Польша и поляки в современных российских учебниках истории*, [w:] *Dusza polska i rosyjska...*, s. 244–262.

¹⁹ A. de Lazari, *Wzajemne uprzedzenia Polaków i Rosjan...*, s. 14.

²⁰ O stereotypach genderowych na gruncie literatury (zwłaszcza masowej) zob. М. Бакулин, *Жанрово-стилистические особенности современной русской литературы*, [online] <<http://refdb.ru/look/1274832.html>> (dostęp: 29.05.2016).

²¹ Termin wprowadzony przez A. de Lazarięgo.

podstawową rolę odgrywa prosty sąd: „podoba mi się” lub „nie podoba mi się”²², a nie przesłanki obiektywne.

Kolejne uwypuklone przez pisarza polskie wady to pycha i egocentryzm. Przy każdej okazji Marta akcentuje swoją wyższość, znaczenie i osobowość. Według niej – niezależnej, bezkompromisowej, hardej indywidualistki – Polska jest integralną częścią (pozytywnie odbieranej) Europy Zachodniej („У нас, в Европе” – s. 72), w której jest miejsce na Paryż i Berlin, ale na Moskwę już nie. Kiedy zaskoczony Kirył odkrywa, że jego towarzyszka nie jest Rosjanką, ta ostatnia reaguje z przesadnym oburzeniem („Я полька! – Мое предположение было отвергнуто едва ли не с гневом” – s. 60), by w dalszej rozmowie po raz kolejny podkreślić swoje niezadowolenie z powodu (jej zdaniem) „imperialistycznej” postawy Kiryła:

„– Ага. – Я кивнул. – Ну, надо было догадаться. Кроме русских и хохлов – только поляки способны живому человеку в рот спирт вливать.
– Не могу сказать, что меня это сходство радует, – кисло сказала Марта” (s. 60).

Równie zdecydowanie ostro bohaterka reaguje na wszelkie inne (w tym neutralne lub wynikające z niewiedzy i pozbawione wszelkich podtekstów) stwierdzenia Kiryła dotyczące Polski. Przykładowo, kiedy ten pyta, gdzie jest i w jakim świecie znajduje się Elbląg, Marta pała wręcz świętym oburzeniem: „Эльблонг – это польский город! – Кажется, Марта чуть обиделась” (s. 62). Wyekspozowanie wyłącznie ewidentnie przesadnych i jednostronnych reakcji dziewczyny skłania ku wnioskowi, że autor porusza się w obszarze uproszczonego, iluzorycznego świata stereotypów, w którym „ludzie reagują na słowa i hasła, a nie na faktyczny stan rzeczy”²³. Wyraźnie bliska spojrzeniu na Polskę z okresu wielkomocarstwowo-patriotycznego²⁴ postawa wyjaśnia, dlaczego w postaci Marty Łukjanienko postawił nie tyle na stworzenie typu, ile uwypuklenie stereotypu etnicznego Polaka: nadmiernie wyczulonego na punkcie własnego narodu, dumnego, hardego, czasami pysznego i pozbawionego samokrytycyzmu. Śledząc zachowanie dziewczyny, widzimy, że lubi ona rywalizację, uwielbia czuć smak zwycięstwa, bywa złośliwa i chętnie wykorzystuje przewagę w stosunku do obcych. Dotyczy to nawet tak pozornie mało istotnych spraw jak jedzenie. Przykładem może być scena w restauracji. Kiedy Kirył męczy się z odczytaniem menu, Marta podstępnie proponuje mu „oryginalne narodowe dania”, czyli czerninę i flaki. Z kolei kiedy kelner podaje wódkę i barszcz, ironicznie podkreśla: „Это не ваша... зубровка, – сказала Марта с презрением. – Это настоящая.

²² E. Lewandowski, *Charakter narodowy Polaków i innych*, Wydawnictwo Literackie MUZA, Warszawa 2011, s. 158.

²³ Ibidem, s. 26.

²⁴ Określenie Aleksandra Lipatowa, zob. A. Lipatow, *Rosyjskie przyzmaty odbioru polskości*, [w:] *Katalog wzajemnych uprzedzeń...*, s. 336.

С травинкой!» (s. 70). Nie jest w stanie znieść, że Kiryłowi bardziej smakował barszcz, który jadł rano w Charkowie i posądza go o kompleksy kolonialne („Это в тебе говорят русские колониальные комплексы, – сказала Марта уверенно. – Все непредвзятые люди знают, что в Польше борщ лучше” – s. 71). Uwypuklający historyczny typ osobowości²⁵ obraz bohaterki zostaje ostatecznie nieco złagodzony, gdy kierując się nagłym odruchem współczucia, dziewczyna decyduje się pomóc Kiryłowi. Kiedy osaczony przez policjantów bohater znajduje się w sytuacji bez wyjścia, dziewczyna podpowiada mu plan ucieczki, daje pieniądze i ubranie.

Zróznicowanie portretów „polskich” bohaterów *Czystopisu* jest nieznaczne i sprowadza się głównie do elementów charakterystyki zewnętrznej. Jądro obu postaci – stereotypowe wyobrażenie Rosjan o Polakach – autor pozostawia nieknięte, stąd ich ocena jest wyraźnie ambiwalentna. Starsze pokolenie Polaków jest dla Łukjanienki całkowicie stracone w kontekście zdolności do podjęcia dialogu międzynarodowego i dlatego ocenia je jednoznacznie negatywnie. Młodsze traktuje z większą dozą sympatii, ale też nie wiąże z nim szczególnych nadziei. Uosabiająca Polaków urodzonych w schyłkowym okresie socjalizmu Marta jest osobą, dla której utrwalone w świadomości narodowej traumy są w dużej mierze egzotyką i dlatego w mniejszym stopniu niż jej starszy kolega jest ich zakładniczką. Potrafi się wznieść ponad uprzedzenia i ujrzeć w Kiryle nie Rosjanina-wroga/obcego/innego, a po prostu człowieka. Z drugiej jednak strony i ona jest genetycznie zaprogramowana, trudno zatem powiedzieć, na ile uda jej się przewyciężyć pokoleniowe obciążenia.

Obraz Polski jako kraju kulturowo obcego wyłania się z opisów przestrzeni. Już pierwsza wzmianka-skojarzenie o Elblągu sygnalizuje przeskok na obce terytorium, w przestrzeń europejskiej kultury – bogatej w tradycję, uporządkowanej, stabilnej wewnętrznie i dostatniej. Potwierdza to pierwszy, jeszcze dość ogólny, opis Elbląga, który odsyła odbiorcę do Kingimu – uosobienia tradycyjnej, a nawet nieco baśniowej, zamożnej cywilizacji zachodniej z przełomu XIX i XX wieku. Kingim to „жюль-верновщина. Мир, где техника застыла на границе девятнадцатого и двадцатого века. Где создали огромные паровые машины и построили сети железных дорог вместо автострад. Где в океанах водятся чудовища, а земной шар еще не исследован до конца” (s. 217). Bliźniaczo podobny pod tym względem jest pierwszy, jeszcze bardzo fragmentaryczny (choć wyraźnie emblematyczny), opis Elbląga: „вечерний город со старинными домами, булыжная мостовая, фонарики под старину, сидящие за столиками кафе люди” (s. 63). Wrażenie nierealnej baśniowości zostaje nieco dalej utrwalone poprzez wyartykułowane przez autora wprost stwierdzenie:

²⁵ Antoni Kępiński wyróżnia dwa przeważające typy osobowości Polaków: historyczny i psychasteniczny (czyli *de facto* dwa stany nerwicowe). Pierwszy ma swoje źródło w tradycji szlacheckiej, drugi – w chłopskiej. Szerzej zob. A. Kępiński, *Psychopatie*, PZWL, Warszawa 1977, s. 77.

„Сходство города Эльблонга с Кимгимом не ограничивалось одной лишь фонетикой названия. Городок был еще и застроен домами в стиле «Центральная Европа, эпоха Возрождения и далее» [...] Здесь же, как и в Кимгиме, все было свежим. Живым. Новеньким. И брусчатка, и фахверковые строения в немецком стиле” (s. 69),

by ostatecznie (także wprost) zostać potwierdzonym w jednym z ostatnich rozdziałów powieści:

„Было, конечно, уже холодно, но рядом с разноцветными зонтиками стояли включенными газовые грелки – эдакие высокие металлические грибки с маленькими шляпками. Европа, что говорить” (s. 322).

Wyraźnie selektywny, nastawiony na uwypuklenie egzotyki opis miasta sygnalizuje, że Polska jest krajem identyfikowanym w rosyjskiej potocznej świadomości społecznej jako część Europy Zachodniej postrzeganej niejednoznacznie – z jednej strony jako terytorium pod wieloma względami lepsze niż Rosja: stabilniejsze, bogatsze, wygodniejsze z ekonomicznego punktu widzenia, z drugiej – nie do końca oswojone i przez to niezrozumiałe, genetycznie obce, a nawet potencjalnie niebezpieczne dla mieszkańca zza wschodniej granicy. Tę zdystansowaną postawę autora widać nawet w opisie poszczególnych detali przestrzeni miejskiej:

„Мост и впрямь казался слишком широким и помпезным для маленькой речушки и маленького городка. Так же как и огромный католический собор, внезапно открывшийся по правую руку. Может, в этом и состоит тот европейский секрет, который никак не откроет для себя Россия? Делать все чуть-чуть лучше, чем нужно. Чуть больше. Чуть крепче. Чуть красивее” (s. 322).

Zwróćmy uwagę, że sposób ujęcia europejskości jest u Łukjanienki głęboko zakorzeniony w rosyjskiej tradycji literackiej. Wychodząc od Gogola i jego słynnych, zawartych w *Zapiskach petersburskich* (1836), portretów Moskwy i Petersburga²⁶, opiera swoją „klasyfikację” miast Polski na dawno ukonstytuowanej binarnej opozycji żeńskie/męskie²⁷. Elbląg, podobnie jak Petersburg, personifikuje imperialną męskość i (także poprzez zawartą w nazwie analogię sufiksalną) poprzez swoją

²⁶ W *Petersburskich zapiskach* Gogol pisze: „В Петербурге, на Невском проспекте, гуляют в два часа люди, как будто сошедшие с журнальных модных картинок, выставляемых в окна, даже старухи с такими узенькими талиями, что делается смешно” – zob. Н. Гоголь, *Петербургские записки 1836 года*, [online] <http://az.lib.ru/g/gogolx_n_w/text_1837_peterb_zapiski.shtml> (dostęp: 2.05.2016).

²⁷ Szerzej na ten temat zob.: W. Toporow, *Miasto i mit*, przeł. B. Żyłko, słowo/ obraz terytoria Gdańsk 2000; Н. Бабенко, *Москва женского рода, Петербург мужского*, 2007, [online] <<http://russkayarech.ru/files/issues/2007/1/03-babenko.pdf>> (dostęp: 10.05.2016).

wewnętrzną, pozbawioną emocjonalności i impulsywności specyfikę jest swoistą forpocztą Europy Zachodniej, a ściślej Niemiec – kraju postrzeganego jako najbardziej liczący się w polityce europejskiej²⁸. Wrażenie to jest podkreślone poprzez uwypuklenie emblematów-metafor obrazujących specyfikę tej opozycji. Nieprzypadkowo autor wspomina o górującym budynku kościoła katolickiego – tu symbolu obcej cywilizacji odsyłającym do długiej, skomplikowanej i dramatycznej historii sporów na tle religijnym pomiędzy katolicyzmem a prawosławiem²⁹. Rosyjskie pojmowanie chrześcijaństwa zazwyczaj sprowadza się umownie do prawosławia, a polskie – do katolicyzmu – ze wszystkimi wypływającymi z tego faktu konsekwencjami. W praktyce oznacza to zarówno inne rozumienie kategorii „racjonalne/logiczne – nieracjonalne/nielogiczne”, jak i stosunek do kwestii jednostka – masa/kolektyw. Rosyjska „soborowość” preferuje kolektywizm, zaś jej odmiana zachodnia – personalizizm, co bezpośrednio przekłada się (pomimo bliskości geograficznej, kulturowej i historycznej) na diametralnie różne style życia. Fakt ten, zdaniem pisarza, nie wyklucza porozumienia (a nawet fascynacji) między przedstawicielami obu nacji, natomiast jest sporą przeszkodą w procesie autentycznego głębokiego i wielopłaszczyznowego wzajemnego zrozumienia.

Pomimo niezaprzeczalnej tendencji do stereotypizacji obrazu Polski i jej mieszkańców, wydaje się, że Łukjanienko udało się przynajmniej częściowo zachować proporcje. Źródła tej strategii można odnaleźć w poglądach pisarza, a konkretnie w jego specyficznym, pozornie niespójnym wewnętrznie rozumieniu patriotyzmu. Przedstawiając się jako zdeklarowany rosyjski szowinista i rusofob, pisarz jednocześnie zaznacza, że daleko mu (przynajmniej oficjalnie) do fanatycznego ekstremizmu³⁰. Hybrydyczność tej postawy jest zbawienna, albowiem pozwala uniknąć pułapki utraty dystansu do analizowanego problemu. W rezultacie sztampowe, dość wąskie i nieco nawet protekcyjne spojrzenie na Polskę i jej mieszkańców nie oznacza automatycznie nadmiernego uwznioślenia Rosji. Wizja tej ostatniej, zaprezentowana głównie w pierwszej części dylogii, również jest (jak wspomniano na wstępie) dalece nieidealna. Czy w tej sytuacji jest możliwość jakościowej zmiany w stosunkach

²⁸ Znaczenie Niemiec dla Rosjan wynika, jak wskazuje Edmund Lewandowski, z zauważalnych w obu nacjach zapędów ekspansjonistycznych: „wspólną cechą Niemców i Rosjan jest ekspansjonizm: cywilizacyjno-terytorialny Niemców i terytorialno-polityczny Rosjan [...] w polityce europejskiej dla Rosjan liczą się tylko Niemcy, w globalnej zaś tylko Stany Zjednoczone” – zob. E. Lewandowski, op. cit., s. 62.

²⁹ Szerzej zob. T. Sucharski, „Rosja wchodzi w polskie wiersze” – obraz Rosjanina w literaturze polskiej W: *Katalog wzajemnych uprzedzeń...*, s. 79–81.

³⁰ Łukjanienko mówi: „я патриот. Я люблю свою страну. [...] Я жуткий российский шовинист и полнейший русофоб. Меня не любят патриоты, потому что у меня патриотизм неправильной системы. И меня не очень любят космополиты, потому что я патриот, что тоже неправильно, на их взгляд. Поэтому мне достается и слева, и справа”. З. Прилепин, *Именины сердца: разговоры с русской литературой*, Аст. Астрель, Москва 2009, s. 191.

polsko-rosyjskich? Oficjalnie Łukjanienko niczego nie przesądza, wydaje się jednak, że w głębi duszy podziela stanowisko Wiktora Jerofiejewa i Czesława Miłosza, którzy szansy na to nie widzieli³¹.

Bibliografia

- Babenko N., *Moskwa żeńskiego roda, Peterburg męskiego*, 2007, [online] <<http://russkayarech.ru/files/issues/2007/1/03-babenko.pdf>> (dostęp: 10.05.2016) [Бабенко Н., *Москва женского рода, Петербург мужского*, 2007].
- Bakulin M., *Žanrovo-stilističeskie osobennosti sovremennoj ruskoj literatury*, [online] <<http://refdb.ru/look/1274832.html>> (dostęp: 29.05.2016) [Бакулин М., *Жанрово-стилистические особенности современной русской литературы*, 2016].
- Bartmiński J., *Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem – na przykładzie stereotypu matki*, [w:] *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, red. J. Anusiewicz, J. Bartmiński, *Język a kultura*, t. 12, Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, Wrocław 1998, s. 63–83.
- Bohun M., *Oblicza obsesji – negatywny obraz Rosji w myśli polskiej*, [w:] *Katalog wzajemnych uprzedzeń Polaków i Rosjan*, red. A. de Lazari, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2006, s. 203–302.
- Dominiak I., *Dlaczego język polski jest tak diabelnie trudny?*, wywiad z prof. Włodzimierzem Gruszczyńskim „Newsweek” z dnia 24.11.2014, [online] <<http://polska.newsweek.pl/polski-najtrudniejszy-jezyk-swiata-jezykoznaawca-odpowiada-newsweek,artykuly,352233,1.html>> (dostęp: 3.05.2016).
- Erofeev V., *Bud' á polákom*, [online] <www.rulit.me/books/bud-ya-polyakom-read-253691-1.html> (dostęp: 3.05.2016) [Ерофеев В., *Будь я поляком*, 2016].
- Falkowicz S., *Polska i Polacy w wyobrażeniach Rosjan. Refleksje ogólne*, „Dzieje Najnowsze” 1997, R. XXIX, s. 7–16.
- Gogol' N., *Petersburskie zapiski 1836 goda*, [online] <http://az.lib.ru/g/gogolx_n_w/text_1837_peterb_zapiski.shtml> (dostęp: 2.05.2016) [Гоголь Н., *Петербургские записки 1836 года*].
- Ákovlev A., *Sergej Luk'ánenko: «Ukraina ne ávláetsá sub"ektom meždunarodnoj politiki. Ona ávláetsá instrumentom, kotoromu dano zadanielit' krov'»*, [online] <<http://www.kp.ru/daily/26511/3508637/27.01.2015>> (dostęp: 29.05.2016) [Яковлев А., *Сергей Лукьяненко: «Украина не является субъектом международной политики. Она является инструментом, которому дано задание лить кровь»*, 2016].
- Керпиński A., *Psychopatie*, PZWL, Warszawa 1977.
- Kutávin V., *Pol'sá i poláki v sovremennyh rossijskih učebnikah istorii*, [w:] *Dusza polska i rosyjska. Spojrzzenie współczesne*, red. A. de Lazari, R. Bäcker, Łódź 2003, s. 244–262. [Кутявин В., *Польша и поляки в современных российских учебниках истории*, w: *Dusza polska i rosyjska. Spojrzzenie współczesne*, red. A. de Lazari, R. Bäcker, Łódź 2003].
- Lazari A. de, *Wzajemne uprzedzenia Polaków i Rosjan*, [w:] *Katalog wzajemnych uprzedzeń Polaków i Rosjan*, red. A. de Lazari, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2006, s. 5–27.
- Lewandowski E., *Charakter narodowy Polaków i innych*, Wydawnictwo Literackie MUZA, Warszawa 2011.

³¹ W eseju *Gdybym był Polakiem (Будь я поляком)* Wiktor Jerofiejew wskazywał, że główną przeszkodą we wzajemnym zrozumieniu jest diametralnie różne rozumienie świata, zaś Czesław Miłosz uzupełniał: „Polacy i Rosjanie nie lubią się, albo ściślej, mają dla siebie wszelkie nieprzychylnie uczucia, od pogardy, odrazy, do nienawiści, co nie wyklucza niejasnego wzajemnego pociągu, ale zawsze naznaczonego nieufnością” – Cz. Miłosz, *Rosja*, [w:] *Dusza polska i rosyjska (od Adama Mickiewicza i Aleksandra Puszkina do Czesława Miłosza i Aleksandra Sołżenicyna)*. *Materiały do „katalogu” wzajemnych uprzedzeń Polaków i Rosjan*, red. A. de Lazari, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004, s. 391.

- Lipatow A., *Rosyjskie pryzmaty odbioru polskości*, [w:] *Katalog wzajemnych uprzedzeń Polaków i Rosjan*, red. A. de Lazari, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2006, s. 329–337.
- Lipatow A., *Specyfika nacional'nogo vospriatiâ, ili počemu russkie i polâki ne ponimâut drug druga*, [w:] *Dusza polska i rosyjska. Spojrzenie współczesne*, red. A. de Lazari, R. Bäcker, Łódź 2003, s. 323–333. [Липатов А., Специфика национального восприятия, или почему русские и поляки не понимают друг друга, [w:] *Dusza polska i rosyjska. Spojrzenie współczesne*, red. A. De Lazari, R. Bäcker, Ibidem, Łódź 2003].
- Luk'änenko S., *Černovik*, AST, Moskva 2007 [Лукьяненко С., Черновик, АСТ, Москва 2007].
- Luk'änenko S., *Čistovik*, AST, Moskva 2008 [Лукьяненко С., Чистовик, АСТ, Москва 2008].
- Miłosz Cz., *Rosja*, [w:] *Dusza polska i rosyjska (od Adama Mickiewicza i Aleksandra Puszkina do Czesława Miłosza i Aleksandra Sołżenicyna). Materiały do „katalogu” wzajemnych uprzedzeń Polaków i Rosjan*, red. A. de Lazari, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004, s. 391–407.
- Niewiara A., *Procesy kategoryzacyjne a kulturowe konstruowanie obrazu „innego”*, [w:] *Katalog wzajemnych uprzedzeń Polaków i Rosjan*, red. A. de Lazari, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2006, s. 49–72.
- Nowak P., *Swoi i obcy w językowym obrazie świata. Język publicystyki polskiej z pierwszej połowy lat pięćdziesiątych*, Wyd. UMCS, Lublin 2002.
- Priczugin D., *Zakładnicy historii – u źródeł negatywnego stereotypu Polski i Polaków w literaturze rosyjskiej*, [w:] *Katalog wzajemnych uprzedzeń Polaków i Rosjan*, red. A. de Lazari, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2006, s. 339–410.
- Prilepin Z., *Imeniny serdca: razgovory s russkoj literaturoj*, Ast. Astrel', Moskva 2009 [Прилепин З., Именины сердца: разговоры с русской литературой, Аст. Астрель, Москва 2009].
- Sergeeva A., *Russkie. Stereotypy povedeniâ, tradicii, mental'nost'*, Izdatel'stvo «Flinta», Izdatel'stvo «Nauka», Moskva 2003 [Сергеева А., Русские. Стереотипы поведения, традиции, ментальность, Изд. «Флинта» – Изд. «Наука», Москва 2003].
- Sokolova M., *Nevozvrašenie so zvezd – Sergej Luk'änenko*, „Rossijskaâ gazeta – Federal'nyj vypusk” № 4035, [online] <<http://rg.ru/2006/04/05/a104552.html>> (dostęp: 27.05.2016) [Соколова М., Невозвращение со звезд – Сергей Лукьяненко, „Российская газета – Федеральный выпуск” № 4035].
- Sucharski T., *„Rosja wchodzi w polskie wiersze” – obraz Rosjanina w literaturze polskiej*, [w:] *Katalog wzajemnych uprzedzeń Polaków i Rosjan*, red. A. de Lazari, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2006, s. 73–157.
- Toporow W., *Miasto i mit*, przeł. B. Żyłko, słowo/ obraz terytoria, Gdańsk 2000.
- Zywert A., *Na granicy światów (Siergiej Lukjanienko, Brudnopis, Czystopis)*, [w:] *Scripta manent – res novae*, red. S. Puppel, T. Tomaszkiwicz, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2013, s. 597–610.

Summary

Poland and Poles in the dilogy of Sergey Lukyanenko „Rough Draft”, „Final Draft”

The research material in this work is the dilogy of Sergey Lukyanenko *Rough Draft* (Черновик, 2005) and *Final Draft* (Чистовик, 2007). In the first part (*Rough Draft*) the author focuses on the image of modern Russia, while in the second part (*Final Draft*) he expands his observations into Poland and its people. The image presented by the author notably duplicates ethnic and cultural stereotypes about Poland and Poles, fixed in the common consciousness of Russians. As a result, despite the objectivity declared by the author, it is difficult to consider the discussed novels a breakthrough in the context of the process of overcoming mutual prejudices between the neighboring nations on the basis of the literature.

Key words: Sergei Lukyanenko, urban fantasy, Russia, Poland, *Rough Draft*, *Final Draft*.

Językoznawstwo

Katarzyna Konczewska

Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego w Grodnie

З досведу дыялектолага. Да пытання вывучэння гаворак беларуска-польскага памежжа

Прадметам дадзенага артыкула¹ не будзе тэарэтычнае прадстаўленне даволі складанай праблематыкі даследавання памежжа з выкарыстаннем багатай і разнастайнай літаратуры, што прадстаўляе розныя навуковыя плыні ды метадалагічныя парады. Наша мэта – падзяліцца досведам уласных палявых даследаванняў на беларуска-польскім памежжы (яго паўночнай частцы), звярнуць увагу на пэўныя заўважаныя праблемы і прадставіць суб'ектыўныя меркаванні адносна метадалогіі вывучэння гаворак у так складаным локусе².

Тэрміналагічныя заўвагі

Найперш акрэслім тэрміналагічныя рамкі памежжа. Паводле Збігнева Рыкеля³, існуе некалькі канцэпцый памежжа. **Мяжа** (англ. *boundary*) як аб'ект палітычны, лінейны і фармальны. **Памежжа** як занальны аб'ект, у якім вызначаецца вузкая памежжа (англ. *border*) і шырокае (англ. *borderland*). **Прымежжа** як занальны аб'ект, які, у адрозненне ад памежжа, знаходзіцца па абодвух баках мяжы (фр. *transfrontalier*). **Рубеж** (англ. *limit*) як несфармалізаваная сфера сутыкнення або патухання з'явы; прыродны або культурны аб'ект, у адрозненне ад мяжы як аб'екта палітычнага. **Крэсы** (англ. *frontier*) як субэкумена, якая заходзіцца паміж экуменай і анэкуменай.

¹ Артыкул паўстаў падчас рэалізацыі даследчага праекта ў рамках стыпендыяльнай праграмы Thesaurus Poloniae.

² Сацыялінгвістычная сітуацыя ў дадзеным локусе і стан даследавання гаворак у ім прадстаўлены ў артыкулах: К. Konczewska, *Współczesna sytuacja socjolingwistyczna na Grodzieńszczyźnie*, „Socjolingwistyka” 2015, nr XXIX, с. 149–169; К. Канчэўская, *Да пытання даследавання дыялекталагічнай спадчыны Гродзенічыны*, [в:] *Białoruś w dyskursie naukowym. Lingwistyka, socjologia, politologia*, red. R. Kaleta, Wyd. UW, Warszawa 2017, с. 315–336.

³ Z. Rykiel, *Konceptje pogranicza i peryferii w socjologii i geografii*, [в:] *Peryferie i pogranicza. O potrzebie różnorodności*, red. B. Jałowicki, S. Kaprański, Scholar, Warszawa 2011, с. 56–58.

Тэрыторыя даследаванняў

На нашу думку, тэрыторыю на цяперашняй мяжы Беларусі і Польшчы правільней было б называць менавіта *прымежжам*, хаця ў прадметнай літаратуры гэта непапулярны тэрмін. Патлумачым, чаму. Тэрыторыя па абодва бакі сучаснай беларуска-польскай мяжы працяглы час уваходзіла ў склад Гродзенскага павета, які існаваў у 1413–1939 гадах. У I Рэчы Паспалітай гэты павет быў тэрытарыяльнай адзінкай Троцкага ваяводства Вялікага Княства Літоўскага. У 1588 г. тут была ўтворана Гродзенская эканомія. З канца XVI стагоддзя межы павета не змяняліся ажно да падзелаў Рэчы Паспалітай. У 1795 г., пасля трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай, заходняя частка павета была ўключана ў склад прускай дзяржавы, а ўсходняя – Расійскай Імперыі. У часы II Рэчы Паспалітай, у 1921 г., Гродзенскі павет, які з нязначнымі зменамі захаваў свае межы, уваходзіў у склад Беластоцкага ваяводства. Сёння яго даўнія тэрыторыі уваходзяць у склад Польшчы (ваколіцы Крынак і Крушынянаў), Літвы (ваколіцы Друскенікаў) і Беларусі (раёны: Бераставіцкі, Ваўкавыскі, Гродзенскі, Мастоўскі). Сучасная мяжа, якая яшчэ неаднойчы змянялася пасля Другой сусветнай вайны, падзяліла тэрыторыю з больш за пяцісотгадоваю супольнаю гісторыяй і традыцыямі. Менавіта таму, на нашу думку, для большай выніковасці даследаванняў неабходна вывучаць усю тэрыторыю былога Гродзенскага павета, прымаючы пад увагу яго цэласнасць.

Безумоўна, нельга разглядаць гэты локус у адарванні ад усёй Цэнтральна-Усходняй Еўропы. Дарэчы, Кшыштаф Заяс заўважае, што памежжа – гэта „нашае спецыфічнае, цэнтральнаеўрапейскае вынаходніцтва; яно мае такую папулярнасць дзякуючы шматзначнасці самага тэрміна »памежжа«, што мае канатацыі не толькі прасторавыя, але і культурныя, грамадска-палітычныя, мовазнаўчыя, а нават экзистэнцыяльныя”⁴. Рышард Капусцінскі адзначаў такія рысы гэтага рэгіёна, як разнастайнасць і багацце культур, нацый, рэлігій, моў. Ён таксама звярнуў увагу на тое, што гісторыя Цэнтральна-Усходняй Еўропы падобна да дзюнаў, таму што ўвесь час усё мяняецца: дзяржавы паўстаюць і гінуць; змяняюцца межы, сталіцы, сцягі; змяняюцца інтарэсы, лады, адносіны паміж дзяржавамі, саюзы. Капусцінскі надаваў асобную ўвагу такой рысе нашага рэгіёна, як правінцыяналізм: лакальныя справы зацьмяняюць свет, яны самі становяцца гэтым светам, у якім думка не выкрочвае па-за межы племені, рэгіёна, краіны. Як вельмі важныя былі адзначаны таксама наступныя моманты:

⁴ K. Zajas, *Widnokregi literatury*, [w:] *Na pograniczach literatury*, red. J. Fazan, K. Zajas, Universitas, Kraków 2012, s. 7–8. Усе пераклады на патрэбы артыкула здзейснены яго аўтарам.

палажэнне паміж дзвюма моцнымі дзяржавамі і культурамі; супольны досвед таталітарызму – нацызму, а потым камунізму; сялянскі характар супольнасці: гэтыя тэрыторыі на працягу стагоддзяў былі гаспадарчымі задворкамі Заходняй Еўропы⁵.

Праблемы тоеснасці

Паняцце тоеснасці ў сваёй істоце таксама належыць да памежжа, тым разам логікі і метафізікі. Адам Савіцкі адзначае, што тоеснасць, якая „на ўзроўні разумення лагічнага мыслення і жыццёвай практыкі здаецца нечым банальна відавочным, у філасофскай інтэрпрэтацыі патрабуе выкарыстання крытычнага апарату і мноства дадатковай канкрэтызацыі”⁶.

Асноўным, але недастатковым элементам тоеснасці з’яўляецца самаідэнтыфікацыя, якая на прымежных тэрыторыях не заўсёды з’яўляецца канстантай і часта змяняецца. Венгерскі даследчык Чаба Д. Кіш заўважыў, што ў падобных локусах маглі часта выбіраць „паміж рознымі нацыянальнымі прыналежнасцямі, асімілявацца з той ці іншай групай, як несвядома, гэтак і пад уплывам эканамічнага або палітычнага прымусу”⁷. Галіна Русэк у сваю чаргу адзначае, што на прымежных тэрыторыях фарміруецца спецыфічная памежная тоеснасць, а іх жыхары знаходзяцца „ў некалькіх вымярэннях культуры, і ў кожным пачуваюцца ў пэўнай ступені – большай ці меншай – укаранелымі”⁸.

Фундаментам канструявання тоеснасці на ўзроўні локусаў прымежжа з’яўляецца культурная супольнасць, якая абапіраецца на сумесныя досведы, мову, культуру.

Мар’я Сьвэнткевіч-Мосьны, якая праводзіла сацыялагічныя даследаванні ў розных рэгіёнах Польшчы, адзначыла, што на польска-чэскім прымежжы, у Цешыне, мясцовае насельніцтва да гэтай пары акрэслівае сваю тоеснасць як „Jo je stela”⁹, – „Я ёсць стуль (адсюль)”. Як бачна, „тутэйшасць”, якая чамусьці – быць можа, за Янкам Купалам – часта мае пярэтыўныя канатацыі, з’яўляецца адной з катэгорый прымежжа, для якога вельмі важна прыналежнасць менавіта да сваёй малой супольнасці. Падчас даследаванняў намі часта была пасведчана ў старэшых аўтахтонаў ідэнтыфікацыя „мы” і „яны”. Што цікава, катэгорыя

⁵ Пар.: R. Kapuściński, *Lapidaria*, Czytelnik, Warszawa 2007, с. 27.

⁶ Sawicki 2015, с. 549.

⁷ G. Kiss Csaba, *Lekcja Europy Środkowej. Eseje i szkice*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2009, с. 135.

⁸ H. Rusek, *Tożsamość pogranicza. Wprowadzenie*, „Archiwum Etnograficzne” 2003, nr 41, с. 8.

⁹ M. Świątkiewicz-Mośny, *Konstruowanie nowych tożsamości w warunkach globalizacji*, Wyd. UJ, Kraków 2015, с. 148.

„мы” азначала прыналежнасць не да канкрэтнай нацыянальнасці ці рэлігіі, а менавіта да малой радзімы, а катэгорыя „яны” адносілася да ўсіх тых, хто не жыў некалькі пакаленняў запар у мясцовасці інфарматара. Цікава, што такая самаідэнтыфікацыя перадаецца і малодшаму пакаленню. Сацыялагічныя даследаванні Ежы Нікітаровіча, якія навуковец праводзіў сярод моладзі на польска-беларускім і польска-ўкраінскім памежжы, а таксама ў Польшчы, Беларусі і Украіне, сведчаць цікавы момант: паняцце „радзіма” ва ўсіх месцах даследавання асацыявалася перад усім з месцам нараджэння, і толькі на польска-беларускім памежжы – з домам і сям’ёй, з малой супольнасцю¹⁰.

Менавіта таму, на нашу думку, адзін з важнейшых аспектаў даследавання на прымежнай тэрыторыі – гэта дабыць ад суразмоўцаў інфармацыю, якая дазваляла б устанавіць, што сапраўды скрываецца за: а) закваліфікаваннем сябе да канкрэтнай нацыянальнасці; б) зменай прыналежнасці да канкрэтнай нацыянальнасці, якую здзейсніла канкрэтная асоба або пакаленне сям’і; в) супярэчнасцю паміж дэклараваннем этнічнай прыналежнасці канкрэтнай асобы на розныя патрэбы і ў розных сітуацыях.

Падчас палявых даследаванняў мы прапануем сваім інфарматарам наступныя тэмы гутаркі: 1) мовы: сітуацыя выбару канкрэтнай мовы, суб’ектыўная ацэнка яе папраўнасці, адносіны да іншых моў; 2) нацыянальная і канфесійная самаідэнтыфікацыя; 3) гісторыя малой супольнасці і локуса; 4) традыцыі і звычаі; 5) сямейнае і суседскае жыццё; 6) сучаснае жыццё. Мы не выкарыстоўваем анкеты і моўныя апытальнікі, а збіраем спантанныя выказванні, таму што падчас іх інфарматыры захоўваюцца больш свабодна, што, на наш погляд, дае большую верагоднасць сабранага матэрыялу.

Мова як аб’ект даследаванняў

Даследаванні на прымежных тэрыторыях патрабуюць ад даследчыка валодання паняццямі з галіны арэальнай лінгвістыкі, дыялекталогіі, сацыялінгвістыкі і культурнай лінгвістыкі, між іншым, такімі, як: білінгвізм (штучны, паводле Францішка Гаўранка; чысты і змешаны, паводле Льва Шчэрбы; актыўны, паводле Леаніда Крысіна; прадуктыўны і рэцэптыўны); полілінгвізм; дыглогія; сфера ўжывання моў (канцэпцыя *domain of language behavior* паводле Джошуа Фішмана) і асяроддзе іх ужывання (паводле Валянціна Аўрорына); мова прымарная і секундарная (паводле Лявона Завадоўскага);

¹⁰ J. Nikitorowicz, *Młodzież pogranicza kulturowego Polski, Białorusi i Ukrainy wobec integracji europejskiej*, Trans Humana, Białystok 2000, с. 81.

моўная інтэрферэнцыя і ўплыў іншай мовы; адстрат; субстрат; суперстрат; „трасянка”; інтэрдыялект; койнэ.

Беларускі даследчык Валеры Чэкман¹¹, які адным з першых, побач з Вячаславам Вярэнічам, распачаў даследаванне гаворак на беларуска-польскім памежжы, прапаноўваў для дадзенага локуса размежаванне структуры гаворак: вертыкальнай (ступень інтэнсіўнасці, сфера ўжывання і колькасць тых, хто карыстаецца ім у канкрэтнай мясцовасці) і гарызантальнай (геаграфічны арэал пэўных характарыстык), таму што, на яго думку, адны і тыя ж моўныя ўласцівасці, пацверджаныя ў розных мясцовасцях, могуць мець розныя сацыялінгвістычныя параметры, і таму ўспрыманне іх як аднолькавых можа прывесці да памылковай інтэрпрэтацыі. Важнымі з’яўляюцца і тыя задачы, якія Валеры Чэкман акрэсліў як прырытэтныя для даследаванняў памежных гаворак: 1) акрэсленне ўжо неіснуючага моўнага субстрату; 2) дыяхранічная інтэрпрэтацыя полілінгвістычных сітуацый з мэтай акрэсліць, якая з дадзеных моў з’яўляецца субстратам, якая адстратам, а якая – суперстратам; 3) рэканструкцыя былой сацыялінгвістычнай сітуацыі; 4) размежаванне субстытуцыі і рэмінісцэнцыі як розных паняццяў моўнай інтэрферэнцыі; 5) акрэсленне ступені ўзаемнага ўплыву моў, якія кантактуюць паміж сабой на розных моўных узроўнях; 6) разуменне спецыфікі сацыялінгвістычнай сітуацыі ў рознага тыпу мясцовасцях: з прышлым насельніцтвам, былых шляхецкіх акаліцах, этнаграфічных вёсках, даўніх калоніях; 7) акрэсленне спецыфікі розных пакаленняў у аднолькавай сацыялінгвістычнай сітуацыі з мэтай яе дыяхранічнага апісання; 8) выкарыстанне сведчанняў мясцовых стараабрадцаў як аб’ектыўных, незалежных сведкаў дынамікі міжэтнічных адносін у канкрэтным рэгіёне.

З пункту гледжання метадалогіі, вельмі важным з’яўляецца такі пастулат Валерыя Чэкмана, як абавязковая праверка наяўнай сацыялінгвістычнай сітуацыі, дэклараванай непасрэднымі яе ўдзельнікамі. Належыць таксама памятаць пра тое, што даследчык і інфарматар часта аперыруюць зусім рознымі катэгорыямі, і браць гэта пад увагу падчас інтэрв’ю. На нашу думку, для палявых даследаванняў на прымежных тэрыторыях найбольш прадуктыўным спосабам аналізу падаецца перспектыва *etic* (інфарматараў), якая дазваляе, паводле Пятра Урублеўскага, на зразуменне культуры „звонку”¹², таму што абапіраецца на разуменні паняццяў самімі інфарматарамі. Перспектыва *etic* (даследчыка)

¹¹ В. Чэкман, *К социолінгвістычнай характарыстыцы польскіх гаворак беларуска-літоўскага паграніч’я*, „*Studia nad Polszczyzną Kresową*” 1982, nr 1, с. 123–138.

¹² P. Wróblewski, *Mobilizacja i konflikt etniczny. Miejsca święte mniejszości narodowych w Polsce*, Semper, Warszawa 2007, с. 80.

зыходзіць з паняццяў даследчыка, які з'яўляецца толькі знешнім назіральнікам і вельмі часта не разумее ўсёй складанасці сітуацыі канкрэтнага локуса.

Маўленчыя коды локуса прымежжа

Найбольш аб'ектыўна паказаць спецыфіку моўнай сітуацыі прымежжа дазваляюць, на нашу думку, сацыялінгвістычныя метады даследавання.

З мэтай найбольш адэкватнай ацэнкі сацыялінгвістычнай сітуацыі падчас даследаванняў мы высвятляем наступныя фактары: 1) якія маўленчыя коды функцыянуюць на дадзенай тэрыторыі, ці яны адасоблены, ці інтэрферэнтныя, і ў якой ступені; 2) як ставяцца да гэтых кодаў іх носьбіты; 3) які ўзровень лінгвістычнай кампетэнцыі маюць носьбіты кожнага кода; 4) якім чынам адбываецца выбар маўленчага кода ў розных камунікацыйных сітуацыях. Пры аналізе гэтых фактараў неабходна ўлічваць шэраг аспектаў, а перад усім: 1) Тэрытарыяльны. На тэрыторыі беларуска-польскага прымежжа можна вызначыць некалькі тыпаў паселішчаў: а) былыя шляхецкія аколiцы, жыхары якіх з'яўляюцца нашчадкамі або дабравольна паланізаванай беларускай шляхты, або, радзей, польскай этнічнай шляхты; б) былыя паселішчы мазавецкіх буднікаў, якія займаліся лясной прамысловасцю; в) былыя паселішчы сялян або дробнай шляхты з этнічных польскіх земляў, якія размяшчаліся каля буйных маёнткаў з мэтай іх утрымання; г) вёскі сялян-перасяленцаў, якія прыйшлі на беларускія тэрыторыі ў пошуках свабоднай зямлі; д) праваслаўныя вёскі з беларускім насельніцтвам; е) змешаныя паселішчы, у якіх частку насельніцтва складаюць жыхары, якія пераехалі на сталае месца жыхарства з чарнобыльскай зоны. 2) Узроставы. Часта выбар маўленчага кода і лінгвістычных кампетэнцый залежыць ад таго, прадстаўніком якога пакалення з'яўляецца дадзеная асоба. 3) Сацыяльны. На тэрыторыі беларуска-польскага прымежжа дагэтуль пражываюць нашчадкі шляхты, мова і культура якіх выразна адрозніваюцца ад вясковай.

Найчасцей на беларуска-польскім прымежжы сустракаецца індывідуальны білінгвізм, а часам і мультылінгвізм, пры адначасовай дыглосіі, г.зн. білінгвізм дыгласійнага тыпу. Значна радзей дзве або тры мовы выкарыстоўваюцца папераменна без сацыяльна абмежаваных правіл іх ужывання.

Падчас нашых палявых экспедыцый былі вылучаны наступныя маўленчыя коды¹³: „простая мова”, „беларуская мова”, „наша польская мова”, „польская мова”, „руская мова”, „трасянка”.

Належыць заўважыць, што ў беларускай сацыялінгвістыцы ёсць плынь, што чамусці не прызнае ў якасці прымарнай мовы ані польскіх ці літоўскіх гаворак, ані нават беларускіх памежных нерусіфікаваных гаворак, хаця дадзеныя палявых даследаванняў сцвярджаюць іх наяўнасць. Напрыклад, Ніна Мячкоўская, аналізуючы прымарную мову жыхароў Беларусі, сцвярджае: „У дакладным псіхалінгвістычным сэнсе родная (матчына) мова – гэта першая мова чалавека, гэта значыць, мова яго дзяцінства. У Беларусі такой мовай могуць быць наступныя чатыры віды ідыёмаў: 1) адзін з беларускіх субстандартаў (дыялект або гарадское прастамоўе), у той ці іншай ступені русіфікаваны, г.зн. трасяначны ідыём; 2) літаратурная (стандартная) беларуская мова; 3) літаратурная (стандартная) руская мова; 4) трасяначная (субстандартная) руская мова”¹⁴.

Хацелася б адзначыць, што непаразуменні з акрэсленнем роднай мовы або мовы хатняга ўжывання часта вынікаюць з адсутнасці ў апытальніку перапісаў такога блізкага і зразумелага інфарматарам кода, як “простая мова”. Належыць падкрэсліць, што гэты код не заўсёды з’яўляецца эквівалентам беларускіх гаворак, ён мадыфікуецца ў залежнасці ад тыпу мясцовасці. На гэта звярнуў увагу ў сваіх публікацыях японскі славіст Коджы Марыта¹⁵.

Праблему акрэслення роднай мовы ўздымаў Вацлаў Цацкевіч, які заўважыў, што ёю можа быць „мова народа, з якім ідэнтыфікуецца дадзеная асоба, і гэта незалежна ад таго, ці дэкларацыя гэтай ідэнтыфікацыі з’яўляецца шчырай, вынікае з сапраўднага пачування прыналежнасці да традыцый, культуры, сістэмы каштоўнасцей, часта таксама рэлігіі і сістэмы стэрэатыпаў дадзенай нацыянальнасці, і незалежна ад ступені валодання гэтай мовай. Згодна з такім разуменнем, родная мова – як усё, што заснавана на выбары – тэарэтычна

¹³ Падаюцца ў двукоссі, паколькі гэта акрэсленні рэспандэнтаў. Даследаванні на тэрыторыях з так складанай сацыялінгвістычнай сітуацыяй часта патрабуюць ад даследчыка адмаўлення ад уласнага паняццённага апарата і прыняцця кодаў інфарматараў. Падрабязна вылучаныя коды прадстаўлены ў артыкуле: К. Konczewska, op. cit., с. 149–169.

¹⁴ Н. Мечковская, *Трасянка в континууме белорусско-русских идиолектов. Кто и когда говорит на трасянке?*, [в:] *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. E. Smułkowa, A. Engelking, DiG, Warszawa 2007, с. 31.

¹⁵ К. Morita, *Związek „prostej mowy” na dawnych Kresach Wschodnich z „prostą mową” w Wielkim Księstwie Litewskim. Uwagi terminologiczne*, „*Studia Slawistyczne*” 2002, z. 3, 147–153; К. Morita, „*Mowa prosta*” na Kresach Wschodnich w aspekcie historycznym, [w:] *Kultura i świadomość etniczna Polaków na Wschodzie. Tradycja i współczesność*, red. A. Kuczyński, M. Michalska, Katedra Etnologii i Antropologii Kulturowej UW, Wrocław 2004, с. 151–159.

можа змяняцца шмат разоў. Больш за тое, магчымы [...] выпадкі абсалютнага няведання мовы, заяўленай як роднай”¹⁶.

Вельмі істотным элементам апісання моўнай сітуацыі локуса прымежжа з’яўляюцца эпиграфічныя помнікі. Іх аналіз мае асаблівае значэнне падчас даследаванняў менавіта на тэрыторыях са змешаным насельніцтвам, таму што дапамагае рэканструяваць даўнюю і апісаць сучасную сацыялінгвістычную сітуацыю локуса. Інскрыпцыі не толькі з’яўляюцца сведчаннем шматкультурнай спадчыны Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай Абодвух народаў, яны таксама нясуць істотную гістарычна-лінгвістычную інфармацыю, дазваляюць зразумець этнічна-моўную сітуацыю, адлюстроўваюць жывую мову насельніцтва, якое пражывае на дадзенай тэрыторыі.

Падсумаванне

Досвед нашых палявых даследаванняў дазваляе прыйсці да высновы, што локус беларуска-польскага прымежжа належыць вывучаць комплексна, аб’яднаўшы намаганні як польскіх, беларускіх, а таксама літоўскіх мовазнаўцаў, так і польскіх, беларускіх, літоўскіх этнографіў. На неабходнасць супрацоўніцтва падчас вывучэння гаворак таго ці іншага рэгіёна і мовазнаўцаў, і этнографіў звярнулі таксама ўвагу падчас канферэнцыі „Фразеалогія славянскіх гаворак”, якая ладзілася 3 і 4 кастрычніка 2015 г. у Ягелонскім універсітэце, дзялектолагі Казімеж Сікора і Мацей Рак. Як дагэтуль, дзялектолагі ды этнографы працуюць на беларуска-польскім прымежжы часцей за ўсё паасобку. Нешматлікія сумесныя праекты былі, але ж датычылі вывучэння нейкай адной гаворкі, напрыклад, польскай у раёне Сапоцкіна і Малой Бераставіцы або літоўскай на беларуска-літоўскім памежжы ў ваколіцах Гервятаў. Наш вопыт правядзення палявых даследаванняў дазваляе сцвярджаць, што вывучэнне гаворак у мясцовасцях са складанай сацыялінгвістычнай сітуацыяй было б значна больш прадуктыўным, калі б праводзілася не аднабакова, а намаганнямі ўсіх даследчыкаў тых гаворак, якія выступаюць у дадзенай мясцовасці, а таксама гісторыкаў, этнолагаў і сацыёлагаў, што дазволіла б атрымаць рэальную карціну моўнай сітуацыі і пазбегнуць памылак, якія вынікаюць з не заўсёды правільна абранай метадалогіі. Эльжбета Смулкова, якая мае багаты вопыт дзялекталагічных даследаванняў у Беларусі, асабліва на Браслаўшчыне, сцвярджае, што такая інтэрдысцыплінарнасць

¹⁶ W. Cockiewicz, *Jak uporządkować terminologiczny chaos w glottodydaktyce i po co?*, „LingVaria” 2013, nr VIII/1 (15), с. 207.

павінна быць заснавана на „сапраўдным супрацоўніцтве прадстаўнікоў розных навук, зацікаўленых памежнасцю на ўсіх этапах даследаванняў, пачынаючы ад іх падрыхтоўкі ажно да публікацыі вынікаў. Варта, каб даследчыкі слухалі не толькі сваіх суразмоўцаў падчас даследаванняў, але і адзін аднаго”¹⁷.

Бібліяграфія

- Cockiewicz W., *Jak uporządkować terminologiczny chaos w glottodydaktyce i po co?*, „LingVaria” 2013, nr VIII/1 (15), s. 201–213.
- Čekman V., *K sociolingvističeskoj karakteristike pol'skich govorov belorusko-litovskogo pogranič'â* „Studia nad Polszczyzną Kresową” 1982, nr 1, s. 123–138. [Чекман В., *К социолінгвістычнай характэрыстыцы польскіх гаворак беларуско-літовскага паграніч'я*, „Studia nad Polszczyzną Kresową” 1982, nr 1].
- Kančëuskaâ K. *Da pytanâ dasledavannâ dyâlektalagičnaj spadčyny Grodzenščyny*, [w:] *Białoruś w dyskursie naukowym. Lingwistyka, socjologia, politologia*, red. R. Kaleta, Wyd. UW, Warszawa 2017, s. 315–336. [Канчэўская К., *Да пытання даследавання дьялекталагічнай спадчыны Гродзенічыны*, [w:] *Біаоруś в дыскурсіе науковым. Lingwistyka, socjologia, politologia*, red. R. Kaleta, Wyd. UW, Warszawa 2017].
- Kapuściński R., *Lapidaria*, Czytelnik, Warszawa 2007.
- Kiss Csaba G., *Lekcja Europy Środkowej. Eseje i szkice*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2009.
- Konczewska K., *Współczesna sytuacja socjolingwistyczna na Grodzieńszczyźnie*, „Socjolingwistyka” 2015, nr XXIX, s. 149–169.
- Mečkovskaâ N., *Trasânka v kontinuuime belorusko-russkih idiolektov. Kto i kogda govorit na trasânke?*, [w:] *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. E. Smułkowa, A. Engelking, DiG, Warszawa 2007, s. 27–57. [Мечковская Н., *Трасянка в континууме беларуско-рускіх ідыолектэв. Кто и когда говорит на трасянке?*, [w:] *Пограніч'я Біаоруś в перспектывіе інтэрдэсцыплінарнай*, red. E. Smułkowa, A. Engelking, DiG, Warszawa 2007].
- Morita K., *Związek „prostej mowy” na dawnych Kresach Wschodnich z „prostą mową” w Wielkim Księstwie Litewskim. Uwagi terminologiczne*, „Studia Sławistyczne” 2002, z. 3, s. 147–153.
- Morita K., *„Mowa prosta” na Kresach Wschodnich w aspekcie historycznym*, [w:] *Kultura i świadomość etniczna Polaków na Wschodzie. Tradycja i współczesność*, red. A. Kuczyński, M. Michalska, Katedra Etnologii i Antropologii Kulturowej UW, Wrocław 2004, s. 151–159.
- Nikitorowicz J., *Młodzież pogranicza kulturowego Polski, Białorusi i Ukrainy wobec integracji europejskiej*, Trans Humana, Białystok 2000.
- Rusek H., *Tożsamość pogranicza. Wprowadzenie*, „Archiwum Etnograficzne” 2003, nr 41, s. 8–10.
- Rykiel Z., *Koncepcje pogranicza i peryferii w socjologii i geografii*, [w:] *Peryferie i pogranicza. O potrzebie różnorodności*, red. B. Jałowiecki, S. Kapralski, Scholar, Warszawa 2011, s. 55–64.
- Sawicki A., *Zagadki i labirynty tożsamości. Spojrzenie filozoficzne*, „Acta Collegii Suprasliensis” 2015, nr XIX, s. 537–549.
- Smułkowa E., Engelking A., *Uwagi o metodzie badań terenowych na pograniczach Białorusi*, [w:] *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. E. Smułkowa, A. Engelking, DiG, Warszawa 2007, s. 15–18.

¹⁷ E. Smułkowa, A. Engelking, *Uwagi o metodzie badań terenowych na pograniczach Białorusi*, [w:] *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. E. Smułkowa, A. Engelking, DiG, Warszawa 2007, c. 18.

- Świątkiewicz-Mośny M., *Konstruowanie nowych tożsamości w warunkach globalizacji*, Wyd. UJ, Kraków 2015.
- Wróblewski P., *Mobilizacja i konflikt etniczny. Miejsca święte mniejszości narodowych w Polsce*, Semper, Warszawa 2007.
- Zajas K., *Widnokreśli literatury*, [w:] *Na pograniczach literatury*, red. J. Fazan, K. Zajas, Universitas, Kraków 2012, s. 5–13.

Summary

*From the experience of a dialectologist.
To the study of dialects of the Belarusian-Polish borderlands*

The article summarizes the experience of the author's field dialectological studies on the Belarusian-Polish borderland. The article describes the territory of research, touches upon the issue of national self-identification of residents of the investigated locus. The author briefly presents the features of language research at the locus of the borderland and describes the language codes identified during the field research. In conclusion, the methodological proposals for the study of the borderlands.

Key words: Belarusian-Polish borderland, fields studies, locus of the borderland, sociolinguistic situation.

Andrzej Narloch
Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu

Концептуализация вращательного движения в русском и польском языках

В современных лингвистических исследованиях категория глагола изучается с различных точек зрения. Предлагаемое изложение в центре внимания ставит когнитивно-семантический механизм метафоризации глаголов вращения, которые являются подгруппой глаголов движения. Концепты *вращение* и *ruch wirowy* исследуются в сопоставительном плане на материале русского и польского языков. Главной задачей статьи является ответ на вопрос, как оба концепта категоризируются обоими языками. Исследовательским материалом послужили данные лексикографических источников, а также цитаты из национальных электронных корпусов.

Глаголы вращения, по В.А. Кругляковой и Е.В. Рахилиной, – это предикаты, описывающие ситуацию, при которой „предмет перемещается по кругу относительно воображаемой точки или движется по кругу относительно воображаемой линии, проходящей через его центр, неоднократно принимая одно и то же положение в пространстве”¹. Мы согласны с мнением Р. Токарского, что при анализе значений слов мы описываем одновременно человеческое понимание отдельных фрагментов мира, но, тем не менее, при интерпретации значения отдельного слова мы не в состоянии вскрыть общие тенденции человеческой категоризации и оценки мира. Поэтому кажется целесообразным выявление структуры целых лексических блоков, учитывая их значение и взаимосвязи между отдельными элементами, позволяющие выразительно показать их объективный и регулярный характер².

Лексический блок глаголов вращения неоднократно являлся объектом языкового интереса. Данную проблематику в русском языке затрагивали

¹ В.А. Круглякова, Е.В. Рахилина, *Глаголы вращения: лексическая типология*, [в:] *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии, по материалам ежегодной Международной конференции «Диалог»*, ред. В. П. Селегей, 2010, выпуск 9 (16), с. 241–242.

² R. Tokarski, *Światy za słowami. Wykłady z semantyki leksykalnej*, Wyd. UMCS, Lublin 2013, с. 35–36.

в своих работах В.А. Круглякова, Е.В. Рахилина, И.А. Прокофьева, Г.И. Кустова и др. Польские исследователи не менее активно анализировали глаголы движения, а внутри этой группы – глаголы вращения. К польским языковедам, занимающимся этим вопросом, следует отнести таких лингвистов, как: М. Гроховски, В. Бояр, Х. Влодарчик, Х. Сендзяк, Р. Ласковски, З. Кубишин-Мендрала.

Понятийным ядром концепта *вращение* (*ruch wirowy*) является ‘осуществление действия вокруг оси’. Принимая во внимание лексико-семантические параметры глаголов вращения, В.А. Круглякова и Е.В. Рахилина выделяют в качестве основополагающего параметра – *ось вращения*³, которая выражает вращение субъекта вокруг собственной оси (юла) или вокруг другого объекта (электрон вокруг атома).

Как отметил Дж. Лакофф, „Наша обыденная понятийная система, в рамках которой мы думаем и действуем, по сути своей метафорична”⁴. Метафоры заложены уже в понятийной системе мышления человека. По словам Дж. Лакоффа и М. Джонсона, „метафоры пронизывают всю нашу жизнь не только в языке, но и в мышлении, и в действии”⁵. Таким образом, в сознании человека существует концептуальная система, в рамках которой можно представить отдельные концепты, в том числе концепт *вращение* (*ruch wirowy*). Вслед за Н.Н. Болдыревым нами представляется *концепт* в рамках когнитивной лингвистики как „единица осмысленного (осознанного) знания о предмете или событии, их отдельных свойствах, характеристиках, взаимосвязях с другими предметами и событиями, которой оперирует человек в процессе речемыслительной деятельности”⁶.

Движение вращения в метафорическом плане проецируется на различные сферы человеческой активности. По словам Е.В. Приказчиковой, „Метафора как важный инструмент структурной характеристики категоризации позволяет нам сопоставлять друг с другом несовместимые категории, т.е. представлять объекты одной категории в терминах другой”⁷, выбирая из всего множества различных форм подобия, то которое реализуется окончательно в языке.

³ В.А. Круглякова, Е.В. Рахилина, *op. cit.*, с. 242.

⁴ Д. Лакофф, *Метафоры, которыми мы живем*, ЛКИ, Москва 2008, с. 25.

⁵ Д. Лакофф, М. Джонсон, *Метафоры, которыми мы живем*, [в:] *Теория метафоры. Сборник статей*, ред. Н.Д. Арутюнова, М.А. Журиная, Прогресс, Москва 1990, с. 387.

⁶ Н.Н. Болдырев, *Концептуальная основа языка*, [в:] *Когнитивные исследования языка. Концептуализация мира в языке*, коллектив. моногр. ред. Е.С. Кубрякова, Институт языкознания РАН, Москва – Тамбов 2009, с. 26.

⁷ Е.В. Приказчикова, *Метафора как средство понимания текста*, „Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Лингвистика” 2009, № 2, с. 136.

Если рассматривать метафору как расширение смыслового объема слова за счет активизации у него переносных значений, то целесообразным кажется выделить общие метафорические модели, которые возникают при осмыслении вращательного движения. В связи с этим анализ текстового окружения лексем, эксплицирующих вращательное движение, предполагает определение типичных для них моделей переноса и констатируемо реализуемых смыслов. Стоит отметить, что главными репрезентатами изучаемого концепта являются в русском языке глаголы – *вращать(-ся)*, *крутить(-ся)*, *вертеть(-ся)*, *кружить(-ся)*, *катиться*, *катать(-ся)*; в польском – *kręcić (się)*, *kulać (się)*, *krążyć*, *obrócić (się)*, *wiercić (się)*, *wirować*.

Анализ материала позволил выделить четыре метафорических модели: 1) ЭМОЦИИ – ЭТО ВРАЩЕНИЕ; 2) МЕНТАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ – ЭТО ВРАЩЕНИЕ; 3) ФИЗИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ ЧЕЛОВЕКА – ЭТО ВРАЩЕНИЕ; 4) МАГИЯ – ЭТО ВРАЩЕНИЕ.

Модель: **ЭМОЦИИ – ЭТО ВРАЩЕНИЕ**. В данной модели круговое движение проецируется на эмоционально-чувствительную сферу человека, которая реализуется на уровне экспликации межличностных отношений. Концептуализация таких эмоций опирается на то, что человек строит представления о нематериальных объектах, базируясь на материальных предметах или воспринимаемых перцептивно явлениях и процессах окружающего нас мира. Поэтому вполне возможным становится осмысление вращательного движения с помощью глагола *кружиться* в рамках лексического поля, связанного с проявлением эмоций, в частности – сферы любви. Как русский, так и польский языки образуют такие метафоры: *Он встречается женщин [...] женщин прекрасных и ждущих столь же прекрасной любви. Кружится голова* [НКРЯ]; *Kręciło się w głowie od pocałunków, wirowało, coraz bliżej i bliżej, ciałniej, cieplej, zamknąc oczy [...]* [НКJP]. Присутствие идиоматических словосочетаний *кружится голова*, *kręci się w głowie* в семантическом поле ‘любовь’ мотивируется тем, что прилив сильных эмоций вызывает у человека головокружение. Такой подход базируется на том, что *голова* (вместе с *сердцем*) считается местом сосредоточия умственно-эмоциональных сфер человеческой активности. Следовательно, в состоянии любви, влюбленности человек испытывает „иллюзию движения” – субъективное ощущение движения собственного тела в пространстве.

К семантическому полю любви следует также отнести фразеологический оборот – *кружить (вскружить) голову*. Польский эквивалент – *zawrócić w głowie*. Согласно *Фразеологическому словарю русского языка* конструкция имеет значение ‘Увлекать, влюблять в себя’ [ФСРЯ, 215]. Польское выражение содержит такое же значение ‘wzbudzić w kimś uczucie do siebie’ [WSE, 678], но

в его составе нет глагола кругового движения. Из представленного следует, что проявление интереса к другому или любовь к нему вербализируется в рамках вращательного движения. Действующий субъект (влюбленный человек) как бы приводит объект интереса в круговое движение, а вращающийся объект, ввиду его инертности, связанной с утратой самоконтроля, лишен своей самостоятельности, что в метафорическом плане осмысляется как лишение кого-л. возможности здраво мыслить, с одновременным эмоциональным подчинением. Таким образом, любовь – это эмоциональное состояние, ведущее к утрате свободы, самоконтроля, самостоятельности наподобие инертности вращающегося предмета.

Глаголы *крутиться* и *kręcić się* несут похожую семантику интереса к другому человеку, ср.: *Если мужчина постоянно **крутится** около девушки, значит ему нечем заняться и она цель его жизни* [НКРЯ]; *Kręciło się koło niej mnóstwo adoratorów, podziwiających zarówno jej umiejętności lotnicze jak i urodę* [НКJP]. Осмысление глаголов *крутиться* и *kręcić się* в сфере семантики эмоций, в том числе связанных с проявлением чувств, подтверждают данные словарей, ср.: *крутиться* ‘назойливо вертеться где-л., добиваясь чьей-л. благосклонности’ [НСРЯ, I, 746] и *kręcić się* ‘zabiegać o czyjeś względy, interesować się kimś’ [USJP, II, 508]. Следовательно, значения глаголов в обоих языках одни и те же.

Ассоциативный признак, лежащий в основе метафор, концептуализирующий понятие *любви*, опирается на социально наблюдаемом поведении человека. Например, если человек заинтересован другим человеком или влюбился в него, то будет стараться находиться поближе к нему, словно окружая его. Таким образом, метафора, построенная по образцу: любовь – это вращение, возникла на базе складывавшегося долгое время представления о влюбленном (вращающийся субъект) и объекта любви (объекта, находящегося в центре оси). Такая мотивация не вызывает сомнений. Это, пожалуй, универсальная концептуализация, формировавшаяся во многих языках, рожденная повседневным опытом.

Кроме того, в русском языке через призму кругового движения можно выразить значение ‘флиртовать, находиться в любовных отношениях’. Данная концептуализация особенно выразительна в устойчивых сочетаниях типа *крутить роман, крутить любовь*. Метафорически в разговорном языке данные конструкции приобретают значение: ‘Ухаживать за кем-л., находясь с ним в любовных отношениях’ [НСРЯ, I, 746]. Русскому *крутить роман/любовь с кем-л.* в польском языке соответствует глагол *kręcić (z kimś)*, который согласно лексикографическим источникам обозначает ‘spotykać się z kimś, być z kimś w związku uczuciowym; chodzić z kimś’ [WSF,191]. Ср. примеры: *Mam*

kumpele, która jest spoko, kręci z chłopakiem już od jakiegoś czasu [NKJP]. Кроме того, польский глагол *kręcić* несет в просторечии переносное значение: ‘fascynować lub podniecać kogoś’ [SBral, 331], ср.: примеры: *Ona mnie kręci* [NKJP]; *Jeśli chodzi o seks – kręci mnie mój mężczyzna. Ciągłe i nieprzerwanie* [NKJP]. Тем не менее, в польском языке объектом увлечения может стать практически любой предмет, занятие, а не только лицо, как в русском языке.

Одной из метафорических реализаций модели ‘эмоции – это вращение’ является семантическое поле ‘отсутствие уважения’. В общем плане экспликации отрицательных эмоций по отношению к другому человеку лежит выражение *Поворачиваться спиной к кому-л.*, в котором присутствует глагол с семантикой однократности действия. Данный фразеологический оборот несет значение ‘Проявлять неуважение, безразличие к кому-то или чему-то’. Ср. пример: *Даже люди, которых я любил от души, как братьев, поворотились ко мне спиной, когда узнали, что не могут ни обыграть меня, ни пообедать хорошенько за мой счет* [НКРЯ]. В польском языке семантическим эквивалентом является конструкция *odwrócić się plecami do kogoś* со значением ‘przeostać okazywać komuś, czemuś zainteresowanie’. Несмотря на то, что словари не фиксируют семантику отсутствия уважения при фразеологизме, то, как нам кажется, довольно часто такое значение повляется в польском языке, напр.: *Choćbym chciał, nie zdołam już stworzyć po raz drugi takiego dzieła. I pogardliwie odwrócił się plecami do oszczercy* [NKJP].

Семантика ‘пренебрежения’ фиксируется в переносном употреблении фразеологизмов с глаголами вращения в русском языке. Имеется в виду, например, фразеологический оборот *воротить нос*⁸. *Словарь русского языка* следующим образом толкует его значение: ‘относиться к кому-, чему-л. с презрением, пренебрежением’ [СРЯ, I, 213]. Подобное значение несет фразеологизм *крутить нос* ‘выражать неудовольствие, пренебрежение, отказываться от чего-л.’ [БТСРЯ, 475]. В польском языке нет соответствующих семантических эквивалентов с глаголами кругового движения.

Вращательное движение используется также для передачи других эмоциональных состояний. В русском языке имеется разговорная конструкция, выражающая значение крайнего раздражения, попытки прогнать кого-то прочь. Эту идею устранения, удаления кого-л. несет фразеологический оборот *Катись ко всем чертям!* В польском языке метафора с таким значением и глаголом вращения функционирует в просторечии – *Kulaj się stąd!* В данных случаях

⁸ В исходном значении лексикографические источники толкуют глагол *воротить*, как: ‘поворачивать в сторону, сворачивать (при ходьбе, езде)’, т.е. указывают на значение единичного оборота [НСРЯ, I, 210].

в основе переноса лежит, несомненно, реальное действие, когда нежелательный объект (лицо) должен удалиться подальше от говорящего.

Кроме концептуализации понятия удаления, необходимо еще привести другую сферу осмысления вращательного движения. Эмоциональная сторона человека, связанная с выражением отсутствия терпимости, раздражением, отражается в нескольких устойчивых оборотах. Одним из таких примеров может послужить фраза *zawodиться с пол-оборота*, имеющая значение ‘Быстро терять самообладание, контроль над собой, быть вспыльчивым’⁹, ср.: *Wot widzicie, — указываает на меня Холин, — завелся с пол-оборота! Никакой выдержки. Нервишки-то тряпичные, а просится на тот берег* [НКРЯ]. Польский язык не располагает соответствующей конструкцией с таким значением.

В польском языке мы бы хотели выделить семантику ‘недовольства’, которая появляется во фразеологизме *kręcić nosem*, ср. ‘okazywać niezadowolenie z powodu czegoś, wyrażać dezaprobatę, nie zgadzać się na coś’ [WSF, 191], ср.: *Pierwszorządna przedwojenna bielska wełna, świetny materiał. Nie było najmniejszego powodu wybrzydzać i kręcić nosem* [WSF, 191]. Кроме того в данной конструкции на первый план выходит семантика ‘капризничать’. Более широкое значение несет фразеологизм *kręcić głową*, который выражает недовольство, возражение, несогласие, восхищение, ср.: ‘ruchem głowy wyrażać przeczenie, dezaprobatę, powątpiewanie, niedowierzanie, podziw’ [SFJP, I, 356]: *Ordynator trochę kręcił głową, ale w końcu mnie przyjął* [НКЯР].

Из вышесказанного следует, что вращательное движение воспринимается человеком в рамках динамического процесса, связанного с проявлением у человека различных чувств и эмоций, в частности касающихся любви, влюбленности. Кроме того, с помощью данного движения метафорически выражаются также чувства и эмоции отрицательного характера – такие, как: неуважение, пренебрежение, недовольствие, раздражение и др.

Модель: **МЕНТАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ – ЭТО ВРАЩЕНИЕ**. Анализ глаголов кругового движения позволил выделить группу метафор со значением ментальных процессов. Под ментальными процессами мы понимаем всю речемыслительную деятельность человека, связанную с проявлением его интеллектуальных возможностей. Данная модель переноса охватывает несколько семантических полей. Как мы уже указывали, метафора приближает абстрактное, делает его легче воспринимаемым. Данная модель метафоризации

⁹ См.: [online] <www.gramota.ru/slovari/argo/53_4078> (доступ: 25.07.2017).

сугубо антропоцентрична, поскольку репрезентирует умственную активность человека в категориях физического вращения объектов.

Перенос вращательного движения в сферу ментальных процессов наблюдается у глагола *закрутиться*, чаще всего в сочетании со словами, называющими участников ментального процесса. Ср. пример: *Как всегда, мужской разговор быстро **закрутился** вокруг женщин* [НКРЯ]. Таким образом, объект речевой деятельности осмысливается в рамках оси вращения, а само вращение – как процесс разговора. Польский язык образует метафоры этого типа с глаголом *kręcić się*, например: *Pierwsza wizyta przeszła jeszcze jako tako, ale podczas następnych rozmowa **kręciła się** wyłącznie wokół Adama* [НКJP]. Значение активного процесса мышления несет польская конструкция *Pokręcić głowę* (или *nakręcić się głową*), которая, согласно данным словарей, обозначает: ‘szukać na co sposobu, starać się usilnie, kombinować’ [SFJP, 243], напр.: *Pawełku, **pokręć** no głową, bo mi pieniędzy potrzeba!* [SFJP, 243]; *Musiał **się** niezłe **nakręcić** głową, żeby do końca tygodnia oddać plan praktyk* [НКJP]. Следует отметить, что русские глаголы кругового движения не образуют метафор со значением ‘искать способ, ломать голову, сильно стараться’.

В одном из значений круговое движение используется для концептуализации семантики ‘невозможности правильно думать’. Такое осмысление движения наблюдается как в русском, так и в польском языках с помощью глаголов *кружиться* и *zawirować*, ср.: *От общения с ним **кружится** голова, всякий разговор – шаг в безумие [...]* [НКРЯ]; *W głowie **zawirowało**, spłozzone myśli wypowiedały posłuszeństwo, robiło mi się mdło* [НКJP].

Из приведенных примеров вытекает, что мыслительные процессы сосредоточены в *голове*, что подтверждают дефиниции этого существительного в словарях, описывая лексему как сосредоточие ума, интеллекта, рассудка и сознания. Следовательно, именно *голова* является центром ментальной деятельности человека и концептуализируется в категориях емкости (сосуда), в которой помещаются мысли. Семантическое поле ‘лишение логического мышления’ выявляется у некоторых других глаголов, значение которых, прямо или опосредованно, указывает на вращательное движение, ср.: *Pokręciło się, miesza się, mąci się, gmatwa się, płączy się komuś w głowie* ‘ктоś traci zdolność logicznego rozumowania, myślenia, zapamiętywania’ [USJP, I, 1026].

Концептуализация трудностей в реализации процесса мышления (памяти) осуществляется в русском языке с помощью глагола *вертиться* (в безличной форме), ср. конструкцию *вертится в голове* ‘никак не вспоминается’ [РФСС, 602]. В польском языке нет тождественной конструкции, основанной на глаголе вращения.

Ментальные процессы концептуализируются и с помощью других глаголов вращения. Одним из них является *kręcić się* и *krążyć*. В переносных значениях этих глаголов указывается на многократность, повторяемость мыслительных процессов и их высокую интенсивность. Это имеет свое обоснование в метафоре по образцу: цикличность круговых движений – цикличность мыслей. Понятийную связь этих двух типов активностей подтверждают следующие примеры: *Словно в зависшем компьютере, мысли **крутились** вокруг одного и того же* [НКРЯ]; *Jego myśli **krążyły** wokół jednego problemu: „jak długo człowiek może wytrzymać bez picia”* [НКJP].

Кроме семантики цикличности, глаголы вращения переносно выражают значение ‘обмана, нечестного отношения к кому-либо’. К таким глаголам можно причислить *kręcić* и *kręcić*, например, *Говори правду, **не крути!**; **Coś kręcisz!*** НСРЯ приводит значение глагола *kręcić*: ‘избегать прямого разговора, хитростью, уловками уклоняться от чего-л.’ [НСРЯ, I, 331], а словарь Е. Бральчика толкует глагол *kręcić*, как ‘kłamać, oszukiwać’ [SBral, 331]. Метафоризация в данном случае опирается на разном метафорическом осмыслении двух понятий – *правды* и *лжи*, в рамках линейной структуры. Во-первых, поступательное движение – это путь к правде, а правда – пункт назначения, ср.: *дойти до правды, dojść do prawdy*. Во-вторых, в круговом движении объект не перемещается в пространстве (или по лишь ограниченной территории), т.е. не имеет возможности «достичь цели» (правды – как пункта в пространстве), ввиду отсутствия поступательности движения. Видимо поэтому понятие *ложь* концептуализируется в категориях бесконечности движения, наиболее подходящим выражением которого является „кружение” объекта. Ср. примеры в обоих языках: *Будешь **крутить** и врать – мы тебя посадим в камеру* [НКРЯ]; *Jeśli czegoś nie rozumiałem, to chyba dlatego, że nie powiedziałeś nam wszystkiego albo coś **kręcisz*** [НКJP].

Семантика данных глаголов вписывается в круг морально порицаемых проявлений человеческого поведения, в которых человек пытается избежать прямого разговора, хитростью, уловками уклоняться от чего-либо. Зато противоположную семантику можно выявить во фразеологизме *Nie owijać w bawełnę*. В таком случае высвечивается общая семантика ‘говорить прямо, честно’. Ср. данные лексикографических источников: ‘mówić o czymś wprost, szczerze, niczego nie ukrywając i nie upiększając’ [WSF, 332]. Однако само действие *owijać w bawełnę*, без отрицательной частицы *nie*, концептуализируется именно в понятийной сфере обмана. Осмысление семантики обмана в категориях кругового движения свидетельствует о сильной концептуальной связи данного действия с указанным значением.

В русском языке интересно выражение *Вкручивать (вкрутить) мозги*, которое в просторечии имеет значение ‘пытаться обмануть кого-л.’ [БСРП, 59]. Глагол *вкручивать* употребляется также без существительного *мозги*, ср.: **Вкручивать** ему может мать, потому что она сама чему-то верит, и потому это не раздражает его [НКРЯ]. Семантику лжи несет также фразеологизм *Обвести кого-л. вокруг пальца*, имеющий значение ‘обмануть, надуть кого-то’. В польском языке, как показывают словари, на первый план выходит семантика подчинения, ср. фразеологический оборот *Owinąć sobie wokół palca kogoś* ‘podporządkować kogoś swojej woli, uzależnić kogoś od siebie’ [WSF, 335].

Польский глагол *wkręcać (kogoś)* также категоризируется в рамках общей семантики обмана, а переносно несет значение – ‘умышленно поставить кого-л. в затруднительной ситуации для получения шуточного эффекта’. Стоит отметить, что эта ситуация является на самом деле искусственной, ложной. Польский словарь приводит следующее значение: ‘pot. spowodować, że ktoś znalazł się w kłopotliwej sytuacji’ [SBral, 918], ср.: *Lubisz wkręcać ludzi? – Zdarza mi się czasem, to prawda. Lubię wkręcać. Jeśli tylko tam okazję, robię to* [NKJP].

Последнее семантическое поле в модели «ментальные процессы – это вращение» концентрируется в категориях ‘обхода барьеров, препятствий’, что наблюдается в переносном употреблении глаголов *выкручиваться* и *wykręcać się*, которые имеют одно и то же значение – ‘выходить из затруднительного положения’. Ср. примеры: *И Павел Николаевич отпирался, обещал, выкручивался, врал* [НКРЯ]; *Każdy wykręcał się, jak umiał od odpowiedzi, ale komisja drążyła, żądała konkretnych deklaracji* [NKJP].

Подводя итог анализу примеров концептуализации ментальных процессов с присутствием глаголов кругового движения, отметим, что речемыслительная деятельность человека чаще всего выражается в семантике: 1) невозможности правильно думать, 2) повторяемости ментальных процессов, 3) обмана, нечестного отношения к кому-либо, 4) обхода препятствий, барьеров.

Модель: **ФИЗИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ ЧЕЛОВЕКА – ЭТО ВРАЩЕНИЕ**. Метафоры, в основе которых лежит семантика физической деятельности, связанной с осуществлением общественных, социальных, профессиональных и др. функций, построены на базе некой прототипной ситуации, отвечающей прямому значению глаголов вращения. Эти глаголы отображают типичные ситуации и представления, когда объект, крутящийся вокруг чего-л., в процессе метафоризации активизирует семантику широкой деятельности. Она может охватывать, например, поле ‘постоянно, часто бывать в какой-н. среде или в обществе каких-н. людей’. Именно такое значение при глаголе *вращаться* приводит *Толковый словарь русского языка* [ТСРЯ, 102]. Приведем примеры:

Вращаться в ученых кругах; Но Татарский крутился в бизнесе уже давно [НКРЯ]. Такое же осмысление кругового действия прослеживается также в польском языке с помощью глагола *obracać się*. Фразеологический словарь польского языка следующим образом толкует значение глагола *obracać się*: ‘bywać gdzie, znajdować się gdzie’ [SFJP, I, 537], ср.: *To właśnie wtedy do sądu dotarły informacje o tym, że ławniczka obraca się w towarzystwie przedstawicieli półświatka* [NKJP].

В рамках общей семантики деятельности осмысление кругового движения получает более подробное выражение: ‘наблюдать с целью открыть, обнаружить что-л.’ Такое значение активизируется только в русском языке, подтверждением чего является пример: *Я крутился рядом, стараясь угадать, зачем им столько картошки* [НКРЯ].

Анализируемая модель переноса охватывает также значение ‘находиться в постоянных хлопотах’. *Большой толковый словарь русского языка* в одном из переносных употреблений указывает именно на такую семантику глагола *крутиться* ‘быть в постоянных хлопотах’ [БТСРЯ, 475]. Концептуализация человеческой деятельности, связанной с осуществлением различного типа активности, опирается на повседневном опыте, когда перемещение человека в пространстве напоминает в некоторых случаях кругообразные движения. Такую же семантику несет глагол *накрутиться*. В разговорной речи глагол употребляется в значении ‘Набегаться, нахлопотаться’ [НСРЯ, I, 939]. Именно беготня, суета осмысляются в пределах вращательных движений, что несомненно связано с семантикой повторяемости, цикличности движений и аналогично повторяемости движений человека в окружающем пространстве. Ср. пример: *За день накрутилась, теперь отдыхаю* [БТСРЯ, 585]. Концептуализация ‘беспорядочной, неорганизованной деятельности’ в рамках изучаемой модели имеет свою понятийную базу в повседневном опыте, поскольку человек, погруженный в суету, ходит туда и обратно, осуществляет движения по цикличной, *de facto* круговой, но неконтролируемой и в каком-то смысле хаотичной для самого человека траектории. Ср. глагол *крутиться*, имеющий словарное значение ‘беспорядочно перемещаться в пределах чего-либо’¹⁰. Кроме того, в русском языке существует книжное и устарелое выражение *кружиться в вихре чего* ‘о рассеянном времяпрепровождении где-либо’ [ССРЛЯ, V, 1727], ср.: *Молитесь за меня иногда, пока я буду кружиться в вихре веселья и жить блестящей, но пустой жизнью богемы* [НКРЯ].

¹⁰ См. [online] <<http://dic.academic.ru/dic.nsf/efremova/179103>> (dostęp: 17.10.2017).

Значение 'излишнего проявления деятельности', в том числе интенсивности, напряженности действий, проявляется в семантике фразеологизма *вертеться* (*кружиться, крутиться*) как *белка в колесе*, т.е. 'быть занятым разными делами без отдыха, бес передышки; беспрерывно хлопотать, суетиться' [ФССРЛЯ, I, 42]. Ср.: Пономарева *крутилась как белка в колесе. Работать приходилось в нелёгких условиях* [НКРЯ].

Семантику интенсивности, сильной активизации действия в польском языке выражает глагол *nakręcać (się)*. Лексикографические источники толкуют значение глагола, как: 'spędzić wiele czasu, czyniąc starania, zabiegając o coś' [SBral, 430]. Ср. пример: *Mam coś takiego, że ciągle się czymś nakręcam* [NKJP]. Ср. также глагол *nakręcać* 'wpływać na czyjeś postępowania lub na jego stosunek do kogoś lub czegoś' [SBral, 430]: *Tak nakręcił mnie, że nie mogłem się już powstrzymać*. Значения данных глаголов в польском языке довольно широки и они могут появляться в контекстах, в которых наступает активизация, поощрение, поддержка, динамизация, интенсификация, мобилизация, побуждение, усиление действий.

В русском языке глагол *крутиться* метафорически осмысливается в значении 'проявлять заботу, опекать'. Такой перенос не возникает в польском языке с глаголом вращения, а лишь с глаголом перемещения (ср. *chodzić wokół kogoś*). Приведем примеры из русского языка: *Ведь крутился вокруг нее, зная про того самого человека, который ее опекал* [НКРЯ]; *Прости, что не отозвался тогда; жена болела, долго лежала в больнице, я крутился с мальчиками и т.п.* [НКРЯ].

Семантика выражений, описывающих межличностные отношения, имеет место в метафорах, в основе которых лежит особая прототипная ситуация. В такой ситуации, объект, приводимый в круговое движение, как бы теряет способность самоконтроля, становится лишь предметом чьей-л. воли. Например, глагол *вертеть* метафорически концептуализирует поле 'распоряжение кем-л. по своей прихоти'. Ср. значение глагола: 'Распоряжаться кем-л. или чем-л. по своему усмотрению, заставлять действовать по своей воле' [НСРЯ, I, 161]. Пример: *Вертела мужем, как хотела*. Семантика лишения объекта собственной воли в результате приведения его в круговое движение заложена также в метафоризацию глагола *крутить*, ср. 'Распоряжаться кем-л. или чем-л. по своему усмотрению, заставлять кого-л. действовать по своей воле' [НСРЯ, I, 746], например: *Крутит подружками, как захочет; Он здесь всеми крутит*. Видимо поворачивание объекта воспринимается человеком как его безволие, инертность, что открывает широкие возможности для переносного осмысления данного действия и его концептуализации в категориях распоряжения кем-л. для своих целей. В польском языке тождественное переносное значение получает глагол *kręcić*. Словарь польского языка толкует значение

глагола следующим образом: 'kierować kimś lub czymś według swojej woli' с квалификатором *pot.* (русск. *просторечное*) [SBral, 331], ср.: 'kierować, zarządzać', напр.: *Jest obłąkana, a on na pewno wykorzystuje to do swoich celów. Na pewno kręci nią, jak chce* [NKJP].

Значение неорганизованной деятельности могут нести глаголы *krutim się, kręcić się*, обогащаясь оттенком 'мешать правильному течению дел', например: *Два дня в прихожей крутился, домой не могли прогнать* [НКРЯ]; *Byłem rano w pracy, wszystko widziałem, ale policja prosiła, by nie przeszkadzać, nie kręcić się po ośrodku* [NKJP]. В процессе метафорического переноса конструкции может проявляться усиление семантики 'избыточности, назойливости'. На такое значение указывает один из словарей русского языка при глаголе *кружиться*, ср.: 'Назойливо появляться, постоянно находиться где-либо, около кого-либо' [НСРЯ, I, 744].

В основе метафорической модели может быть заложена семантика, касающаяся типа вращения. Если семантика глагола указывает на то, что ось вращения реализуется, например, относительно внешней точки, наподобие, например, вращения Луны вокруг Земли, то в таком случае активизируется семантика центра, как важнейшего пункта по отношению к другим объектам. По этой аналогии, ось, вокруг которой крутится объект, является центром вращения, активизируя перенос по образцу: центр вращения – центр внимания. Таким образом, ось вращения становится центральным пунктом отсчета и осмысливается человеком в категориях чего-то важного, исключительного и т.п. Ср. примеры: *Выходит, весь твой мир крутится вокруг тебя* [НКРЯ]; *Kiedys wokół remizy cały świat się kręcił. Nie było gdzie stać, szło się do remizy* [NKJP].

Своего рода оппозиция наблюдается при сопоставлении двух разных типов движений. Например, поступательное движение, о чем мы уже выше упоминали, метафорически выражает достижение цели. Зато вращательное движение, ввиду его привязанности к опережденному пункту отсчета (внутренней или внешней оси), осмысливается как своего рода невозможность достичь цели. В результате активизируется идея 'бесысходности положения, заблуждения'. Такую семантику несет глагол *кружить*; это подтверждают данные словарей, ср.: *кружить* (или *кружиться*) 'Блуждать, плутать в поисках дороги' [НСРЯ, I, 744]. Ср. пример: *Свернув с главных улиц, мы кружили по переулкам, искали выход к нужным местам* [НКРЯ]. Такое значение можно выявить в польском глаголе *krążyć*. Ср. пример: *Są też bilety kolejowe, na dowód tego, że pan Józef zjeżdżał pół Polski w poszukiwaniu swej żony. Krążył po niemal całej Polsce południowej, z Bieszczadami włącznie* [NKJP].

Еще одной возможностью осмысления кругового движения в данной модели является перенос движения на физическую активность человека, точнее 'невозможность спокойно сидеть, лежать'. Метафоры, в основе которых лежит семантика такой активности, присутствуют в обоих языках, ср.: *вертеться* 'поворачиваться в разные стороны, из стороны в сторону (меняя положение)' [БТСРЯ, 120]; *kręcić się* 'pot. zmieniać często pozycję, nie móc ustać ani usiedzieć na miejscu; wiercić się' [USJP, II, 508]. Примеры: *Сиди спокойно, не вертись!* [НКРЯ]; *Spięte sześciolatki nieustannie wiercą się, kręcą, podskakują, siedząc kołysząc się na krzesle, machają nogami, a ich ręce są w ciągłym ruchu* [НКJP].

Таким образом, концептуализация физической активности человека с помощью глаголов вращения отличается многообразием значений. Глаголы данной семантической группы дают широкие возможности метафоризации и передачи различных проявлений человеческой деятельности.

Модель: **МАГИЯ – ЭТО ВРАЩЕНИЕ**. Данная модель метафоризации не имеет так широкой репрезентации как предыдущие модели. В модели „магия – это вращение” главное место отводится русским глаголам *обернуться, оборотиться*, которые в прямом значении выражают: 'Повернуться, повернуть голову, туловище в сторону назад', т.е. имеют значение единичного оборота. Метафорически глаголы несут семантику 'превратиться в кого-, что-л. при помощи колдовства' [БТСРЯ, 666]. Такое употребление наблюдается чаще всего в сказках и поверьях. Например, в русской народной сказке *Иван-царевич и серый волк* есть фраза: *А царь Афрон велел подвести к себе дареного коня и только хотел сесть на него – конь обернулся серым волком*. У основ такой метафоры лежит понимание процесса вращения в рамках магических способностей, которые смогут осуществить трансформацию живого или неживого существа, якобы благодаря обороту объекта (лица) вокруг собственной оси.

В русской культуре процесс *превращения* интересен сам по себе и имеет как негативные, так и позитивные коннотации. Превращение, по народным преданиям, может наступать во враждебные человеку существа – такие, как упырь, вампир, вурдалак, черт, волк, а также в положительные персонажи, ср. *Лебедь обернулась царевной* [ТСРЯ, 427]. В польском языке глаголы кругового движения метафорически не осмысляются в рамках сверхъестественных сил.

Изучение семантики кругового движения в сопоставительном плане позволяет сделать ряд выводов. В обоих языках наблюдаются большие сходства в категоризации изучаемого движения, но выявляются также различия в метафоризации отдельных глаголов. Активной моделью переноса оказывается сфера ментальных процессов. Проанализированные метафоры имеют антропоцентрическую направленность. Во многих случаях наступает

проекция кругового движения на эмоциональный и чувствительный мир человека. Движение вращения, как мы доказали, часто находит выражение в поле 'любовь'. Отдельные метафоры несут идею неуважения, пренебрежения, недовольствия и др. Важное место в метафоризации изучаемой группы глаголов отводится ментальным процессам, в частности семантики невозможности правильно думать, цикличности речемыслительных процессов, обмана. Физическая сфера активности человека воплощается в рамках контроля над другим человеком, пребывания в какой-н. среде или в обществе каких-н. людей, нахождения в постоянных хлопотах, беспорядочной деятельности, распоряжения кем-л. по своей прихоти. Только для русского языка характерно осмысление кругового движения в сфере сверхъестественных сил.

Список сокращений

- БСРП – Mokienko V.M., Nikitina T.G., *Bol'soj slovar' russkih pogovorok*, OLMA Media Grupp, Moskva 2008 [Мокиенко В.М., Никитина Т.Г., *Большой словарь русских поговорок*, ОЛМА Медиа Групп, Москва 2008].
- БТСРЯ – *Bol'soj tolkovyj slovar' russkogo âzyka*, red. S.A. Kuznecov, Norint, Sankt-Peterburg 1997 [*Большой толковый словарь русского языка*, ред. С.А. Кузнецов, Норинт, Санкт-Петербург 1997].
- НКРЯ – Nacional'nyj korpus russkogo âzyka, [onlin] <www.ruscorpora.ru/> [Национальный корпус русского языка, online: <www.ruscorpora.ru/>].
- НСРЯ – Efremova T.F., *Novyj slovar' russkogo âzyka. Tolkovo-slovoobrazovatel'nyj*, Russkij âzyk, t. 1–2, Moskva 2000 [Ефремова Т.Ф., *Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный*, Русский язык, т. 1–2, Москва 2000].
- СРЯ – *Slovar' russkogo âzyka*, red. A.P. Evgen'eva, Russkij âzyk, t. 1–4, Moskva 1981 [*Словарь русского языка*, ред. А.П. Евгеньева, Русский язык, т. 1–4, Москва 1981].
- ССРЛЯ – *Slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo âzyka*, red. A.M. Babkin, Ū.S. Sorokin, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva – Leningrad 1956 [*Словарь современного русского литературного языка*, ред. А.М. Бабкин, Ю.С. Сорокин, Издательство Академии Наук СССР, Москва – Ленинград 1956].
- ФСРЯ – *Frazeologičeskij slovar' russkogo âzyka*, red. A.I. Molotkov, Russkij âzyk, Moskva 1978 [*Фразеологический словарь русского языка*, ред. А.И. Молотков, Русский язык, Москва 1978].
- ФССРЛЯ – *Frazeologičeskij slovar'sovremennogo russkogo literaturnogo âzyka*, red. A.N. Tihonov, Nauka, t. 1–2, Moskva 2004 [*Фразеологический словарь современного русского литературного языка*, ред. А.Н. Тихонов, Наука, т. 1–2, Москва 2004].
- РФСС – Ārancev R.I., *Russkaâ frazeologiâ: slovar'-spravočnik*, Russkij âzyk, Moskva 2006 [Яранцев Р.И., *Русская фразеология: словарь-справочник*, Русский язык, Москва 2006].
- NKJP – Narodowy Korpus Języka Polskiego, [online] <<http://nkjp.pl>>.
- SBral – *Słownik 100 tysięcy potrzebnych słów*, red. J. Bralczyk, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa 2005.
- SFJP – Skorupka S., *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1977.
- SWJP – *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Wyd. Wilga, Warszawa 1996.
- USJP – *Uniwersalny Słownik Języka Polskiego*, red. S. Dubisz, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa 2003.
- WSF – *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, oprac. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa 2005.

Библиография

- Boldyrev N.N., *Konceptual'naâ osnova âzyka*, [v:] *Kognitivnye issledovaniâ âzyka. Konceptualizaciâ mira v âzyke*, kolektiv. monogr. red. E.S. Kubrâkova, Institut âzykoznanîâ RAN, Moskva – Tambov 2009, s. 25–77 [Болдырев Н.Н., *Концептуальная основа языка*, [в:] *Когнитивные исследования языка. Концептуализация мира в языке*, коллектив. моногр. ред. Е.С. Кубрякова, Институт языкознания РАН, Москва – Тамбов 2009].
- Kruglâkova V.A., Rahilina E.V., *Glagoly vrašeniâ: leksičeskaâ tipologiâ*, [v:] *Komp'ûternaâ lingvistika i intellektual'nye tehnologii, po materialam ežegodnoj Meždunarodnoj konferenciji „Dialog”*, red. V.P. Selegej, 2010, vypusk 9 (16), s. 241–247 [Круглякова В.А., Рахилина Е.В., *Глаголы вращения: лексическая типология*, [в:] *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии, по материалам ежегодной Международной конференции «Диалог»*, ред. В.П. Селегей, 2010, выпуск 9 (16)].
- Lakoff D., *Metafory, kotorymi my živem*, LKI, Moskva 2008 [Лакофф Д., *Метафоры, которыми мы живем*, ЛКИ, Москва 2008].
- Lakoff D., Džonson M., *Metafory, kotorymi my živem*, [v:] *Teoriâ metafory. Sbornik statej*, red. N.D. Arutûnova, M.A. Žurinskaâ, Progress, Moskva 1990, s. 387–415 [Лакофф Д., Джонсон М., *Метафоры, которыми мы живем*, [в:] *Теория метафоры. Сборник статей*, ред. Н.Д. Арутюнова, М.А. Журинская, Прогресс, Москва 1990].
- Prikazčikova E.V., *Metafora kak sredstvo ponimaniâ teksta*, „Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seriâ: Lingvistika” 2009, № 2, s. 134–139 [Приказчикова Е.В., *Метафора как средство понимания текста*, „Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Лингвистика” 2009, № 2].
- Tokarski R., *Światy z słowami. Wykłady z semantyki leksykalnej*, Wyd. UMCS, Lublin 2013.

Summary

Conceptualisation of „circular motion” in the Russian and Polish languages

In recent years, linguistic studies have laid great emphasis on the semantic side of linguistic expressions. The subject of this paper is an attempt to introduce the term of “circular motion” in common verb patterns and set phrases in Russian and Polish. The description concerns the problem of creating metaphors based on circular motion verbs. The paper distinguishes between four metaphor types which have been presented by the comparative method between Russian and Polish.

Key words: verbs of rotation, metaphor, phraseology, conceptualization.

Zofia Szwed

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

О типологических особенностях Евангелия Тип-7 из собрания РГАДА ф. 381, № 7

Евангелие апракос Тип-7 (по шифру Л. П. Жуковской) относится к числу слабо изученных древнерусских рукописей¹. Памятник хранится в РГАДА под шифром ф. 381, № 7. Принадлежит к собранию Синодальной типографии. Основные сведения относительно типологии и текстологии Тип-7 содержатся в работах Л.П. Жуковской, которая включила книгу в корпус древнейших славянских памятников, исследованных ей с целью выявления разновидностей Евангелия². Более частные типологические особенности рукописи не были до сих пор предметом рассмотрения.

Вводные замечания

Предметом анализа в настоящей статье являются типологические особенности Евангелия апракоса Тип-7. Цель исследования – определение места рукописи среди славянских апракосов и установление круга ближайших ей, по содержанию и порядку чтений, списков Евангелия. Типологическая характеристика рукописи необходима для дальнейшего исследования текста и языка. Только на этом основании могут подбираться списки для текстологического сопоставления, а также формироваться критерии лингвистической интерпретации написаний³.

¹ Ср.: *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг хранящихся в СССР XI–XIII вв.*, ред. Л.П. Жуковская, Н.Б. Тихомиров, Н.Б. Шеламанова, Наука, Москва 1984, с. 250; *Каталог славяно-русских рукописных книг XI–XIV вв., хранящихся в ЦГАДА СССР*, ред. М.И. Автократова, О.А. Князевская, С.О. Шмидт, ЦГАДА, ч. I, Москва 1988, с. 94–96.

² Л.П. Жуковская, *Текстология и язык древнейших славянских памятников*, Наука, Москва 1976; она же, *Типология рукописей древнерусского полного апракоса XI–XIV вв. в связи с лингвистическим изучением их*, [в:] *Памятники древнерусской письменности. Язык и текстология*, ред. В.В. Виноградов, Наука, Москва 1968.

³ На необходимость предварительного типологического анализа неоднократно обращали внимание многие исследователи, см., например: Л.П. Жуковская, *Типология рукописей древнерусского полного апракоса XI–XIV вв...*, с. 206.

Полное описание Тип-7 важно для уточнения времени и места возникновения книги. До сих пор момент появления рукописи определялся весьма приблизительно. Г. Воскресенский датирует Тип-7 (у Воскресенского № 8) рубежом XII–XIII вв., Л.П. Жуковская – XIII в. или более поздним временем⁴. Что же касается места происхождения книги, то по мнению А.А. Покровского она „несколько напоминает письмо Галицко-Волынских памятников”. При этом он не отвергает и псковского происхождения рукописи⁵. Вряд ли характерно для юго-запада цоканье и чоканье, регулярно отмечающееся в Тип-7⁶. Достоверные факты на тему времени и места возникновения памятника могут быть установлены лишь путем тщательного исследования текста и языка, которым должен предшествовать типологический анализ.

Общая типологическая и текстологическая характеристика рукописи

Тип-7 состоит из двух частей. В первой части чтения расположены по дням церковного года, началом которого является Пасха. Во второй части – месяцеслове – чтения приписаны определенным дням астрономического года, начинающегося с сентября. Такой распорядок чтений типичен для апракоса. Тип-7 содержит чтения для семи дней недели не только в цикле от Пасхи до Пятидесятницы, но также от Пятидесятницы до Нового лета, от Нового лета до Великого поста и утренние чтения для Великой недели, что позволяет классифицировать его как полный апракос. Тип-7 включает также чтения на 1, 3, 6 и 9 часы Великой Пятницы, не отмечающиеся в кратких апракосах, однако они отсутствуют и в части полных апракосов, например, в Добрил. и Евсев. В некоторых рукописях они выступают в неполном составе. Арх. содержит лишь два чтения: на 3 и 9 часы. Чтения на все часы Великой

⁴ Г.А. Воскресенский, *Характеристические черты четырех редакций славянского перевода Евангелия от Марка по сто двенадцати рукописям Евангелия XI–XVI вв.*, 1896, с. 41, [online] <<http://books.e-heritage.ru/book/10071568>> [доступ: 30.03.2017]; Л.П. Жуковская, *Типология рукописей древнерусского полного апракоса XI–XIV вв.*..., с. 264.

⁵ На псковское происхождение может указывать имя счетчика Печатного двора – Ивана Хилова, который считал только рукописи, поступившие из Пскова. А.А. Покровский, *Древнее псковско-новгородское письменное наследие. Обзорение пергаменных рукописей Типографской и Патриаршей библиотек в связи с вопросом о времени образования этих книгохранилищ*, 1916, [online] <<http://books.e-heritage.ru/book/10073933>> [доступ: 30.03.2017], с. 51–52; ср.: *Каталог...*, с. 95.

⁶ Примеры цоканья и чоканья в Тип-7: *симоне ионине любииши ли ма. паце сиухъ.* (л. 26 об.), *призъвавъ ѿ притъцама и глше* (л. 59), *что ма искушаете лицемъри* (л. 60), и *подобна многа ѿ сиче творите* (л. 68).

Пятницы представлены в Мстисл., к которому Тип-7 близок по содержанию. Мстисл. является основным представителем самого многочисленного типа полного апракоса⁷.

Тип-7 как полный апракос мстиславовского типа

Как большинство русско-церковнославянских полных апракосов, Тип-7, по составу чтений в цикле церковного года, относится к типу Мстисл. и тем самым противопоставляется рукописям типа Миросл⁸. Различия в наборе евангельского текста, например, в цикле от Пятидесятницы до Нового лета, в рукописях типа мстиславовского, с одной стороны, и мирославовского, с другой, на самом деле небольшие. Начиная с вторника после Пятидесятницы, по пяти дням недели – с понедельника по пятницу⁹, распределяются очередные главы из Евангелия от Матфея (главы IV–XXIV), а затем фрагменты Евангелия от Марка (начиная с I главы). Различия между двумя типами полного апракоса – это результат большей конденсации текста (больше текста на один день недели), а также пропусков невеликих отрывков текста в мирославовском типе, вследствие чего там, где в последнюю пятницу цикла в мстиславовском типе приводится текст главы VIII Евангелия от Марка, в мирославовском типе уже глава XII. Вплоть до пятницы 15-й по Пятидесятнице Тип-7 представляет собой мстиславовский тип. Соотношение между Тип-7 и обоими типами полного апракоса представлено в нижеприведенной таблице, на примере 1-й и 15-й недель после Пятидесятницы¹⁰.

Курсивом в таблице обозначены чтения на субботы и воскресенья, одинаковые во всех циклах и апракосах, в том числе кратких, а также единичное в цикле от Пятидесятницы до Нового лета, тождественное для обоих типов полного апракоса, чтение на понедельник. Выделенные полужирным шрифтом, совпадающие чтения на дни с понедельника по пятницу, наглядно показывают мстиславовский характер Тип-7. На 15-й неделе, однако, тождество Мстисл.

⁷ Подробная и детальная типологическая классификация разных видов полного апракоса разработана Л.П. Жуковской (1968, 1976). Как оценивает Алексеев, „славянский материал оказался исследован лучше, чем соответствующий греческий” – А.А. Алексеев, *Текстология славянской Библии*, 1999, online: <http://biblys.narod.ru/olderfiles/3/textologiya_Alexseev.pdf> [доступ: 10.05.2017], с. 105.

⁸ Кроме Миросл. Л.П. Жуковской был известен лишь один полный апракос этого типа – хранящаяся в РГБ рукопись XIV в., ф. 87 из собрания Григоровича № 9/М 1691. Л.П. Жуковская, *Типология рукописей древнерусского полного апракоса XI–XIV вв.*, с. 247.

⁹ Чтения на субботы и воскресенья не отличаются друг от друга.

¹⁰ Нумерация недель согласно Тип-7.

Мстиславский тип		Тип-7		Мирославовский тип	
1-я неделя после Пятидесятницы					
<i>вс. Пд.</i>	<i>И. VII 37-52, VIII 12</i>	<i>вс. Пд.</i>	<i>И. VII 37-52, VIII 12</i>	<i>вс. Пд.</i>	<i>И. VII 37-52, VIII 12</i>
<i>пн. 8</i>	<i>Мт. XVIII 10-20</i>	<i>пн. Пд.</i>	<i>Мт. XVIII 10-20</i>	<i>пн. Пд.</i>	<i>Мт. XVIII 10-20</i>
<i>вт. 8</i>	<i>Мт. IV 25-V 13</i>	<i>вт. Пд.</i>	<i>Мт. IV 23-V 13</i>	<i>вт. 1</i>	<i>Мт. IV 25-V 12</i>
ср. 8	Мт. V 20-26	ср. Пд.	Мт. V 20-26	<i>ср. 1</i>	<i>Мт. V 20-30</i>
чт. 8	Мт. V 27-32	чт. Пд.	Мт. V 27-32	<i>чт. 1</i>	<i>Мт. V 31-41</i>
пт. 8	Мт. V 33-41	пт. Пд.	Мт. V 33-41	<i>пт. 1</i>	<i>Мт. VII 9-18</i>
<i>сб. 1</i>	<i>Мт. V 42-48</i>	<i>сб. Пд.</i>	<i>Мт. V 42-48</i>	<i>сб. 1</i>	<i>Мт. V 42-48</i>
15-я неделя после Пятидесятницы					
<i>вс. 15</i>	<i>Мт. XXII 35-46</i>	<i>вс. 15</i>	<i>Мт. XXII 35-46</i>	<i>вс. 15</i>	<i>Мт. XXII 35-46</i>
пн. 15	М. VI 54-VII 8	пн. 15	М. VI 54-VII 8	<i>пн. 16</i>	<i>М. X 46-52</i>
вт. 15	М. VII 5-16	вт. 15	М. VII 5-16	<i>вт. 16</i>	<i>М. XI 11-21</i>
ср. 15	М. VII 14-24	ср. 15	М. VII 14-24	<i>ср. 16</i>	<i>М. XI 22-26</i>
чт. 15	М. VII 24-30	чт. 15	М. VII 24-30	<i>чт. 16</i>	<i>М. XI 27-33</i>
пт. 15	М. VIII 1-10	пт. 15	М. VIII 1-10	<i>пт. 16</i>	<i>М. XII 1, 11</i>
<i>сб. 16</i>	<i>Мт. XXIV 34-40, 42-44</i>	<i>сб. 15</i>	<i>Мт. XXIV 34-40, 42-44</i>	<i>сб. 16</i>	<i>Мт. XXIV 36, 44</i> <i>(ссылка на Великий Вторник)</i>

и Тип-7 завершается. Как по самому наличию дополнительных чтений на дни с понедельника по пятницу 16-й недели, так и по их содержанию, Тип-7 сближается с Миросл.

Типологическое сходство Тип-7 с Миросл.

В цикле от Пятидесятницы до Нового лета, до 15-й недели включительно, Тип-7 совпадает с Мстисл., однако в дальнейшей части, в Мстисл. следуют уже только краткоапракосные чтения на субботы и воскресенья, в то время, как в Тип-7 имеются также чтения на дни с понедельника по пятницу, что сближает рукопись с Миросл. Соотношение между Тип-7 и двумя основными типами полного апракоса в чтениях на 16-ю (в Миросл. соответственно 17-ю) неделю в цикле от Пятидесятницы до Нового лета иллюстрирует следующая таблица.

За исключением замены текста на вт. 17-й недели в Миросл., наблюдается полное совпадение чтений на пять дней – с понедельника по пятницу – между этой рукописью и Тип-7. В обоих Евангелиях чтения соответствуют чтениям 16-ой недели в цикле Нового лета. Несмотря на эти параллели, Тип-7 остается представителем мстиславовского типа полного апракоса. Рукопись не является в этом отношении отособленной книгой, отражающей особенности

Мстиславово Евангелие		Тип-7		Мирославово Евангелие	
сб. 16	<i>Мт. XXIV 34-40, 42-44</i>	сб. 15	<i>Мт. XXIV 34-40, 42-44</i>	сб. 16	<i>Мт. Мт. XXIV 36, 44 (ссылка на Великий Вторник)</i>
вс. 16	<i>Мт. XXV 14-29 (Мт. XI 15)</i>	вс. 16	<i>Мт. XXV 14-30</i>	вс. 16	<i>Мт. XXV 14-29</i>
-	-	пн. 16	М. XII 13-17	пн. 17	М. XII 13-17
-	-	вт. 16	М. XII 18-27	вт. 17	М. XII 18 (ссылка на ср. 8-й нд.)¹¹
-	-	ср. 16	М. XII 28-37	ср. 17	М. XII 28-37
-	-	чт. 16	М. XII 38-44	чт. 17	М. XII 38-44
-	-	пт. 16	М. XIII 1-9	пт. 17	М. XIII 1-9
сб.17	<i>Мт. XXV 1-13</i>	сб. 16	<i>Мт. XXV 1-13</i>	сб. 17	<i>Мт. XXV 1, 13 (ссылка на Великий Вторник)</i>
вс.17	<i>Мт. XV 21-28</i>	вс. 17	<i>Мт. XV 21-28</i>	вс. 17	<i>Мт. XV 21-28</i>

мирославовского типа. Существует ряд других апракосов похожих на Тип-7, с дополнительными чтениями для 16-й недели¹². Жуковская выделяет их в один из трех видов полного апракоса мстиславовского типа и класса.

Мстиславовский характер Тип-7 сказывается на чтениях очередного цикла церковного года – Нового лета. Однако, и здесь один класс апракоса не выдержан.

Типологические особенности мялятинского класса в Тип-7¹³

В цикле Нового лета, в Тип-7, имеются две большие утраты листов. Первая – после л. 83 об. – текст кончится на чтении вт. 5-й недели Нового лета (Л. IX 26). Лист 84 начинается с предпоследнего стиха чтения на пт. 6-й¹⁴ недели (Л. XI. 25). Второй пропуск – больше первого – имеется между лл. 85 об. и 86. Утрата охватывает конец чтения на ср. 7-й недели (Л. XI 46),

¹¹ В ср. 8-й нд. в Миросл. имеется текст Евангелия от Мт. XXII 23-34, совпадающий с текстом Евангелия от М. XII 18–27.

¹² Например: Пог-18, Блш-434, Мзн-8220, Рум-109 и несколько других [Л.П. Жуковская, *Типология рукописей древнерусского полного апракоса XI–XIV вв.*, с. 254].

¹³ Мялятино Евангелие (Мил.) остается неопубликованным памятником. Данные, относящиеся к содержанию и последовательности чтений в Мил. почерпнуты из таблиц, помещенных в работах Л. П. Жуковской [Л.П. Жуковская, *Типология рукописей древнерусского полного апракоса XI–XIV вв.*, с. 301, 307–311; она же, *Текстология и язык древнейших славянских памятников*, с. 273–283].

¹⁴ В *Сводном каталоге...* (с. 250) ошибочно указана 5-я неделя. Как количество утраченных листов (4 л.), так и содержание текста на л. 84 говорят за то, что чтение предназначено на пт. 6-й недели, а не 5-й.

чтения четырех очередных полных недель и почти целой, вплоть до сб., 12-й, (Л. XIV 8). Начиная с пн. 1-й недели Нового лета, Тип-7 по содержанию полностью соответствует Мстисл. Краткий, сохранившийся между утраченными листами текст, также совпадает с аналогичным фрагментом в Мстисл. После второго пропуска рукописи расходятся. Тип-7 переводится в милятинский класс полного апракоса¹⁵. Момент перехода из одного класса в другой проиллюстрирован в нижеприведенной таблице.

Мстиславово Евангелие		Тип-7		Милятино Евангелие	
<i>вт. 5</i>	<i>Л. IX 23-27</i>	<i>вт. 5</i>	<i>Л. IX 23-26...</i>	<i>вт.</i>	<i>Л. IX 23-27</i>
Первая утрата листов					
<i>пт. 6</i>	<i>Л. XI 23-26</i>	<i>пт. 6</i>	<i>... Л. XI 25-26</i>	<i>пт. 6</i>	<i>Л. XI 23-26</i>
сб. 6	Л. VIII 16-21	сб. 6	Л. VIII 16-21	<i>сб. 7</i>	<i>Л. IX 1-6</i>
вс. 6	Л. VIII 27-39	вс. 7	Л. VIII 27-39	<i>вс. 7</i>	<i>Л. VIII 27-35, 38-39</i>
<i>пн. 7</i>	<i>Л. XI 29-33</i>	<i>пн. 7</i>	<i>Л. XI 29-33</i>	<i>пн. 7</i>	<i>Л. XI 29-33</i>
<i>вт. 7</i>	<i>Л. XI 34-41</i>	<i>вт. 7</i>	<i>Л. XI 34-41</i>	<i>вт. 7</i>	<i>Л. XI 34-41</i>
<i>ср. 7</i>	<i>Л. XI 42-46</i>	<i>ср. 7</i>	<i>Л. XI 42-46...</i>	<i>ср. 7</i>	<i>Л. XI 42-46</i>
Вторая утрата листов					
<i>сб. 12</i>	<i>Л. XIII 19-29</i>	сб. 12	... Л. XIV 8-11	сб. 13	Л. XIV 1-11
<i>вс. 12</i>	<i>Л. XVII 12-19</i>	вс. 13	Л. XVIII 18-27	вс. 13	Л. XVIII 18-27
<i>пн. 13</i>	<i>М. VIII 11-21</i>	<i>пн. 13</i>	<i>М. VIII 11-21</i>	<i>пн. 13</i>	<i>М. VIII 11-21</i>

Курсивом выделены в таблице чтения одинаковые в трех названных апракосах. Чтения, обозначенные полужирным шрифтом отражают сходство Тип-7 то с Мстисл., то с Мил.

Почти до конца цикла Нового лета в чтениях, которые в Мстисл. и Мил. имеют разное содержание, Тип-7 соответствует второму. Тип-7 опять сближается с Мстисл. в вс. 16-й недели. В Мил. на этот день, а также на сб. 18-ю предусмотрены дополнительные чтения, соответствующим образом: текст Евангелия от Матфея XV 21-28 и от Луки XI 5-13. Сходство Тип-7 и Мстисл. удерживается в чтениях на две очередные недели: Мясопустную и Сыропустную.

В связи с переходом Тип-7 в милятинский класс после второго пропуска текста и возвращением в мстиславовский класс в воскресенье 16-й недели, фрагмент Евангелия от Луки XVIII 2-8 появляется в Тип-7 дважды. Первый раз в субботу 15-й недели Нового лета, в части соответствующей Мил., а второй раз в субботу 16-й недели Нового лета, в соответствии с Мстисл. Тем не менее трудно указать, в этом кратком чтении, показательные примеры текстологического сходства повторяющихся чтений соответственно с Мил.

¹⁵ Л.П. Жуковская, *Текстология и язык древнейших славянских памятников*, с. 308.

и Мстисл. Среди разночтений значение могут иметь: совместное для Мстисл. и Тип-7 (в чтении на вс. 16 нд.) **соуди**, противопоставляющееся **соуди** в Тип-7 (в чтении на вс. 15-й нд.) и **сжди** в Мил., а также краткие местоимения **ма** (вин.) в Мстисл. и **ми** (дат.) в Тип-7 (вс. 16-й нд.) противопоставляющиеся полным местоимениям **мене** (вин.) в Мил. и **мне** (дат.) в Тип-7 (вс. 15-й нд.)¹⁶.

Рассмотренный выше переход Тип-7 из мстиславовского класса в милятинский в цикле Нового лета – это факт известный и отмеченный в текстологических исследованиях¹⁷. Влияние протографа Мил. на Тип-7 в цикле от Пятидесятницы до Нового лета до сих пор не отмечалось¹⁸. Возможно, что именно воздействием списка милятинского класса следует объяснять нарушение в Тип-7 мстиславовского порядка в чтениях на 8-ю неделю по Пятидесятнице. На первый взгляд имеет место повторение чтений на дни с понедельника по пятницу 7-й недели. Если присмотреться содержанию текстов в сопоставлении Тип-7 с Мстисл. и Мил. напрашивается вывод о переключении в чтениях 8-й недели на милятинский класс апракоса. Расположение евангельского текста в трех апракосах представлено в упрощенном виде в таблице.

Номер недели ¹⁹	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Мстисл.															
Тип-7															
Мил.															

Вплоть до 4-й недели нет различий между содержанием названных апракосов. Только введение дополнительных чтений на пять дней (пн. – пт.) 4-й недели в Мил. вызывает передвижение на одну неделю вперед всех очередных чтений. Содержание текстов на сб. и вс. остается совместным. Возможно, что именно общие чтения на эти дни стали причиной случайного, как кажется, переключения на милятинский класс. Имеющий в своем распоряжении протограф Мил. писец Тип-7, переписав текст на вс. 8-й недели (Мт. XIV 14-22) стал копировать, следующий в апракосах милятинского класса, предназначенный на пн., фрагмент Евангелия от Матфея XVI 1-6 вместо мстиславовского чтения – Мт. XVIII 1-11. Соответствие с Мил. выдержано до конца недели.

¹⁶ Текст Евангелия от Луки XVIII 2-8 в Мил. приводится по: Л.П. Жуковская, *Рукописи полного апракоса милятинского класса*, [в:] *Памятники русского языка. Вопросы исследования и издания*, ред. Л.П. Жуковская, Н.С. Коткова, Наука, Москва 1974, с. 47–51.

¹⁷ Там же, с. 57.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Нумерация недель согласно Тип-7.

Затем, начиная с пн. 9-й недели, писец возвращается к оригиналу мстиславовского класса.

Установление отношения любого апракоса, подвергающегося типологическому исследованию к рукописям – основным представителям определенных типов, классов и групп важно и необходимо. В классификации полных апракосов значение имеют, между прочим, Мстисл., Миросл. и Мил., как это показано выше. Свою роль в группировке рукописей играет также Тип-7. Он возглавляет группу апракосов, в которых каждая неделя после Пятидесятницы начинается воскресеньем²⁰. Тип-7 относится к редким книгам с одним принципом нумерации недель во всех циклах. Эти особенности рукописей группы Тип-7 могут свидетельствовать о времени возникновения этих памятников – в XIII в. или позднее²¹.

Рассмотренные выше типологические особенности Тип-7 восходят к времени формирования редакции полного апракоса. Они наблюдаются в полноапракосных чтениях, не содержащихся в Ассем., Савв., Остр. или Арх.1²². Наряду с этими чертами, рукопись отражает типологические особенности более древнего происхождения, относящиеся к периоду распространения краткого апракоса на славянской территории. К таким особенностям относятся, между прочим, наличие или отсутствие дополнительных чтений на вс. 16-й или 17-й недели Нового лета (Мт. XV 21-28 или Л. XIV 11-26) и на сб. перед Мясопустной неделей (Л. XI 5-13), наличие или отсутствие перестановки чтений на 6-е и 7-е воскресенье Нового лета, а также некоторые различия в чтениях Великого поста.

Тип-7 и древнейшие славянские апракосы

Как отмечалось выше, в Тип-7 нет дополнительных чтений в конце цикла Нового лета. В этом отношении он сходен, между прочим, с Евсев. Дополнительные чтения содержатся, например, в кратких апракосах: Ассем., Савв., Остр. и Арх.1. Что касается последовательности чтений на 6-е и 7-е воскресенье Нового лета, то в прямом порядке текст Евангелия от Луки VIII 27-39 предшествует фрагменту Л. VIII 41-56. Такой порядок отражают, например:

²⁰ Например: Плц., Мск., Луц., Рум-109, Тип-9 и некоторые другие – Л.П. Жуковская, *Типология рукописей древнерусского полного апракоса XI-XIV вв.*, с. 261.

²¹ Л.П. Жуковская, *Типология рукописей древнерусского полного апракоса XI-XIV вв.*, с. 263–264.

²² Сокращение Арх.1, а ниже также сокращение Арх.2, относятся к частям Арх., переписанным двумя основными писцами книги с оригиналов двух разных редакций апракоса: краткого – Арх.1 (листы 1–76) и полного – Арх.2 (листы 77–175).

Ассем., Остр. и Евсев. В Тип-7, подобно как в Савв. и Арх.1, имела место перестановка и эти два фрагмента Евангелия даются в обратной последовательности. Соотношение между Тип-7 и древнейшими славянскими апракосами по двум рассмотренным текстологическим особенностям показано на схеме.

	Краткие апракосы					Полные апракосы				
	Ассем.	Остр.	Савв.	Арх.1	Евсев.	Мстисл.	Добрил.	Мил.	Миросл.	Тип-7
Дополнительные чтения	✓	✓	✓	✓	-	-	-	✓	✓	-
Прямой порядок чтений на 6-е и 7-е вс.	✓	✓	-	-	✓	✓	✓	-	-	-

Как видно, древнейшие краткие апракосы образуют две модели. Первая модель: Асс. и Остр. – отличается наличием дополнительных чтений, а также прямым порядком чтений на 6-е и 7-е воскресенье. Вторая модель: Савв. и Арх. 1 – характеризуется наличием дополнительных чтений и перестановкой чтений на 6-е и 7-е воскресенье. Первая модель не наблюдается среди привлеченных полных апракосов. Вторую отражают, например, Мил. и Миросл. В Мстисл., Добрил. и Евсев. дополнительные чтения отсутствуют, а чтения на 6-ое и 7-ое воскресенье читаются в прямом порядке. Тип-7 оказался единственным полным апракосом, среди привлеченных, без дополнительных чтений при одновременной перестановке. По рассмотренным признакам, памятник не обнаруживает более близкого и последовательного сходства ни с одним из рассмотренных древнейших кратких апракосов.

Первые славянские апракосы различались чтениями на некоторые дни Великого поста. Самый большой диапазон этих различий наблюдается между Ассем. и Савв., в чтениях на 3-ю, 4-ю и 5-ю субботу. Чтения, предназначенные на эти дни сходны по содержанию, однако они расположены в разном порядке. Последовательность и содержание этих чтений в избранных апракосах представлены в нижеприведенной таблице.

В восточнославянском Остр. и древнейших русских полных апракосах – Арх.2, Мстисл. и Добрил. – последовательность чтений на 3-ю, 4-ю и 5-ю субботу Великого поста соответствует порядку, представленному в Ассем. (поля с текстом, выделенным курсивом). Евсев., а также сербские памятники – Вук. и Миросл., не считая инновации в сб. 5-ю в Миросл., отражают порядок Савв. (поля с текстом, выделенным полужирным шрифтом). Тип-7 еще раз оказывается нетипичным. В 3-ю и 4-ю субботу рукопись следует Ассем.,

День Вели- кого поста	Краткие апракосы			Полные апракосы						
	Савв.	Ассем.	Остр.	Арх.2	Евсев.	Мстисл.	Добрил.	Тип-7	Вук.	Миросл.
сб. 3	М. VII 31-37	М. II 14-17	М. II 14-17	М. II 14-17	М. VII 31-37	М. II 14-17	М. II 14-17	М. II 14-17	М. VII 31-37	М. VII 31-37
сб. 4	М. VIII 27-31	М. VII 31-37	М. VII 31-37	М. VII 31-37	М. VIII 27-31	М. VII 31-37	М. VII 31-37	М. VII 31-37	М. VIII 27-31	М. VIII 27-31
сб. 5	М. II 14-17	М. VIII 27-31	М. VIII 27-31	М. VIII 27-31	М. II 14-17	М. VIII 27-31	М. VIII 27-31	М. II 14-17	М. II 14-17	Л. V 27

в 5-ю – Савв. В результате фрагмент Евангелия от Марка II 14-17 читается дважды во время Великого поста: в 3-ю и 5-ю субботу. Повторение может быть результатом ошибки писца Тип-7 или последствием использования двух оригиналов с разным порядком чтений на 3-ю, 4-ю и 5-ю субботы Великого поста. Обнаруженные выше связи исследуемой рукописи с Мил. позволяют предполагать, что и здесь типологические особенности Тип-7 могут зависеть от этого апракоса. К сожалению Мил. остается до сих пор неопубликованным, а порядок и содержание чтений на недели Великого поста, в отличие от чтений двух предшествующих циклов – после Пятидесятницы и Нового лета – не приводятся в работах исследователей.

Выводы

Проведенный анализ позволяет сделать следующие выводы.

1. Рукопись Тип-7 относится к основному типу полного апракоса – к типу Мстисл. Одновременно, ввиду наличия чтений на дни с понедельника по пятницу 16-й недели в цикле от Пятидесятницы до Нового лета, Тип-7 сближается со вторым, менее распространенным типом полного апракоса – мирославовским.
2. По составу и последовательности чтений, Тип-7 совпадает прежде всего с Мстисл., отражает типологические особенности мстиславовского типа и класса. В меньшей степени рукопись носит черты милятинского класса. После второй утраты листов, от сб. 12-й Нового лета, Тип-7 совпадает с Мил. Можно предполагать, что переключение с мстиславовского на милятинский класс имеет место также в чтениях на дни с пн. по пт. 8-й недели после Пятидесятницы.
3. В ходе сопоставления с древнейшими списками Евангелия не обнаружено более близкого и последовательного сходства Тип-7 ни с одним из

рассматриваемых кратких апракосов. В отличие от Ассем., Савв., Остр. и Арх.1, Тип-7 не содержит дополнительных чтений на воскресенье 16-й или 17-й недели в цикле Нового лета. По перестановке чтений на 6-е и 7-е воскресенье Нового лета памятник следует Савв. и Арх.1, а в чтениях Великого поста он сходен то Асс. и Остр., то Савв.

4. Тип-7 относится к редким книгам с одним принципом нумерации недель во всех циклах. Каждая неделя после Пятидесятницы начинается воскресеньем.

Наблюдения над типологическими особенностями Тип-7 могут послужить исходной точкой для предварительных рассуждений относительно истории его возникновения. Как показал анализ содержания и последовательности чтений, писцы имели в своем распоряжении какой-то текст мстиславовского типа и класса, а также мстиславовского типа милятинского класса. Нельзя исключить существование одного антиграфа с содержанием и порядком чтений как в Тип-7. В качестве основного протографа Тип-7 можно предполагать Мстисл., а в качестве второстепенного – Мил.

Список источников

- Арх. – *Arhangel'skoe Evangelie 1092 goda. Issledovaniâ, drevnerusskij tekst, slovoukazateli*, red. L.P. Žukovskaâ, T.L. Mironova, Skriptorij, Moskva 1997 [*Архангельское Евангелие 1092 года. Исследования, древнерусский текст, словоуказатели*, ред. Л.П. Жуковская, Т.Л. Миронова, Скрипторий, Москва 1997].
- Арх.1 – Арх., л. 1–76.
- Арх.2 – Арх., л. 77–175.
- Ассем. – Kurz J., *Evangeliař Assemanův*, Nakladatelství Československé Akademie Věd., Díl II, Praha 1955.
- Вук. – Vrana J., *Vukanovo Evanděle*, Naučno delo, Beograd 1967 [Врана J., *Вуканово Еванђеље*, Научно дело, Београд 1967].
- Добрил. – Nimčuk V.V., Osipčuk Ū.V., *Dobrilove Evangelie 1164 roku*, Institut ukraïnoznavstva im. I. Krip`âkeviča NAN Ukraïni, L'viv 2012 [Німчук В.В., Осипчук Ю.В., *Добрилове Евангеліе 1164 року*, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів 2012].
- Евсев. – Nimčuk V.V., *Evsevieve Evangelie 1283 roku*, Kiïvs'kij Slavističnij universitet, Kiïv 2001 [Німчук В.В., *Евсевіеве Евангеліе 1283 року*, Київський Славістичний університет, Київ 2001].
- Миросл. – Rodić N., Jovanović G., *Miroslavlevo Jevanděle*, Širo Srbija, Beograd 1986 [Родић Н., Јовановић Г., *Мирослављево Јеванђеље*, Широ Србија, Београд 1986].
- Мстисл. – Žukovskaâ L.P., *Aprakos Mstislava Velikogo*, Nauka, Moskva 1983 [Жуковская Л.П., *Апракос Мстислава Великого*, Наука, Москва 1983].
- Остр. – Rozov N.N., *Ostromirovo Evangelie 1056–1057 g.*, Faksimil'noe vosproizvedenie, Avroga, Leningrad – Moskva 1988 [Розов Н.Н., *Остромирово Евангеліе 1056–1057 г.*, Факсимильное воспроизведение, Аврора, Ленинград – Москва 1988].
- Савв. – Šepkin V., *Savvina kniga*, Akademische Druck- U. Verlagsanstalt, Graz 1959 [Щепкин В., *Саввина книга*, Akademische Druck- U. Verlagsanstalt, Graz 1959].

Библиография

- Alekseev A.A., *Tekstologią slavânskoj Biblii*, 1999, [online] <http://biblys.narod.ru/olderfiles/3/textologiya_Alexseev.pdf> [Алексеев А.А., *Текстология славянской Библии*, 1999, online: <http://biblys.narod.ru/olderfiles/3/textologiya_Alexseev.pdf>].
- Katalog slavâno-russkih rukopisnyh knig XI–XIV vv., hranâsihsâ v CGADA SSSR*, red. M.I. Avtokratova, O.A. Knâzevskaâ, S.O. Šmidt, CGADA, č. I, Moskva 1988 [*Каталог славяно-русских рукописных книг XI–XIV вв., хранящихся в ЦГАДА СССР*, ред. М.И. Автократова, О.А. Князевская, С.О. Шмидт, ЦГАДА, ч. I, Москва 1988].
- Pokrovskij A.A., *Drevnee pskovsko-novgorodskoe pis'mennoe nasledie. Obzrenie pergamentnyh rukopisej Tipografskoj i Patriaršej bibliotek v svâzi s voprosom o vremeni obrazovaniâ ètih knigohraniliš*, 1916, [online] <<http://books.e-heritage.ru/book/10073933>> [Покровский А.А., *Древнее псковско-новгородское письменное наследие. Обзор пергаментных рукописей Типографской и Патриаршей библиотек в связи с вопросом о времени образования этих книгохранилищ*, 1916, online: <<http://books.e-heritage.ru/book/10073933>>].
- Svodnyj katalog slavâno-russkih rukopisnyh knig hranâsihsâ v SSSR. XI–XIII vv.*, red. L.P. Žukovskaâ, N.B. Tihomirov, N.B. Šelamanova, Nauka, Moskva 1984 [*Сводный каталог славяно-русских рукописных книг хранящихся в СССР. XI–XIII вв.*, ред. Л.П. Жуковская, Н.Б. Тихомиров, Н.Б. Шеламанова, Наука, Москва 1984].
- Voskresenskij G.A., *Harakterističeskie čerty četyreh redakcij slavânskogo perevoda Evangelîâ ot Marka po sto dvenadcati rukopisâm Evangelîâ XI–XVI vv.*, 1896, [online] <<http://books.e-heritage.ru/book/10071568>> [Воскресенский Г.А., *Характеристические черты четырех редакций славянского перевода Евангелия от Марка по сто двенадцати рукописям Евангелия XI–XVI вв.*, 1896, online: <<http://books.e-heritage.ru/book/10071568>>].
- Žukovskaâ L.P., *Rukopisi polnogo aprakosa milâtinskogo klasa*, [v:] *Pamâtniki russkogo âzyka. Voprosy issledovaniâ i izdaniâ*, red. L.P. Žukovskaâ, N.S. Kotkova, Nauka, Moskva 1974, s. 29–61 [Жуковская Л.П., *Рукописи полного апракоса милятинского класса*, [в:] *Памятники русского языка. Вопросы исследования и издания*, ред. Л.П. Жуковская, Н.С. Коткова, Наука, Москва 1974].
- Žukovskaâ L.P., *Tekstologîâ i âzyk drevnejših slavânskikh pamâtnikov*, Nauka, Moskva 1976 [Жуковская Л.П., *Текстология и язык древнейших славянских памятников*, Наука, Москва 1976].
- Žukovskaâ L.P., *Tipologîâ rukopisej drevnerusskogo polnogo aprakosa XI–XIV vv. v svâzi s lingvističeskim izučeniem ih*, [v:] *Pamâtniki drevnerusskoj pis'mennosti. Âzyk i tekstologîâ*, red. V.V. Vinogradov, Nauka, Moskva 1968, s. 199–332 [Жуковская Л.П., *Типология рукописей древнерусского полного апракоса XI–XIV вв. в связи с лингвистическим изучением их*, [в:] *Памятники древнерусской письменности. Язык и текстология*, ред. В.В. Виноградов, Наука, Москва 1968].

Summary

On typological features of the Gospel Book Tip-7 from the collection of the Russian State Archive of Old Records, F. 381, № 7

The article is devoted to the 13th century Gospel Book, which is kept in the Russian State Archive of Old Records and registered under reference F. 381, № 7. The aim of the paper is to define the similarity of the manuscript to other old texts according to its content and order of readings. Moreover, the author attempts to find the Gospel Book's place in the classification of full lectionaries. In the course of the analysis it is stated that the text has various typological features. Despite the

fact that in some elements it resembles the South Slavonic Miroslav Gospel, it belongs to the most common type of full lectionaries in Ruthenia among which the leading role is played by Mstislav Gospel. Furthermore, the manuscript reflects the peculiar features of Milata Gospel, which makes it a part of the class of manuscripts represented by this old text of Novgorod.

Key words: Gospel Book, full aprakos, typological description, Old Russian language, Church Slavonic, literary language.

Przekładoznawstwo

Magdalena Abramska
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

O nazwach własnych w polskim i angielskim przekładzie sztuki *Дракон* Eugeniusza Szwarca

Motywy tworzenia nazw własnych są różne i uwarunkowane potrzebami człowieka i społeczności. W celu identyfikacji, jak i orientacji w przestrzeni elementy geograficzne, przedmioty i ludzie, z którymi jednostka czy też zbiorowość ma bezpośredni kontakt, muszą zostać określone poprzez środki językowe¹. Narodziny onomastyki literackiej w Polsce sięgają lat 50. ubiegłego wieku, jednak poważne zainteresowanie ową dziedziną przypada na lata 70. i 80. Jest to dział syntetyzujący elementy językoznawstwa, historii literatury i stylistyki. Jego przedmiot badawczy stanowią nazwy własne, które autor wprowadził do tekstu. Bada się ich współistnienie z pozostałymi elementami utworu literackiego w obszarze językowym oraz funkcje nazw własnych w tekstach poszczególnych pisarzy. Celem studiów nad nazewnictwem literackim jest poznanie środków stylistycznych, jakimi operują twórcy, posługując się nazwami oraz procesów zachodzących przy powstawaniu dzieła między pisarzem a realnym materiałem językowym. Z uwagi na swoją interdyscyplinarność onomastyka literacka cieszy się dużym zainteresowaniem zarówno wśród literaturoznawców, jak i językoznawców².

Nazwy własne w dowolnym tekście pełnią przede wszystkim funkcję indywidualizującą, określając pojedyncze istoty oraz rzeczy, a także wyodrębniając poszczególne obiekty z otaczającej rzeczywistości pozajęzykowej. W utworze literackim mogą ponadto stać się nośnikami wartości artystycznych przypisanych im przez autora, służyć zamierzonemu celowi wyrazu całego dzieła artystycznego³. Aleksander Wilkoń wyróżnia pięć podstawowych funkcji nazw własnych występujących w dziele literackim:

- a) lokalizacyjną – umiejscawiającą fabułę w określonej przestrzeni lub w czasie;
- b) socjologiczną – wskazującą przynależność społeczną, środowiskową lub narodową danej postaci;

¹ K. Rymut, *Onomastyka literacka a inne dziedziny badań nazewnictwa*, [w:] *Onomastyka literacka*, red. M. Biolik, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie, Olsztyn 1993, s. 15.

² M. Biolik, *Wstęp*, [w:] *Onomastyka literacka*, s. 9.

³ K. Rymut, op. cit., s. 15–17.

- c) aluzyjną – używającą nazw jako zaszyfrowanych odniesień do konkretnych osób lub miejsc;
- d) treściową – charakteryzującą postaci lub miejsca akcji zgodnie z metaforycznym lub dosłownym znaczeniem nazwy;
- e) ekspresywną – używającą nazw jako znaków wyrażających nastawienie emocjonalne autora i bohaterów oraz współtworzących określony klimat utworu czy jego fragmentów⁴.

Oprócz ustalenia źródła nazw, istotne są również rozważania dotyczące ich semantyki, a także roli jako ognisk znaczeniowych, wokół których skupiają się i scalają wszelkie jednostki sensu współtworzące świat przedstawiony. Nie należy zapominać, że określone nazwy własne pojawiają się za sprawą decyzji autora, jego wyboru, kreacji, są wypadkową kompetencji twórcy, tematu, sposobu narracji, rodzaju tekstu, stylu i gatunku⁵.

Przedmiotem naszej uwagi uczyniliśmy sztukę pt. *Дракон* Eugeniusza Szwarca (1896–1958). Jego tematyka pozostaje aktualna do dziś, a pomimo trudnej drogi na scenę (ukończona w 1944 r., zdjęta z afisza zaraz po premierze), utwór z powodzeniem prezentują teatry na całym świecie. Jest to najbardziej cenione i popularne dzieło rosyjskiego dramaturga.

Celem naszych rozważań jest analiza rozwiązań translatorskich jedyne polskiego przekładu Jerzego Pomianowskiego z 1965 r. oraz trzy tłumaczenia na język angielski Elisavety Fen (1975), Yuria Machkasova (2001), Anny Epelbaum (2013). W analizie skupimy się na wszystkich nazwach własnych określających bohaterów sztuki. Uwzględnimy również postaci, o których dowiadujemy się z dialogów.

W analizowanym utworze świat rzeczywisty przenika się ze światem baśniowym. Pisarz czyni z wprowadzonych do utworu nazw autentycznych jeden z elementów uwierzytelniających fabularną fikcję. Z drugiej strony koduje podwójnie wysyłany komunikat, zapożyczając postaci świata przedstawionego z innych mniej lub bardziej znanych utworów literackich. Bez wątplenia prawidłowe odczytanie jego intencji jest niezbędne do dokonania prawidłowego tłumaczenia. Bardzo istotnym aspektem, na który należy zwrócić uwagę przy przekładzie sztuki *Дракон*, jest jego intertekstualność. Autor nawiązuje do innych utworów poprzez zapożyczenie postaci oraz wprowadzenie prototekstowych składników tematycznych.

W utworze odnaleźć można następujące nazwy własne identyfikujące bohaterów:

⁴ A. Wilkoń, *Nazewnictwo w utworach Stefana Żeromskiego*, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1970, s. 83.

⁵ A. Cieślukowa, *Nazwy własne w różnych gatunkach tekstów literackich*, [w:] *Onomastyka literacka*, s. 33.

Antroponimy:

- a) nazwy socjologiczne: *1-й ткач, 2-й ткач, Шапочных дел мастер, Музыкальных дел мастер, Кузнеци, 1-я подруга Эльзы, 2-я подруга Эльзы, 3-я подруга Эльзы, Часовой, Садовник, 1-й горожанин, 2-й горожанин, 1-я горожанка, 2-я горожанка, Мальчик, Разносчик, Тюремщик, Лакеи, стража, горожане*;
- b) nazwy literackie: *Ланцелот, Эльза – его дочь, Георгий Победоносец*;
- c) nazwy historyczne: *Шарлемань – архивариус*;
- d) pozostałe: *Генрих – его сын, Миллер, Фридрихсен, Анна-Мария-Фредерика Вебер*.

Nazwy mitologiczne: *Дракон, русалки, домовой, водяной*.

Zoonimy: *Кот (Машенька), Осел*.

Jak widać, najliczniejszą grupę stanowią antroponimy, które wskazują na wykonywany zawód (*1-й ткач, 2-й ткач, Шапочных дел мастер, Музыкальных дел мастер, Кузнеци, Часовой, Садовник, Разносчик, Тюремщик*). W spisie osób przedstawionych występują zarówno w liczbie pojedynczej, jak i w mnogiej (*Лакеи, стража, горожане*). W tłumaczeniu uzyskały następujące warianty:

ros. *Бургомистр*, pol. *Burmistrz*, ang. *Mayor* [E. F.], *Burgomaster* [Y. M. oraz A. E.];

ros. *1-й ткач*, pol. *Pierwszy Tkacz*, ang. *First Weaver* [E. F.], *1st Weaver* [Y. M.], *Weavers* [A. E.];

ros. *2-й ткач*, pol. *Drugi Tkacz*, ang. *Second Weaver* [E. F.], *2nd Weaver* [Y. M.], *Weavers* [A. E.];

ros. *Шапочных дел мастер*, pol. *Czapnik*, ang. *Hatter* [Y. M., A. E., E. F.];

ros. *Музыкальных дел мастер*, pol. *Lutnik*, ang. *Musician* [E. F.], *Luthier* [Y. M.], *Musical Instruments' maker* [A. E.];

ros. *Кузнеци*, pol. *Kowal*, ang. *Smith* [E. F.], *Blacksmith* [Y. M. oraz A. E.];

ros. *Часовой*, pol. *Wartownik*, ang. *Sentry* [E. F., Y. M., A. E.];

ros. *Садовник*, pol. *Ogrodnik*, ang. *Gardener* [E. F., Y. M., A. E.];

ros. *Разносчик*, pol. *Domokrązca*, ang. *Hawker* [E. F.], *Peddler* [Y. M. oraz A. E.];

ros. *Тюремщик*, pol. *Strażnik więzienny*, ang. *Jailer* [E. F.], *Warden* [Y. M.], *Gaoler* [A. E.];

ros. *Лакеи*, pol. *Lokaje*, ang. *Footmen* [E. F. oraz A. E.], *Servants* [Y. M.];

ros. *Стража*, pol. *Strażnicy*, ang. *Guards* [E. F., Y. M., A. E.];

ros. *Горожане*, pol. *Mieszczanie*, ang. *Townspeople* [E. F. oraz Y. M.], *Town's people* [A. E.].

Identycznych wariantów w przypadku tłumaczenia angielskiego używa się w czterech przypadkach (*Шапочных дел мастер, Часовой, Садовник, Стража*), częściowo pokrywają się w pięciu nazwach (*Бургомистр, Кузнеци, Разносчик,*

Лакеи, Горожане), różne ekwiwalenty występują w czterech (*1-й ткач, 2-й ткач, Музыкальных дел мастер, Тюремщик*).

Największe wątpliwości może wzbudzać przekład nazwy *Бургомистр*, oznaczającą „высшее должностное лицо в местных органах управления некоторых стран (ФРГ, Бельгии, Нидерландов, Австрии)” [Академик]. Wersja Yuria Machkasova oraz Anny Epelbaum, *Burgomaster* („The mayor of a Dutch, Flemish, German, Austrian, or Swiss town” – EOLD) wskazując możliwy kraj pochodzenia, ogranicza znacząco przestrzeń świata przedstawionego zgodnie z oczekiwaniami autora. Natomiast użycie formy *Mayor* („The elected head of a city, town, or other municipality; The titular head of a municipality that is administered by a city manager” – EOLD) oraz polskiego odpowiednika *Burmistrz* („urzędnik stojący na czele władz miasta lub gminy” – SJP) nadaje mu charakter bardziej uniwersalny. Czytelnik przekładu Elisavety Fen czy Jerzego Pomianowskiego nie dostrzeże nawiązania do konkretnego kręgu kulturowego, którym operuje oryginał rosyjski.

Część tłumaczy wykazuje się pewną niekonsekwencją przy przekładzie nazw *Шапочных дел мастер, Музыкальных дел мастер*. W wersji polskiej stosuje się skonkretyzowane i mniej rozbudowane niż w oryginale słowa: *Czapnik* i *Lutnik*. W angielskich w przypadku pierwszym zgodnie używa się formy *Hatter*, w drugim mniej rozbudowany ekwiwalent wykorzystuje Machkasov (*Luthier*), z kolei Epelbaum posługuje się formą bardziej opisową (*Musical Instruments' maker*). Niepoprawny wydaje się przekład Fen (*Musician*) wskazujący na osobę, która zajmuje się muzyką, nie zaś wytwórcę instrumentów („A person who plays a musical instrument, especially as a profession, or is musically talented” – EOLD).

W grupie nazw socjologicznych znajdują się również bohaterowie określani poprzez ich miejsce w społeczności (*1-й горожанин, 1-я горожанка, Мальчик*) lub relację z innymi postaciami (*1-я подруга Эльзы, 2-я подруга Эльзы, 3-я подруга Эльзы*). Polski przekład słów *горожанин* oraz *горожанка* charakteryzuje się pewną dwuznacznością, bowiem *mieszczanin, mieszczańka* według słownika PWN oznacza: „1. osobę należącą do mieszczaństwa; 2. osobę o konserwatywnych poglądach i upodobaniu do wygodnego, ustabilizowanego trybu życia; 3. daw. mieszkańca miasta” – SJP]. Dużo bardziej trafioną wydaje się forma zastosowana w tłumaczeniu angielskim *townsman, townsman / town's man, town's woman* („resident of a particular town or city” – EOLD) odpowiadająca w pełni znaczeniu rosyjskiemu („житель города” [Академик]).

Należy również zwrócić uwagę na użycie liczebników porządkowych. W wersji oryginalnej zostają one podane w formie skróconej (*1-й ткач, 2-й ткач, 1-я подруга Эльзы, 2-я подруга Эльзы, 3-я подруга Эльзы, 1-й горожанин, 2-й горожанин, 1-я горожанка, 2-я горожанка*). Zgodnie z oryginałem zachowuje je Machkasov

(1st, 2nd, 3rd), z kolei w tłumaczeniu Pomianowskiego i Epelbaum używa się form pełnych: pol. *pierwszy/pierwsza, drugi/druga, trzecia*; ang. *first, second, third*. Fen z kolei stosuje liczbę mnogą, znacznie skracając spis postaci przedstawionych zamieszczony na początku utworu (*Servants, Crowd, Girl-friends of Elsa*).

Bohaterowie, których zawołania należą do grupy nazw socjologicznych, zostają wymienione w dialogach z imienia i nazwiska (*Анна-Мария-Фредерика Вебер*), bądź tylko nazwiska (*Миллер, Фридрихсен*). Ich brzmienie wskazuje na pochodzenie niemieckie. Dla zachowania funkcji lokalizacyjnej należy w tym przypadku dokonać transliteracji. Metoda ta zostaje zastosowana, zarówno w tłumaczeniu polskim, jak i angielskim w dwóch przypadkach:

ros. *Миллер*, pol. *Miller*, ang. *Miller* [E. F., Y. M., A. E.];

ros. *Анна-Мария-Фредерика Вебер*, pol. *Anna Maria Frederyka Weber*, ang. *Anna-Maria-Frederica Weber* [E. F., Y. M., A. E.];

Zastanawiać może fakt, że więcej problemów nastręcza nazwisko *Фридрихсен*, które pojawia się w wariantach: pol. *Fridrichsen*, ang. *Fridrichson* [E. F.], *Friedrichsen* [Y. M.], *Friedricksen* [A. E.].

Wspomniana już intertekstualność utworu przejawia się w przejściu postaci: *Lancelota* i *Elzy*. W tekście wskazano, że nie jest to Lancelot znany z legend arturiańskich, lecz jego daleki krewny. W tłumaczeniu stosuje się transliterację zgodną z tradycją literacką: ros. *Ланцелот*, pol. *Lancelot*, ang. *Lancelot* [E. F., Y. M., A. E.]. Z kolei *Эльза* występuje jako: pol. *Elza*, ang. *Elsa* [E. F., Y. M., A. E.]. Niedokładnie odtworzony zapis w języku angielskim (wymiana z na s) jest spowodowany – podobnie jak w przypadku Lancelota – tradycją literacką. W polskim tłumaczeniu *Rycerza z łabędziem*, utworu, z którego czerpie Szwarz, bohaterkę nazywa się Elzą Brabancką, w angielskim *Knight of the Swan* – Elsa of Brabant.

Kolejna nazwa własna, która pojawia się w dialogach („Слава тебе, слава, осанна, *Георгий Победоносец!*”) nawiązuje wyraźnie do tradycji chrześcijańskiej. We wszystkich tłumaczeniach zauważono ową aluzję, główne różnice dotyczą drugiej części antroponuimu: pol. *Święty Jerzy zwycięzco!*, ang. *Saint George, the Conqueror!* [E. F.], *St. George, the Victory Bringer!* [Y. M.], *St. George, The Victorious!* [A. E.]. W przekładzie Pomianowskiego, Machkasova oraz Epelbaum podkreśla się pierwszy człon wyrazu złożonego: победа – zwycięstwo – victory. Wątpliwy wydaje się wybór Fen (*Conqueror*), odnoszący się do czasownika to conquer („Overcome and take control of (a place or people) by use of military force” – EOLD).

Imię *Шарлемань* stanowi nawiązanie do postaci historycznej – jest to rosyjska transkrypcja francuskiego określenia Charle Magne, funkcjonującego również jako Charlemagne – wskazująca na cesarza Karola Wielkiego. W tłumaczeniu angielskim, we wszystkich wariantach, pojawia się *Charlemagne*, natomiast w tłumaczeniu

Pomianowskiego nazwę spolszczono (*Szerlemań*), przez co odbiorca traci zarówno odniesienie historyczne, jak i funkcję lokalizacyjną związaną z określonym kręgiem cywilizacyjnym.

Przy części antroponomów występuje określenie, które pozwala doprecyzować relacje pomiędzy postaciami (*Эльза – его дочь, Генрих – его сын*), wskazuje również na funkcję, jaką dany bohater pełni w świecie przedstawionym (*Шарлемань – архивариус*). Tłumaczenie Pomianowskiego, Machkasova oraz Epelbaum oddaje opis zgodnie z zamysłem autora (pol. *Elza, jego córka*, ang. *Elsa – his daughter* [Y. M. oraz A. E.]; pol. *Henryk, jego syn*, ang. *Heinrich – his son* [Y. M.], *Henry – his son* [A. E.]; pol. *Шарлемань – архивариус*, ang. *Charlemagne – the archivist* [Y. M.], *Charlemagne – Registrar* [A. E.]). Fen z kolei ów opis pomija (*Elsa, Henrik, Charlemagne*). W przypadku przekładu imienia *Генрих* zarówno Pomianowski, jak i Epelbaum zastosowali domestykację imienia, zacierając jego funkcję lokalizacyjną.

Mniej liczną grupę reprezentują w utworze Szwarca nazwy zaczerpnięte z mitologii oraz folkloru. Tytułowy *Дракон* w tłumaczeniu angielskim otrzymuje zawołanie zbliżone pod względem fonetycznym *Dragon*, zaś w przekładzie polskim występuje jako *Smok*.

Najciekawsze i jednocześnie najbardziej problematyczne okazują się nawiązania do rosyjskiej tradycji ludowej w trzech nazwach własnych: *русалки, домовой, водяной*, które przybierają w tłumaczeniu następujący kształt:

ros. *Русалки*, pol. *Rusalka*, ang. *Water nymphs* [E. F.], *Mermaids* [Y. M. oraz A. E.];

ros. *Домовой*, pol. *Skrzat*, ang. *House spirit* [E. F. oraz Y. M.], *Goblin* [A. E.];

ros. *Водяной*, pol. *Chochlik*, ang. *Water spirit* [E. F. oraz Y. M.], *Water warlock* [A. E.].

Polskie tłumaczenie *rusalki* jest jak najbardziej zgodne z oryginałem. Z kolei w przekładzie angielskim słowiańskie istoty uległy domestykacji. Według definicji: „Русалка – мифический образ у восточных славян, особенно у украинцев и южных русских. В образе русалки сочетались черты духов воды (речные русалки), плодородия (полевые русалки), «нечистых» покойников (утопленниц)” [Академик]; девушка, умершая до свадьбы, утопленница, выходящая на землю на Троицкой неделе”⁶. Ich rodowód zostaje zatem utracony w obydwu przypadkach. Bliżej charakterystykę owych stworzeń oddaje użycie formy *nymphs* („A mythological spirit of nature imagined as a beautiful maiden inhabiting rivers, woods, or other locations” – EOLD). Z kolei wybór ekwiwalentu *mermaids* znacząco zmienia ich wygląd w świadomości odbiorcy, młoda, piękna dziewczyna staje się

⁶ Е. Левкиевская, *Мифы русского народа*, Издательство Астрель, Москва 2000, s. 522.

bowiem pół-kobietą, pół-rybą („Mermaid – a fictitious or mythical half-human sea creature with the head and trunk of a woman and the tail of a fish, conventionally depicted as beautiful and with long flowing golden hair – EOLD). Różnicę pomiędzy rusalką a syreną tłumaczy badaczka rosyjskiej kultury tradycyjnej Elena Levkiewska: „В поверьях и быличках русалки выглядят как обычные люди, никаких рыбьих хвостов у них нет. Полуженщины-полурыбы, о которых слагают легенды в Западной Европе, у восточных славян назывались фараонами”⁷. Oba warianty angielskie utraciły nie tylko nawiązanie do słowiańskiego folkloru, ale również etymologię słowa wywodzącą się od łacińskiego *rosalia* oznaczającego święto róż⁸.

Niezbyt dokładne okazały się również przekłady pozostałych nazw. Według definicji Levkiewskiej: „Домовой – мифологический хозяин дома и усадьбы, происходящий из умерших родственников и окровительствующий дому и семье”⁹. Poprawnym wydaje się zatem wybór polskiego tłumacza, używającego formy *skrzat* („w dawnych wierzeniach, bajkach: duszek domowy przychylny człowiekowi” – SJP). Tłumaczenia angielskie Fen i Machkasova przybierają formę bardziej opisową, stosując ekwiwalent *house spirit*. Niezrozumiały i błędny wydaje się jednak wybór Epelbaum – *goblin*, który zmienia charakter stworzenia występującego w oryginale („A mischievous, ugly, dwarflike creature of folklore – EOLD).

W przypadku nazwy *водяной* Fen i Machkasov próbują użyć podobnej rozbudowanej formuły *water spirit*. Jest to jednak wybór nietrafiony, bowiem istoty te nie należą do tej samej klasy mitycznych stworzeń. Jak już wspomniano, *домовой* jest duchem opiekuńczym domu, z kolei *водяной* to demon, władca zbiorników wodnych („мифологический хозяин водоема, злой демон, затаскивающий людей в воду”¹⁰). Najbardziej jednak obraz owej istoty fałszuje tłumaczenie Pomianowskiego *chochlik* („złośliwy lub psotny duszek” – SJP) oraz Epelbaum *warlock* („a man who practices witchcraft; a sorcerer” – EOLD).

Ostatnią z grup reprezentują zoonimy *Kot* oraz *Осел*. W tekście sztuki pojawiają się również inne zwierzęta, dwa przywołane wyżej są jednak najbardziej znaczące dla fabuły, co podkreśla wymienienie ich w spisie osób przedstawionych. O ile tłumaczenie nazw zwierząt nie sprawiło tłumaczom większych trudności (ros. *Kot*, pol. *Kot*, ang. *Cat*; ros. *Осел*, pol. *Osiół*, ang. *Donkey* [E. F. oraz A. E.], *Mule* [Y. M.]), o tyle problematycznym okazało się imię nadane kotu – *Машенька*. Pomianowski stosuje domestykację (*Maniusia*), Fen transliterację pełną (*Mashenka*), Epelbaum

⁷ Ibidem, s. 235.

⁸ М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, t. II, перев. О. Трубочев, Издательство Прогресс, Москва 1986, s. 520.

⁹ Е. Левкиевская, *op. cit.*, s. 516.

¹⁰ Ibidem, s. 515.

– częściową (*Masha*). Machkasov wybiera niezbyt zrozumiały wariant *Marichen*, który zmienia rodowód imienia z rosyjskiego na skandynawski.

Podsumowując, w przekładzie polskim Jerzy Pomianowski bardzo konsekwentnie stosuje domestykację. Przez wybór owej metody nazwy własne tracą w pełni funkcję lokalizacyjną oraz częściowo aluzyjną (*Шарлемань* – transkrypcja *Charlemagne*, określenia Karola Wielkiego – *Szerlemań*). Jako niepoprawne należy ocenić tłumaczenie nazw istot mitologicznych (*водяной* – *chochlik*). W przekładzie angielskim nazwy własne zachowują w pełni funkcję aluzyjną. Co do funkcji lokalizacyjnej należy jednak zgłosić pewne zastrzeżenia. W niektórych przypadkach jest bowiem stosowana pełna, w innych częściowa transliteracja (Epelbaum transliteracja: *Миллер* – *Miller*; częściowa transliteracja: *Фридрихсен* – *Fridrichson*, *Анна-Мария-Фредерика Вебер* – *Anna-Maria-Frederica Weber*, *Машенька* – *Masha*; Fen transliteracja: *Миллер* – *Miller*, *Машенька* – *Mashenka*, częściowa transliteracja: *Фридрихсен* – *Friedricksen*, *Анна-Мария-Фредерика Вебер* – *Anna-Maria-Frederica Weber*, *Генрих* – *Henrik*; Machkasov transliteracja: *Генрих* – *Heinrich*, *Миллер* – *Miller*, częściowa transliteracja *Фридрихсен* – *Friedrichsen*, *Анна-Мария-Фредерика Вебер* – *Anna-Maria-Frederica Weber*). Ponadto w tłumaczeniu Epelbaum pojawia się domestykacja: *Генрих* – *Henry*. Z kolei Machkasov niezgodnie z oryginałem nadaje rosyjskiemu imieniu *Машенька* koloryt skandynawski (*Marichen*). Za niezbyt udane należy również uznać poszukiwania ekwiwalentów tłumaczeniowych dla nazw istot występujących w rosyjskim folklorze (ros. *Русалки*, ang. *Water nymphs* [E. F.], *Mermaids* [Y. M. oraz A. E.]; ros. *Домовой*, ang. *Goblin* [A. E.]; ros. *Водяной*, ang. *Water spirit* [E. F. oraz Y. M.], *Water warlock* [A. E.]). Wybór powyższych wariantów spowodował utratę istotnych nawiązań do rosyjskiej tradycji ludowej.

Utrata funkcji lokalizacyjnej i aluzyjnej nazw własnych może negatywnie odbić się na interpretacji utworu. Poprzez powiązanie z różnymi kręgami kulturowymi historia nabiera barw uniwersalnych. Od dociekliwości czytelnika zależy, czy odkryje bogactwo kontekstów, którymi operuje tekst oryginalny. Niestety nie we wszystkich przypadkach pomaga mu w tym tłumaczenie.

Stosowane skróty:

Akademik – [online] <<http://dic.academic.ru/dic.nsf>>.

EOLD – *English Oxford Living Dictionaries*, [online] <<https://en.oxforddictionaries.com>>.

SJP – *Słownik Języka Polskiego PWN*, [online] <<https://sjp.pwn.pl>>.

Bibliografia

- Biolik M., *Wstęp*, [w:] *Onomastyka literacka*, red. M. Biolik, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie, Olsztyn 1993, s. 9–12.
- Cieślakowa A., *Nazwy własne w różnych gatunkach tekstów literackich*, [w:] *Onomastyka literacka*, red. M. Biolik, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie, Olsztyn 1993, s. 33–39.
- Rymut K., *Onomastyka literacka a inne dziedziny badań nazewniczych*, [w:] *Onomastyka literacka*, red. M. Biolik, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie, Olsztyn 1993, s. 15–19.
- Wilkoń A., *Nazewnictwo w utworach Stefana Żeromskiego*, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1970.
- Fasmer M., *Ėtimologičeskij slovar' russkogo ŗzyka*, t. II, perev. O. Trubačëv, Izdatelstvo Progress, Moskwa 1986 [Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка*, t. II, perev. O. Трубачев, Издательство Прогресс, Москва 1986].
- Levkievskaa E., *Mifyrusskogo naroda*, Izdatel'stvo Astrel', Moskwa 2000 [Левкиевская Е., *Мифы русского народа*, Издательство Астрель, Москва 2000].
- Schwarz E., *Dragon*, przekł. Y. Machkasov 2001, [online] <<http://a7sharp9.com/dragon.html>> [dostęp: 29.07.2017].
- Shvarts E., *Plays*, przekł. A. Epelbaum, Management Services Company Press, [b.m.] 2013.
- Shvarts Y., *The Naked King, The Shadow and The Dragon*, przekł. E. Fen, Marion Boyars Publishers, Londyn 2009.
- Szwarc E., *Bańie dla dorosłych*, przekł. J. Pomianowski, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1965.

Summary

*Proper nouns in Polish and English translation
of Evgeny Schwartz's „Дракон”*

In the article we analyze proper nouns occurring in Evgeny Schwartz's *Дракон*. A very important aspect which should be considered in the play's translation is its intertextuality. The author refers to other works by taking over the characters and introducing the prototype text components. We will look over the only Polish translation of Jerzy Pomianowski (1965) and three English translations of Elisaveta Fen (1975), Yuri Machkasov (2001) and Anna Epelbaum (2013).

Key words: proper noun, translation, Evgeny Schwartz, intertextuality.

Aneks. Wykaz nazw własnych w oryginale oraz polskim i angielskich tłumaczeniach.

Wersja oryginalna	Tłumaczenie polskie Jerzy Pomianowski	Tłumaczenie angielskie Elisaveta Fen	Tłumaczenie angielskie Yuri Machkasov	Tłumaczenie angielskie Anna Epelbaum
1	2	3	4	5
Дракон	Smok	Dragon	Dragon	Dragon
Ланцелот	Lancelot	Lancelot	Lancelot	Lancelot
Шарлемань — архивариус	Szerlemań, Archiwista	Charlemagne	Charlemagne – the archivist	Charlemagne – Registrar
Эльза — его дочь	Elza, jego córka	Elsa	Elsa – his daughter	Elsa – his daughter
Бургомистр	Burmistrz	Mayor	Burgomaster	Burgomaster
Генрих — его сын	Henryk, jego syn	Henrik	Heinrich – his son	Henry – his son
Кот (Машенька)	Kot (Manusia)	Cat (Mashenka)	Cat (Marichen)	Cat (Masha)
Осел	Osiół	Donkey	Mule	Donkey
1-й ткач	Pierwszy Tkacz	Weavers	1 st Weaver	First Weaver
2-й ткач	Drugi Tkacz	Weavers	2 nd Weaver	Second Weaver
Шапочных дел мастер	Czapnik	Hatter	Hatter	Hatter
Музыкальных дел мастер	Lutnik	Musical Instruments' maker	Luthier	Musician
Кузнец	Kowal	Smith	Blacksmith	Blacksmith
1-я подруга Эльзы.	Pierwsza przyjaciółka Elzy	First Girl-Friend *Girl-friends of Elsa	Elsa's 1 st girlfriend	First Girlfriend of Elsa
2-я подруга Эльзы	Druga przyjaciółka Elzy	Second Girl-Friend *Girl-friends of Elsa	Elsa's 2 nd girlfriend	Second Girlfriend of Elsa
3-я подруга Эльзы	Trzecia przyjaciółka Elzy	Third Girl-Friend *Girl-friends of Elsa	Elsa's 3 rd girlfriend	Third Girlfriend of Elsa
Часовой	Wartownik	Sentry	Sentry	Sentry
Садовник	Ogrodnik	Gardener	Gardener	Gardener
1-й горожанин	Pierwszy mieszczanin	First Townsman *Crowd	1 st Townsman	First Town's Man
2-й горожанин	Drugi mieszczanin	Second Townsman *Crowd	2 nd Townsman	Second Town's Man
1-я горожанка	Pierwsza mieszcza	First Townswoman *Crowd	1 st Townswoman	First Town's Women
2-я горожанка	Druga mieszcza	Second Townswoman *Crowd	2 nd Townswoman	Second Town's Women
Мальчик	Chłopiec	Boy *Crowd	Boy	Boy
Разносчик	Domokrażca	Hawker	Peddler	Peddler
Тюремщик	Strażnik więzienny	Gaoler	Warden	Jailer
Лакеи, стража, горожане	Lokaje, strażnicy, mieszczanie	Footmen, Guards, Townspeople *Servants	Servants, guards, townspeople	Footmen, Guards, Town's people

1	2	3	4	5
Миллер	Miller	Miller	Miller	Miller
Фридрихсен	Fridrichsen	Friedricksen	Friedrichsen	Fridrichson
Анна-Мария- -Фредерика Вебер	Anna Maria Frede- ryka Weber	Anna-Maria-Frede- rica Weber	Anna-Maria-Frede- rica Weber	Anna-Maria- Frede- rica Weber
Георгий Победоносец		Saint George, the Conqueror		St. George, The Victorious
Русалки	Rusałki	Water nymphs	Mermaids	Mermaids
Домовой	Skrzat	House spirit	House spirit	Goblin
Водяной	Chochlik	Water spirit	Water spirit	Water warlock

Anna Choma-Suwała
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Poezja Bohdana Ihora Antonicza w polskim przekładzie Kazimierza Andrzeja Jaworskiego

Bohdan Ihor Antonicz (1909–1937) urodzony na Łemkowszczyźnie we wsi Nowica koło Gorlic ukraiński pisarz, tłumacz i literaturoznawca był blisko związany z kulturą polską. W kształtowaniu twórczej osobowości młodego poety ogromną rolę odegrały studia na wydziale filozofii Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. Podczas studiów Antonicz chętnie czytał wiersze polskie i szlifował język ukraiński różniący się od dialektu z jego rodzinnych stron. Włączył się także w działalność kulturalną ukraińskiego ruchu studenckiego, co miało znaczący wpływ na rozwój jego osobowości twórczej. Studiujący na uniwersytecie Ukraińcy wspierali literackie pasje Antonicza i zachęcali go do pisania w języku ukraińskim.

Twórczość Antonicza przypadająca na lata 30. XX wieku różniła się od dorobku jego poprzedników z lat 20. Poeta odrzucił tematykę sentymentalną i patriotyczną na rzecz poszukiwania związku człowieka z przyrodą i kosmosem. W swojej poezji wykorzystywał motywy religijne, filozoficzne, pogańską symbolikę oraz elementy folkloru łemkowskiego. Antonicz był piewcą przyrody, którego nie pociągał postęp techniczny i idące za nim zmiany cywilizacyjne. Łemkowszczyzna w jego poezji jest nie tylko symbolem „małej ojczyzny”, ale też stanowi opozycję wobec miasta. W jego spuściźnie literackiej widoczny jest wpływ synkretyzmu poezji Pawła Tuczyny. Podobnie jak autora *Słonecznych klarnetów* Antonicza fascynowało malarstwo i muzyka, sam malował, był bardzo dobrym skrzypkiem i obiecującym kompozytorem.

Pierwsze swoje wiersze zaczął publikować na łamach czasopism: „Вогні”, „Дзвін”, „Дажбог”, „Вістник”, „Наша культура”, „Ми” i „Назустріч”. W jego krótkim dwudziestosiedmioletnim życiu okresem intensywnej pracy twórczej było sześć ostatnich lat. Za życia autora ukazały się trzy tomy jego poezji: *Привітання життя* (*Przywitanie życia*, 1931), *Три перстени* (*Trzy pierścienie*, 1934) i *Книга Лева* (*Księga Lwa*, 1936). Po jego przedwczesnej śmierci wyszły drukiem dwa kolejne: *Зелена євангелія* (*Zielona ewangelia*, 1938) i *Ротації* (*Obroty*, 1938).

Urodzony w Polsce i wychowany w polskiej tradycji poeta czerpał także z kulturalnej spuścizny Zachodu, był otwarty na literaturę francuską i angielską. Za życia nie doczekał się rozgłosu i uznania. Nastąpiło to dopiero w latach 60. XX wieku.

Na Ukrainie uznawany był za poetę apolitycznego, wskutek czego jego twórczość, objęta wówczas cenzurą, była właściwie nieznana szerszemu gronu odbiorców.

W Polsce poezja Antonycza w latach 30. ukazywała się m.in. w „Sygnałach”, „Wiadomościach Literackich”, „Skamandrze”, „Chwili” i „Kamienie”. Jej tłumaczami byli przede wszystkim Tadeusz Hollender i Kazimierz Andrzej Jaworski. Z Hollenderem łączyły Antonycza przyjazne stosunki, a ich zwieńczeniem była współpraca nad antologią współczesnej poezji ukraińskiej pt. *50-ciu z tej i z tamtej strony Zbrucz*¹. Kazimierzowi Jaworskiemu Antonycz był znany przede wszystkim jako współredaktor lwowskiego czasopisma „Дажбор”, które było jednym ze źródeł informacji o poezji ukraińskiej dla redaktora *Kroniki słowiańskiej* Jaworskiego. Wśród tłumaczeń z języka ukraińskiego translacje poezji Bohdana Ihora Antonycza zajmują w jego spuściźnie czołowe miejsce, tuż po spolszczeniach wierszy Maksyma Rylskiego. Lubelski tłumacz dokonał dwudziestu przekładów liryki Antonycza, większość z nich ukazała się na łamach „Kamieni” w latach 1934–1968, a wszystkie znajdują się w trzecim tomie *Pism* pt. *Przekłady poezji ukraińskiej, białoruskiej i narodów kaukaskich* (Lublin 1972).

Kazimierz Jaworski sięgnął po poezję ze zbiorów *Привітання життя* (*Przywitanie życia*, 1931), *Три перстени* (*Trzy pierścienie*, 1934), *Книга Лева* (*Księga Lwa*, 1936) i *Зелена євангелія* (*Zielona ewangelia*, 1938). W jego przekładzie pojawiły się następujące utwory: *Ніч* (*Noc*), *Автобіографія* (*Autobiografia*), *До моєї ніснї* (*Do mojej pieśni*), *Корчма* (*Karczma*), *Кленї* (*Kłony*), *До весни* (*Do wiosny*), *Гірка ніч* (*Gorzka noc*), *Веснїня ніч* (*Wiosenna noc*), *Пісня про незнищенність матерії* (*Pieśń o niezniszczalności materii*), *Полярїя* (*Polarium*), *Уривок* (*Urywek*), *До істот з зеленої зорї* (*Do istot z gwiazdy zielonej*), *Весільна* (*Weselna*), *Теслів син* (*Syn cieśli*), *Ярмарок* (*Jarmark*), *Наука* (*Nauka*), *Корчмарські чарї* (*Szynkarskie czary*), *Проповідь до риб* (*Kazanie do ryb*), *Вишнї* (*Wiśnie*) i *Вітер столїть* (*Wiatr stulecia*). Kilka z tych tłumaczeń ujętych zostało w *Antologii poezji ukraińskiej*² i w tomie polskich tłumaczeń poezji Antonycza *Księga Lwa*³.

Należy przypuszczać, że tak duże zainteresowanie Jaworskiego poezją Antonycza wynika z tego, że w dorobku obydwu pisarzy można dostrzec związki z polskimi ugrupowaniami literackimi, a przede wszystkim z warszawskim Skamandrem. W poezji Antonycza zauważalne są inspiracje poezją Kazimierza Wierzyńskiego,

¹ F. Nieuważny, *W stronę imażynizmu i poetyckiego Panteizmu. Bohdan Ihor Antonycz*, [w:] F. Nieuważny, *Od Iwana Kotlarewskiego do Liny Kostenko*, Wyd. Łuk, Białystok 1993, s. 174.

² Nieuważny F., Pleśniarowicz J., *Antologia poezji ukraińskiej*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1976.

³ B.I. Antonycz, *Księga Lwa*, wyb. F. Nieuważny, PIW, Warszawa 1981.

Julina Tuwima, a także wpływy Awangardy Krakowskiej i jej głównego teoretyka Tadeusza Peipera⁴.

Z debiutanckiego tomu poezji Antonycza *Przywitanie życia*, wydanego w czasach studenckich nakładem biblioteki czasopisma „Дажбор”, pochodzą dwa spolszczone przez Jaworskiego wiersze *Noc* i *Autobiografia*. Mimo że jest to przykład wczesnej poezji, utwory te uważane są za jedne z najbardziej znaczących w jego dorobku. Pierwszy ukazał się w 4 nr „Kameny” w roku 1934 i jest odzwierciedleniem rozterek młodego pisarza, który zastanawia się nad sensem swojej twórczości:

Nie chcę już więcej pisać wierszy, układać jambów i trochei.
Czy wyrzeźbione w słów mosiądzu potrzebne komu me sonety
dziś, gdy zarówno dumne szczyty, jak piękne walą się idee,
gdy nie poeci i nie mędrzy dyktują prawdę – lecz bagnety?
(III, 135)⁵

W wierszu tym można doszukać się związków z poezją Jaworskiego. Pierwszy wers utworu koreluje ze słowami: „Dajcie mi raz już spokój – ja nie chcę poezji,/ / tych różnych trioletów, sonetów i tercyn...” (I, 13) z otwierającego tom *Czerwonej kochance* utworu *Nie jestem poetą*.

Polskie tłumaczenie cechują liczne amplifikacje i inwersje w obrębie wersu. Oto kilka przykładów tego typu zabiegów: „miesiąc srebrem zlewa sady – szukać słów porady” („срібло ллє на сад – шукатимеш порад”), „ciszą cię napawa – do snu szepce trawa” („пінявим вином – тихим сном”), „dłoń swą noc błękitna – kwieciem ci zakwitną” („чоло кладе – серце молоде”), „najgorsze krzywdy, i od nowa – najzwyczajniejsze słowa” („простиш найгірші – самі у вірші”). Niekiedy prowadzą one do rozszerzenia lub całkowitej zmiany znaczenia pierwowzoru.

W wierszu *Autobiografia* zwerbalizowane zostały myśli istotne dla zrozumienia światopoglądu i estetycznych zasad twórczości Antonycza. Już w pierwszych wersach widoczny jest zachwyt górami, słońcem i niebem. W tłumaczeniu Jaworskiego fragment ten brzmi następująco:

W górach, gdzie bliżej słońca, spojrzałem na nieba pustkowie
i nagle coś dziwnego zbudziło się we mnie od tej przestrzeni,
i głowa się podniosła, i słowa podeszły do ust zieleni.
Teraz gdziekolwiek bym był i był kiedykolwiek,
zawsze – pijany dzieciak ze słońcem w kieszeni.

(III, 116)

⁴ Л. Стефановська, *Антонич. Антиномії*, Критика, Київ 2006.

⁵ Tu i dalej fragmenty poezji podaję głównie za: K.A. Jaworski, *Pisma*, t. I: *Wiersze*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1971; t. III: *Przekłady poezji ukraińskiej, białoruskiej i narodów kaukaskich*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1972 (w nawiasie tom i strona).

Lubelski tłumacz zachował sens oryginału, ale rozszerzył dwa pierwsze wersy, dodając „nieba pustkowie” i „od tej przestrzeni”, zapewne po to, aby podkreślić bezkres nieba. Możliwe, że jest to również wynik własnych refleksji Jaworskiego – jak powszechnie wiadomo był on zafascynowany górami, o czym świadczy m.in. cykl wierszy *Tatry i ja* oraz *Na granitowym maszcie* (1920).

Młodzięczy zachwył Antonycza przyrodą bliski jest autorskiej twórczości tłumacza w wierszu *Poeta*:

Odkrywać co dzień świat na nowo
I wszystko widzieć pierwszy raz,
Z pijaną zawsze chodzić głową,
W pijanym pięknie brnąć po pas.
(I, 14)

Obydwu twórców urzekało odkrywanie uroków przyrody. Kolejna strofa wiersza dowodzi, że bliskość człowieka i słońca będącego symbolem pradawnych bogów pozwala podmiotowi ignorować gwar miast, niepowodzenia i porażki:

A kiedy z gór zeszedłem do gwaru miast niezdrowych,
w niepowodzeniach, w biedzie nie kląłem doli anim jej nie ganił,
patrzyłem się spokojnie na fal złowrogich huragany.
Moje pieśni – nad rzeką czasu most kalinowy,
jam zakochany w życiu poganin.

(III, 116)

W wierszu tym znajdują się słowa będące kwintesencją twórczości Antonycza, to dzięki nim w pracach krytyczno-literackich jest on nazywany „pijanym dzieckiem ze słońcem w kieszeni” lub „zakochanym w życiu poganinem”, a jego poezja „kalinowym mostem nad rzeką czasu”.

Drugim tomem poezji Antonycza, po który sięgnął Jaworski, były opublikowane w 1934 r. *Trzy pierścienie*. Ugruntowały one stanowisko ukraińskiego poety w środowisku literackim. Za ten tom został uhonorowany nagrodą Towarzystwa Ukraińskich Pisarzy i Dziennikarzy im. Iwana Franki. Jest to bardzo dojrzała liryka przesiąknięta tematyką narodową, przeważają w niej motywy łemkowskie, które Antonycz jako pierwszy wykorzystał w poezji ukraińskiej. Sięgnął nie tylko po cechujące się archaizmami pieśni łemkowskie, ale stworzył także nowe poetyczne obrazy przyrody, dawnych wierzeń i muzycznych melodii⁶.

⁶ С. Гординський, *Богдан Ігор Антонич. Його життя і творчість*, [w:] Б.І. Антонич, *Зібрані твори*, ред. С. Гординський, Б. Рубкак, Об'єднання Українських Письменників в Екзилі, Вінніпег, Слово, Нью-Йорк 1967, s. 11.

Doskonałą egzemplifikacją łemkowskich wpływów w poezji Antonycza są spolszczone przez Jaworskiego wiersze *Karczma*, *Klony* i *Do wiosny*. W translacji zaskakują transformacje, które zmieniają przekaz zawarty w pierwowzorze. I tak w pierwszej strofie utworu *Karczma* czytamy:

O dziewcząt i o kupców krwi
opowiadają dawne dzieje.
Wciąż w innej ręce czarka tkwi
I chmiel, i żądza ogromnieje.
(III, 125)

W pierwowzorze nie ma mowy o „krwi kupców”, która może wywołać błędne skojarzenia ze zbrodnią, a nie to jest tematem wiersza. „Krew” pojawia się w ostatnim wersie zwrotki, ale w zupełnie innym znaczeniu, możemy tę część tłumaczyć: „pragnienie i trunek gęstnieje w krwi”. Jaworski zrezygnował jednak z dosłownego przekładu i zastąpił go frazą: „I chmiel, i żądza ogromnieje”. Podyktowane jest to chyba względami pragmatycznymi, podobnie jak rozszerzenie trzeciej linijki „Wciąż w innej ręce czarka tkwi”, podczas gdy autor użył określenia „Крилата чарка у руці”. Oto omawiany fragment w ukraińskiej wersji językowej:

Про дівчат і про купців
оповідає давня повість.
Крилата чарка у руці,
жага і трунок гусне в крові.
(Антонич 1967, 80)

Nieuzasadnione wydaje się zastąpienie słowa „czerwońce” w drugiej strofie wiersza odpowiednikiem „dukaty”. Dukat był monetą używaną w Europie od średniowiecza do początku XX wieku, czerwońce natomiast to radziecka jednostka pieniężna emitowana w 1922 r. Niekorzystna dla wiersza jest także zamiana ukraińskiego słowa „сяйво”, które można zastąpić kilkoma polskimi wyrazami bliskoznacznymi, m.in. „światło”, „blask”, „poświata”, na odbiegający od pierwotnego znaczenia ekwiwalent „siejba” – oznaczający okres siewu. Nabiera to głębszego znaczenia, jeśli uświadomimy sobie, jak wielką wagę przywiązywał Antonycz do światła, o czym pisze Iryna Dmytriw⁷.

W lirykach *Klony* i *Do wiosny* mamy do czynienia z mitologizacją dzieciństwa. Autor wraca wspomnieniami do lat młodości, do wiejskich pejzaży, które były dla

⁷ І. Дмитрів, *Образ світла в творчості Богдана Ігоря Антонича*, „Актуальні питання гуманітарних наук” 2014, вип. 10, s. 131–135.

niego pierwszym źródłem inspiracji. Jak słusznie pisał Florian Nieuważny: „Uważa on, że dar poetycki grozi mu oderwaniem się od korzeni dzieciństwa, od gleby przyrody. Dlatego też z pomocą tejsze sztuki słowa usiłuje ustawicznie wracać do przyrody, odsłaniać jej tryskające życiem piękno”⁸. Dowodzi tego fragment wiersza *Do wiosny*:

Wiosno – Słowianko modrooka,
dla ciebie składam swoje pieśni!
Woda bulgoce w stu potokach,
Mech srebrzy się w korytach cieśni.
(III, 127)

Nie możemy mówić tutaj o adekwatnym tłumaczeniu – w wierszu widoczne są transformacje polegające głównie na zmianach szyku zdania, frazy lub użyciu słów o różniącym się od pierwotnego znaczeniu. Zaskakujące jest sformułowanie: „Woda bulgoce w stu potokach,/ Mech srebrzy się w korytach cieśni”, podczas gdy w oryginale fragment ten brzmi: „Вода шумить у сто потоках,/ що з дна сріблестим мохом сяють”.

Analogicznych przekształceń dokonał Jaworski w wierszu *Gorzka noc*. Polska translacja ukazała się drukiem w „Kamienie” jeszcze w okresie międzywojennym w 1936 r. Podobnie jak we wspomnianej *Autobiografii*, odnajdujemy w niej topos miasta, które w liryce Antonycza budzi jednoznacznie negatywne konotacje i jest przeciwstawiane spokojnej, napawającej optymizmem wsi:

Zasnęli ludzie w czarnym mieście
i chłoną widzeń sennych czad.
Twego marzenia nie pomieści
ten wielki, ale ciasny świat.
(III, 132)

Obrazowi miasta często towarzyszy noc, sen i księżyc, w odróżnieniu od wsi, która jest skąpana w blasku słońca. Tę opozycję życia i śmierci uwydatnił Jaworski frazą „chłoną widzeń sennych czad”, która w ukraińskiej wersji ma mniej mroczne znaczenie: „під ковдрами леліють сни”, co można przetłumaczyć jako „pod kołdrami kołyszą sny”.

Jak podkreśla autorka artykułu *Архетип міста у ліриці В. Вітмена та Б.-І. Антонича*: „Місто Б.-І. Антонича знаходилися у бінарній опозиції Космос-Хаос. [...] Міський антураж Б.-І. Антонича наділено відверто негативними

⁸ F. Nieuważny, *W stronę imażynizmu i poetyckiego Panteizmu...*, s. 166.

характеристиками, що передбачало руйнування попереднього, архаїчно-історичного уявлення про Місто. Він подавав візію міста, що вирізнялася грізними і водночас мертвими камінними пейзажами...⁹.

Wiersz ten ukazuje także twórczy trud, z jakim boryka się poeta. Antonycz przypisuje nocy ważne zadanie, daje ona wytchnie ciału, ale nie umysłowi. To właśnie sen sprzyja poetyckiej wyobraźni. Dlatego w liryce ukraińskiego poety nierealna noc występuje w opozycji do realnego dnia, co tak interpretuje Ałła Кпуха: „Саме ніч як царство ірреального, непояснюваного, постає у віршах Антонича покровителькою поетів, творців, саме цей період часу є найбільш сприятливим для того, щоб проникнути в найпотаємніші глибини людського буття”¹⁰. Doskonałym tego przykładem są spolszczone przez Jaworskiego słowa wiersza *Gorzka noc*:

Umilkły dzienne niepokoje
i północ z wolna sypie mak,
i spokój rozpiął skrzydła swoje,
lecz nie dla ciebie ciszy smak.
(III, 132)

Można przypuszczać, że napisany w 1933 r. utwór zawiera elementy autobiograficzne i jest wspomnieniem młodych lat, o czym świadczy końcowa strofa:

I oto drobny czarny chłopiec
wzniósł dłoń do czoła – w oku łza.
Nie, sedna świata nie wytropisz,
nie wykorzenisz wierszem zła.
(III, 132)

W tłumaczeniu Jaworskiego mamy co prawda zachowaną rytmikę i wydźwięk wiersza, ale niedopuszczalne wydaje się użycie określenia „czarny chłopiec”, które nasuwa wyobraźni raczej kolor skóry podmiotu lirycznego niż kolor jego włosów, co miał na myśli Antonycz, pisząc „чорнявий хлопець”.

Utworem o podobnej tematyce – odnoszącym się do nocy jako patronki poetów – jest wiersz z tomu *Księga Lwa*, zatytułowany *Urywek*:

Lękam się zgasić światło lampy:
mroku się jeszcze bardziej boję –
i noc rozwartą, i te jamby

⁹ О. Дуброва, *Архетип міста у ліриці В. Вітмена та Б.-І. Антонича*. „Актуальні проблеми слов'янської філології” 2010, вип. XXIII, ч. 1, s. 281.

¹⁰ А. Книга, *Образ ночі в поезії Богдана Ігоря Антонича*. „Магістеріум. Літературознавчі студії” 1999, вип. 2 (11), s. 52.

jak nóż się wbiły w serce moje.
 Nie sposób zasnąć. Pieją kury.
 Zegary biją, księżyc płynie.
 Mój sen, mój drżący głos ponury
 w tragicznej drodzej mej ojczyźnie.
 (III, 133)

Dość zaskakująca jest w tłumaczeniu Jaworskiego zamiana dwuwiersza: „i ніч, розкладена на ямби, /у серце вбилась, наче ніж”, który w tłumaczeniu filologicznym znaczy: „i noc rozdarta, i te jamby/ jak nóż się wbiły w serce moje”. Mamy tu do czynienia z przesunięciem znaczeniowym, identycznie jak to ma miejsce w przedostatnim wersie, gdzie w ukraińskiej wersji mamy zapis „Мій сон, мій голос неспокійний”.

Ostatnim wierszem z tomu *Trzy pierścienie*, którego translacji podjął się lubelski poeta, jest liryk *Do mojej pieśni* napisany w roku 1933. Jego polska wersja znalazła się w 8 nr „Kamień” w roku 1968 w cyklu tłumaczeń K. A. Jaworskiego zatytułowanym *Od Szewczenki do Tyczyny*. Wiersz *Do mojej pieśni* jest wyrazem harmonii twórcy z przyrodą, co szczególnie uwidoczniło w końcowej strofie:

Ясень осяяний сонцем упився,
 перстень натхнення на серці тремтить.
 Гей же, п'яний і лети і крутисся
 пісне моїх двадцятьох і трьох літ!
 (Антонич 1967, 80)

Polski przekład tego fragmentu znacznie odbiega od pierwowzoru. Jaworski położył nacisk na autorską interpretację tekstu, która wygląda następująco:

Jesion pijany od słońca się pali,
 natchnienia pierścien na serce mi padł.
 Hej, leć i kręć się, upajaj i szalej,
 piosenko moich dwudziestu lat.
 (III, 119)

Trzeci zbiór poezji Antonycza *Księga Lwa* można określić mianem liryki refleksyjno-filozoficznej, co nie powinno dziwić, wzięwszy pod uwagę fakt, że poeta był absolwentem wydziału filozofii. Już sam tytuł przywołuje na myśl wiele skojarzeń. Lew jest znakiem zodiaku, symbolem religijnym, synonimem męstwa, a także herbem miasta Lwowa. O ile w tomie drugim autor pracował głównie nad treścią utworów, o tyle w tym jego uwagę przykuła także ich forma. Przeważają utwory

bardziej wyszukane, mające od sześciu do dziesięciu strof, stanowiące różnorodne interpretacje symboliki zawartej w tytule.

Jednym z arcydzieł w tym tomie jest utwór *Pieśń o niezniszczalności materii*, w którym pojawia się motyw nieśmiertelności. Pierwodruk polskiego tłumaczenia opublikowany został na łamach „Kameny” w 1936 r. Autor czerpie natchnienie z filozofii Wschodu. Jego zdaniem we Wszechświecie nic nie umiera, lecz jedynie zmienia swoją formę, dając początek nowemu życiu. W pieśni podmiot liryczny jest nierozzerwalnie złączony z przyrodą, coraz bardziej utożsamia się ze światem roślinnym i zwierzęcym:

Zaszyty w ciemny gąszcz i otulony wiatrem,
nakryty nieba dnem, spowity w krąg pieśniami,
jak mądry lis przysiadłem pod paproci kwiatem
i stygnę, i twardnieję powoli na kamień.

(III, 118)

W ukraińskiej wersji językowej bardzo istotny jest obraz „białego kamienia”, który w folklorze jest symbolem początku świata, prakorzeni ludzkości.

W drugiej strofie ukazana jest fantastyczna wizja przyszłości, która obfituje w wielobarwne obrazy i ruch symbolizujący nowe życie. Autor zwraca uwagę na fizyczne zmiany zachodzące w przyrodzie: skamieniałe ciało porasta roślinność, zalewa woda i spala słońce:

Roślinnych rzek ku górze wspina się płątawa,
chwil mknących, komet, liści nieustanny łopot.
Rozmiażdży mnie pięść słońca, spali ognia potop
i z ciała będzie węgiel, z pieśni popiół rdzawy.

(III, 118)

Przekład tego fragmentu różni się od pierwowzoru, a wybrane przez Jaworskiego odpowiedniki znaczeniowe nie zawsze są stosownie dobrane. Rozbudowa niektórych wersów wydaje się niepotrzebna: „z pieśni popiół rdzawy – з пісні буде попіль”. Zastanawia również użycie neologizmu „płątawa” w miejsce „зелена повіль”, co oznacza „zieloną powódź”. Największych transformacji dokonał tłumacz w trzecim wersie: „Rozmiażdży mnie pięść słońca, spali ognia potop”, który u Antonycza brzmi: „Залле мене потоп, розчавить білим сонцем” („zaleje mnie potop, (ro) zgniecie białym słońcem”).

Idąc tropem rozważań autora nad przyrodą i jej różnymi formami, napotykaemy wiersz, który przez Jaworskiego zatytułowany został *Palarium*. Jest w nim ukazany chimeryczny pejzaż niezamieszkałej przez ludzi Arktyki:

Tu jeszcze nie dopełzło to ludzkie robactwo,
 na grzbietach – nieba dzwon podnoszą srebrne lisy,
 wieloryb myje gwiazdy, w górze białe ptactwo
 jak strzały zodiakalne nieruchomo wisi.

(III, 134)

Translacja znacznie różni się od oryginału. Zastosowane przez niego przekształcenia, polegające na zamianie ekwiwalentów („szkarłupnia” zamiast „шкаралуца” – „skorupa”) i rezygnacji z fragmentów tekstu, przewartościowują znaczenie wiersza:

Ще тут не доповзло людей руде хробацтво,
 багрове небо на хребтах підносять лиси,
 кити хвостами миють зорі й біле птаство,
 мов стріли з звірокруга, непорушно висить.

(Антонич 1967, 122)

Z tomu *Księga Lwa* pochodzi *Wiosenna noc*, będąca przykładem liryki intymnej. Na szczególną uwagę zasługują barwne metafory Antonycza w polskiej wersji językowej: „Nasturcji noc i noc konwalii” („Настурцій ніч і ніч конвалій”), „Caruso nosy – tenor miesiąc / w radiowej skrzynce lży wyciska” („Карузо ночі – тенор місяць, / у скриньці радієвій кличе”), „miłości tajnio wiekuista” („кохання вічна таємнице”), „Poranny wiatr ze ścieżek zmiata/ jak miotła – nocne niepokoję” („Вітри ранкові, наче мітли, / з стежок змітають ніч весінню”). Niektóre z nich stanowią przykład udanej poetyzacji tekstu, inne wręcz przeciwnie – wydają się niepotrzebnym zabiegiem zmieniającym zupełnie jego pierwotne znaczenie.

Wiele uwagi w swej pracy translatorskiej Kazimierz Jaworski poświęcił liryce Antonycza z czwartego tomu *Zielona Ewangelia*. Jest ona przykładem bezgranicznego zachwyty przyrodą „zakochanego w życiu poganina”. Lubelski tłumacz spolszczył aż dziewięć liryków z tego zbioru, a wiersz pt. *Do istot z gwiazdy zielonej* ogłosił drukiem w 1936 r. w 6 nr „Kameny”. Antonycz odchodzi w nim od symboliki chrześcijańskiej, a za kreatora wszechświata uważa zjawiska przyrody. Jego zdaniem: „Biosu prawa są dla wszystkich jednakowe:/ Narodziny, cierpienie i zgon”. Związek podmiotu lirycznego z naturą jest tak ścisły, że w zakończeniu wiersza następuje przeobrażenie człowieka w zwierzę:

Rozumiem was, zwierzęta, rośliny nieznanne,
 i słyszę, jak komety pędzą, jak kiełkuje trawa,
 Antonycz też jest zwierzę smutne, kędzierzawe.

(III, 117)

Bohdana Antonicza można zaliczyć do grona poetów-filozofów, ale w jego utworach widoczne są wpływy estetyki romantycznej. Liryka z tomu *Zielona ewangelia* urzeka poczuciem jedności człowieka z przyrodą (m.in. w wierszu *Kazanie do ryb*). Autor żywi przekonanie, że wszystkie stworzenia posiadają duszę. W utworze *Wiśnie* sam siebie mianował „chrząszczem mieszkającym na wiśniach”. Antonicz podejmuje tematykę związaną z rolą poety w społeczeństwie. Ma on być odpowiedzialny za ukazanie piękna otaczającej go natury, tak jak to czynił przed laty Taras Szewczenko. Polskie tłumaczenie wymagało niemałego wysiłku, bo wiersz zarówno pod względem leksykalnym, jak i rytmicznym nie należy do prostych. Mimo wszystko polska translacja oddaje jego główną myśl:

Antonicz chrząszczem był, na wiśniach kiedyś mieszkał,
tych wiśniach, które w wierszach Szewczenko opiewał.
Ojczyzny mej gwiazdzysta i biblijna ścieżko,
w kwiatach wiśni i śpiewie słowików na drzewach!
(III, 129)

Utwór został źle zrozumiany i niedoceniony przez krytyków, dlatego doczekał się analizy samego autora, który pisał: „Антонич така сама частина природи, як трава, вільхи, зозулі, лисиці, тощо, частина органічно зв’язана з загальним біологічним ростом...”¹¹. W polskim tłumaczeniu zabrakło frazy: „Моя країно зоряна, біблійна й пишна,/квітчаста батьківщино вишні й соловейка!”. Ten bezpośredni zwrot do ojczyzny stawia autora na równi z opiewającym piękno ojczystego kraju Szewczenką.

Dowodem lokalnego patriotyzmu Antonicza i retrospekcją lat spędzonych w Beskidach jest wiersz *Jarmark*. W niezwykle pełnym barw i dźwięków opisie autor ukazuje nie tylko piękno przyrody, ale również tradycje kulturowane przez mieszkańców wsi. Po raz kolejny jawi się ona jako symbol życia i szczęścia:

Śpiewają cieśle, grzmi bębniasta.
Odkryją tajemnicę:
na targu słońce promieniste
sprzedają dziś w Gorlicach.
(III, 123)

Wiersz ten razem z pozostałymi spolszczonymi przez Jaworskiego utworami pochodzącymi z tomu *Zielona ewangelia – Syn cieśli, Nauka, Weselna, Szylnarskie czary* stanowi cykl wierszy poświęcony życiu na Łemkowszczyźnie. Wszystkie one

¹¹ Б.І. Антонич, *Як розуміти поезію*, [в:] *Твори*, ред. М. Москаленко, Дніпро, Київ 1998, s. 519.

powstały w 1935 r. i dowodzą wielkiego przywiązania poety do rodzinnych stron i tęsknoty za tym, co minęło. Świadczą o tym m.in. słowa wiersza *Wiatr stuleci*:

Stuleci wiatr nas muska lotem,
skrzydlaty, wolny, nieustanny,
uczy wolności i tęsknoty
za czymś nieznanym, niewstrzymanym.
(III, 131)

Obraz Łemkowszczyzny w liryce Antonycza wydaje się bardzo autentyczny, pełen niuansów znanych tylko jej mieszkańcom. Malownicze pejzaże łączą się w nim z mitologią oraz elementami wierzeń chrześcijańskich i pogańskich, co widać w liryku *Szynkarskie czary*. Utwory poetyckie Antonycza świadczą także o pokorze Łemków wobec Boga i przyrody. W wierszu *Syn cieśli* czytamy:

Dębowa skrzynia, w skrzyni piosnka i siekiera.
Siekierą ojciec co dzień pokłony bił przed Bogiem.
Twój dziad też cieślą był i stoją cerkwie cztery,
Którymi on zakończył życie swe ubogie.
(III, 121)

Antonycz podkreślał swoje pochodzenie, ukazywał siebie przez pryzmat Łemkowszczyzny i jej zwyczajów. Wyjątkowo ważna jest w nich muzyka, która towarzyszy podmiotowi lirycznemu w każdej dziedzinie życia, o czym świadczy wiersz *Nauka* i adresowany do narzeczonej poety, Olgi Olijnyk, utwór *Weselna*. Na szczególną uwagę zasługuje bardzo trafna poetycka metafora stworzona przez Jaworskiego: „Jak mchem noc światłem swym srebrzystym/ podkowy obwiązuje koniom”.

Wiersze z tomu *Zielona ewangelia* wydają się bardzo bliskie lubelskiemu poecie. Ten sam zachwyt nad światem, nad pięknem przyrody łatwo odnaleźć i w jego autorskiej poezji. Dowodów tych wzajemnych relacji jest wiele, ale jednym z bezkonkurencyjnych wydaje się fragment pochodzący z poświęconego górom liryku Jaworskiego: „Górom, halom i smrekom modłę się, poganin,/ i dusza rozkwita obłokiem na niebie” (I, 85). Obydwaj poeci byli zatem zwolennikami panteizmu utożsamiającymi wszechświat i naturę z Bogiem.

Dokonana analiza pozwala stwierdzić, że poezja Bohdana Antonycza pociągała Kazimierza Jaworskiego swoją baśniowością, odrealnieniem i wyidealizowaniem rzeczywistości. Świat jest w niej pełen dźwięków, zapachów i barw. Ludzie żyją w zgodzie ze zwierzętami i tworzą spójną całość w odwiecznym cyklu życia. Ze zróżnicowanych tematycznie zbiorów *Przywitanie życia*, *Trzy pierścienie*, *Księga Lwa* lubelski tłumacz wybrał utwory, w których widoczna jest młodzieńcza radość

życia i wyniesiony z Łemkowszczyzny optymizm. Najwięcej uwagi poświęcił liryce z tomu *Zielona ewangelia* stanowiącej istotę poezji Antonycza, w której przyroda staje się religią. Jaworski skłaniał się ku wierszom bliskim jego autorskiej poezji, m.in. z cyklu *Tatry i ja* oraz *Na granitowym maszcie*. W polskich przekładach zauważalna jest autorska ingerencja tłumacza. Jaworski nie wzoruje się w pełni na oryginale, często dokonuje transformacji w obrębie wersów i strof, wprowadza uzupełnienia i ekwiwalenty semantyczne dalekie od pierwowzoru. Możliwe, że jest to spowodowane jego osobistymi spostrzeżeniami dotyczącymi przyrody, której był wielbicielem. Wynikać to może także z trudności przekładu podyktowanej zawiłościami językowymi. Antonycz posiadał bowiem niezwykłą umiejętność przedstawienia w kilku wersach złożonych obrazów. Osiągał to poprzez odpowiedni dobór słów i konstrukcji metaforycznych, będących często wyzwaniem dla tłumacza. Kazimierz Andrzej Jaworski był jednym z pierwszych polskich tłumaczy, którzy zmierzali się z tym zadaniem. Już w latach 30. XX wieku przybliżył polskiemu czytelnikowi kilka wierszy łemkowskiego poety, który żył i tworzył w okresie kształtowania się polsko-ukraińskiej koegzystencji obydwu narodów w granicach jednego państwa.

Bibliografia

- Antonič B.I., *Âk rozumiti poeziŭ*, [w:] B.I. Antonič, *Tvori*, red. M. Moskalenko, Dnipro, Kiïv 1998 [Антонич Б.І., *Як розуміти поезію*, [в:] *Твори*, ред. М. Москаленко, Дніпро, Київ 1998].
- Antonič B.I., *Zibrani tvori*, red. S. Gordins'kij, B. Rubkak, Ob'ědnannâ Ukraïns'kih Pis'mennikiv v Ekzili, Vinnipeġ, Slovo, N'ŭ-Jork 1967 [Антонич Б.І., *Зібрані твори*, Об'єднання Українських Письменників в Екзилі, Вінніпег, Слово, Нью-Йорк 1967].
- Antonycz B.I., *Księga Lwa*, wyb. F. Nieuważny, PIW, Warszawa 1981.
- Dmitriv I., *Obraz svitla v tvorčosti Bogdana Īgorâ Antoniča*, „Aktual'ni pitannâ gumanitarnih nauk” 2014, vip. 10 [Дмитрів І., *Образ світла в творчості Богдана Ігоря Антонича*, „Актуальні питання гуманітарних наук” 2014, вип. 10].
- Dubrova O., *Arhetip mista u lirici V. Vitmena ta B.-Ī. Antoniča*, „Aktual'ni problemi slov'âns'koï filologii” 2010, vip. XXIII, č. 1 [Дуброва О., *Архетип міста у ліриці В. Вітмена та Б.-І. Антонича*, „Актуальні проблеми слов'янської філології” 2010, вип. XXIII, ч. 1].
- Gordins'kij S., *Bogdan Īgor Antonič. Jogo žittâ i tvorčist'*, [w:] B.I. Antonič, *Zibrani tvori*, red. S. Gordins'kij, B. Rubkak, Ob'ědnannâ Ukraïns'kih Pis'mennikiv v Ekzili, Vinnipeġ, Slovo, N'ŭ-Jork 1967 [Гординський С., *Богдан Ігор Антонич. Його життя і творчість*, [в:] Б.І. Антонич, *Зібрані твори*, ред. С. Гординський, Б. Рубкак, Об'єднання Українських Письменників в Екзилі, Вінніпег, Слово, Нью-Йорк 1967].
- Jaworski K.A., *Pisma*, t. 3: *Przekłady poezji ukraińskiej, białoruskiej i narodów kaukaskich*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1972.
- Jaworski K.A., *Pisma*, t. 1: *Wiersze*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1971.
- Nieuważny F., *W stronę imażynizmu i poetyckiego Panteizmu. Bohdan Ihor Antonycz*, [w:] F. Nieuważny, *Od Iwana Kotlarewskiego do Liny Kostenko*, Wyd. Łuk, Białystok 1993, s. 166–174.
- Kniga A., *Obraz noči v poezii Bogdana Īgorâ Antoniča*, „Maġisterium. Literaturoznavčï studii” 1999, vip. 2 (11) [Книга А., *Образ ночі в поезії Богдана Ігоря Антонича*, „Магістеріум. Літературознавчі студії” 1999, вип. 2 (11)].

Nieuważny F., Pleśniarowicz J., *Antologia poezji ukraińskiej*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1976.

Stefanovs'ka L., *Antonič. Antinomii*, Kritika, Kiiiv 2006 [Стефановська Л., *Антониц. Антинормії*, Критика, Київ 2006].

Summary

Bohdan Ihor Antonych's poetry in the Polish translation of Kazimierz Andrzej Jaworski

The poetry of Bohdan Ihor Antonych (1909–1937), a Ukrainian writer born in Lemkivshchyna near Gorlice, attracted Kazimierz Andrzej Jaworski's attention with its fairy-tale qualities, a feeling of unreality and idealization of the world. From three collections of poems, *Welcome to Life* (1931), *Three Rings* (1934) and *Book of the Lion* (1936), varying in terms of their subject matter, the translator from Lublin chose works which reveal youthful joy of life and optimism Lemkivshchyna endowed their author with. Jaworski devoted most attention to the poems from *The Green Gospel* collection (1938), reflecting the essence of Antonych's poetry, in which nature becomes religion. Jaworski was inclined to select works which were close to his own poems, e.g. from *The Tatras and I* cycle and the collection *On a Granite Mast* (1920). In the Polish version of Antonych's poems, the translator's interference is clearly noticeable. Jaworski does not fully rely on the original; he often introduces certain transformations within lines or stanzas as well as additions and semantic equivalents which are far from the Ukrainian version. This could result from his personal observations on nature, which he admired. It could also be caused by the difficulties of translation ensuing from linguistic complexities, as Antonych had the remarkable ability to represent complex images in a few lines. He achieved it through an appropriate choice of words and metaphorical constructions, which often prove to be challenging for the translator. Kazimierz Andrzej Jaworski was one of the first Polish translators who faced this task. As early as in the 1930s, he familiarized Polish readers with a few poems of the Lemko poet who lived and wrote in the period when Polish-Ukrainian coexistence within the borders of one country was being shaped.

Key words: Ukrainian literatur, Bohdan Ihor Antonych, Kazimierz Andrzej Jaworski, poetry, translation.

Bogumił Gasek
Uniwersytet Wrocławski

Средняя температура по больнице, czyli o pewnym typie skrzydlatych słów w kontekście leksykograficzno-translatorycznym

Wśród źródeł skrzydlatych wyrażań, definiowanych zazwyczaj jako „specyficzne jednostki języka, które składają się najczęściej z 1–4 komponentów, są obrazowe, barwne i aluzyjne, a ich pochodzenie lub autora można ustalić”¹, wymienia się przede wszystkim cytaty z literatury światowej, filmów, wypowiedzi wielkich, bardziej współczesne wytwory kultury masowej – reklamy, seriale telewizyjne, hasła wyborcze i piosenki. W niniejszym artykule chciałem zwrócić uwagę leksykografa i tłumacza na ciekawe źródło skrzydlatych wyrażań, jakim w języku rosyjskim jest dowcip² (анекдот).

Zapewne dowcip nie jest najobfitszym źródłem: w *Rosyjsko-polskim słowniku skrzydlatych słów*³ nie odnalazłem ani jednej tego typu jednostki; jednojęzyczne słowniki skrzydlatych słów języka rosyjskiego odnotowują pojedyncze wyrażenia pochodzące z popularnych dowcipów⁴ lub zwroty, które uległy popularyzacji za sprawą dowcipów⁵. Jednak niewielka liczba tego typu jednostek funkcjonujących

¹ J. Tarsa, *Dyskretny urok nagłówka, czyli skrzydlate słowa na łamach dzisiejszej prasy*, „Zeszyty Naukowe WSP w Opolu, Filologia Rosyjska” 1995, nr XXXIV, s. 102.

² Używam tego określenia, unikając potoczny „kawał”, w znaczeniu podawanym przez *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, PWN 2004: „krótka historyjka, powiedzenie pobudzające do śmiechu, przeznaczone do opowiadania w towarzystwie; kawał, żart, anegdota”. Jest ono najwłaściwszym ekwiwalentem rosyjskiego **анекдот**: „вымышленный, короткий рассказ о смешном, забавном происшествии” – *Толковый словарь русского языка*, red. Д.Н. Ушаков, <<http://ushakovdictionary.ru/word.php?wordid=660>> (dostęp: 17.10.2017).

³ W. Chlebda, W.M. Mokijenko, S.G. Szuleżkova, *Rosyjsko-polski słownik skrzydlatych słów*, Oficyna Wydawnicza Leksem, Łask 2003.

⁴ *Большой словарь крылатых слов и выражений русского языка* podaje następujące skrzydlate słowa: **А потом доказывай, что ты не верблюд; заяц трепаться не любит; не здешнего прихода; подпоручик Киж; стрижено – нет, брито; фигура, лица не имеющая** [В.П. Берков, В.М. Мокиенко, С.Г. Шулежкова, *Большой словарь крылатых слов и выражений русского языка*, МаГУ – ErnstMoritz-Arndt-Universität, Магнитогорск – Greifswald 2008].

⁵ Swietłana G. Szuleżkova pisze, że wyrażenie **белый и пушистый** „восходит к рассказу детского писателя Е.И. Чарушина *Что за зверь?*”, ро czym dodaje, iż „Выражение стало популярным благодаря серии анекдотов, где выражение уже употр. Шутливо” – С.Г. Шулежкова, *И жизнь, и слёзы, и любовь... Происхождение, значение, судьба 1500 крылатых выражений русского языка*,

we współczesnej ruszczyźnie nie oznacza, że nie powinny one interesować leksyko-
graфа i tłumacza. Potrzeba ich ekwiwalentyzacji na gruncie rosyjsko-polskim wynika
z kilku przyczyn. W rosyjskim dyskursie medialnym (publicystyka, artykuły prasowe,
wywiady i wypowiedzi komentatorów politycznych oraz polityków) od czasu do
czasu pojawiają się takie wyrażenia, co już samo w sobie zasługuje na odnotowanie,
gdyż potencjalnie mogą one wystąpić w tekście, który będzie tłumaczony, bądź
tekst zawierający je może w pewnym momencie stać się obiektem przekładu. Krót-
kie, kilkuskłowne wyrażenie odsyła odbiorcę do znanego mu (z założenia) dowcipu
z określoną humorystyczną pointą. W ten sposób zastępuje ono wypowiedź i bar-
dziej rozbudowany kontekst, zawiera aluzję i pozwala wyrazić rozbudowaną treść
w zwięzły i dowcipny, czasem dosadny sposób. Wszystko to pod jednym wszakże
warunkiem – rozpoznawalności frazy. Sądzę, że skrupulatne odnotowywanie tego
typu jednostek i ich staranny opis leksykograficzny wraz z próbą ekwiwalentyzacji
może być przydatny:

1. Uczącym się języka rosyjskiego na profesjonalnym poziomie, przede wszyst-
kim studentom rusycystyki oraz osobom zmierzającym do uzyskania certyfikatu na
poziomie C2. Najwyższy poziom opanowania języka jako obcego zakłada bowiem
kompetencję kulturową, zbliżoną do posiadanej przez rodzimych użytkowników
języka⁶. Oznacza to m.in. bardzo wysoki poziom biernej znajomości języka – ko-
nieczne jest rozumienie tekstów zawierających różnego rodzaju nawiązania i aluzje,
choć niekoniecznie trzeba umieć mówić i pisać, stosując tego typu nawiązania.

2. Nauczającym języka rosyjskiego na wspomnianym poziomie, gdyż znajo-
mość wymienionych jednostek (i oczywiście wielu innych) pozwala na organizację
efektywnego systemu nauczania.

3. Tłumaczom – w odróżnieniu od dwóch poprzednich grup celowych muszą
oni pójść o krok dalej: jednostki wyjściowe powinni umieć przenosić (zgodnie ze
sztuką) do tekstów docelowych. Poza tym w warunkach polskich, gdzie powszech-
ną praktyką jest przekład ustny na język obcy, a dość częstą również tłumaczenie
pisemne w wymienionym kierunku, przydatna może być także próba włączenia
niektórych jednostek omawianego typu do aktywnego zasobu języka.

W związku z powyższym przeprowadziłem analizę tekstów i zapisów wypowiedzi
dostępnych w popularnych rosyjskich mediach (strona internetowa rozgłośni radiowej

Флинта, Наука, Москва 2011, s. 51. Ta sama autorka wysuwa przypuszczenie, że wypowiadając pod
adresem Borysa Jelcyna słowa **Борис, ты неправ!** Jegor Ligaczow być może „опирался на анекдот,
популярный в 1970–1980-е гг.” – ibidem, s. 62.

⁶ Egzamin na poziomie C2 (ТРКИ-4 według rosyjskiej nomenklatury) „подтверждает высокий
уровень владения русским языком, близкий к уровню носителя языка” – *Центр подготовки
и тестирования иностранных граждан по русскому языку МГУ имени М. В. Ломоносова*, [online]
<<http://www.russian-test.com/tests/torfl/fluency>> (dostęp: 28.08.2016).

„Echo Moskwy”, wersje elektroniczne dzienników *Российская газета*, *Газета.ru*), stosując następujące kryteria „uskrzydlenia” we współczesnym języku rosyjskim:

- a) źródłem wyrażenia jest dowcip;
- b) przynajmniej w części użyć tekstowych nie ma bezpośredniego powołania się na źródło;
- c) odnotowuje się użycie frazy bez wyróżników tekstowych (cudzysłów, kursywa itd.);
- d) fraza jest używana w różnych tekstach, przez różnych autorów jako zamiennik pewnej dłuższej i za każdym razem zbliżonej treści.

W wyniku pracy na wymienionym materiale źródłowym wyekscerpowałem wyrażenie **Средняя температура по больнице**, którego źródłem jest znany w Rosji dowcip. W jednej z kilku podobnych wersji brzmi on tak: „Средняя температура по больнице 36,6 с учетом гнойного отделения и морга”⁷.

Sama fraza przywołuje w świadomości odbiorcy treść dowcipu, dzięki czemu służy w potyczkach publicystycznych, polemikach i sporach, jako wyraz niezgody na powoływanie się na statystykę bądź też oznaka sprzeciwu wobec uproszczonej interpretacji danych statystycznych. Oto kilka typowych kontekstów użycia:

Что это означает? Это означает простую вещь. Вот есть **средняя температура по больнице**⁸, средняя зарплата вообще в этой, там, не знаю, Кемеровской области, Тульской области, или в этом Пермском крае, или я не знаю, где еще. Вот есть средняя зарплата, которая складывается из тех, кто много получает, и тех, кто мало получает.⁹

Регионы разные, и **средняя температура по больнице** далеко не всегда дает понимание того, что происходит.¹⁰

Наш основной партнер на этом поприще – это, конечно, „Почта России”, хотя сейчас и SPSR обеспечивает доставку части заказов. Та же „Почта России” в последнее время серьезно улучшила работу и с точки зрения обслуживания, и с точки зрения скорости. Понятно, что обобщенный результат сродни **средней температуре по больнице**, поскольку Россия большая, продавцы и посылки разные. Но в целом мы наблюдаем серьезные улучшения за последние годы.¹¹

⁷ Zob. [online] *Анекдотов.net – первоисточник анекдотов в рунете*, <<http://anekdotov.net/anekdot/all/chtmgngtdlnmrg.htm>> (dostęp: 15.08.2016).

⁸ Tu i dalej w tekście wytłuszczam analizowane wyrażenie.

⁹ С. Пархоменко, *Суть событий*, [online] <<http://echo.msk.ru/programs/sut/1814120-echo/>> (dostęp: 5.08.2016).

¹⁰ И. Ясина, *Экономика веры и надежды*, [online] <<http://www.gazeta.ru/comments/column/yasina/s63357/8260805.shtml>> (dostęp: 14.08.2016).

¹¹ Д. Шестоперов, „Наше уничтожение – не панацея для российского e-commerce”, Глава *AliExpress в России о тонкостях электронной торговли*, [online] <www.gazeta.ru/tech/2016/04/04_a_8158295.shtml> (dostęp: 5.08.2016).

Однако в нынешнее время стремительно падающей национальной валюты, когда в долларовом исчислении доходы населения устремились назад в 90-е, пора присмотреться к странам с невысоким средним уровнем жизни. Тем более что на фоне „**средней температуры по больнице**”¹² эпохи нефтяной „бонанзы” жители большинства российских регионов так этой „бонанзы” толком и не вкусили.¹³

Ekwiwalentyzacja może przebiegać zasadniczo na dwa sposoby – tłumaczenie dosłowne¹⁴ z operatorem metajęzykowym wskazującym na pochodzenie frazy¹⁵, tłumaczenie frazy z transformacją i operatorem metajęzykowym oraz poprzez użycie odpowiednika funkcjonalnego (zamiennika kulturowego).

Tłumaczenie dosłowne – **średnia temperatura w szpitalu** może być wysoce mylące dla odbiorcy polskiego ze względu na skrót myślowy, jaki w sobie zawiera. Zapewne konieczna jest eksplikacja informacji implicytnej, za sprawą której zwrot przybiera formę **średnia temperatura pacjentów (w szpitalu)** lub **średnia temperatura chorych (w szpitalu)**. W połączeniu z dostosowanym do kontekstu

¹² W tym przykładzie użyto cudzozyślowu.

¹³ Г. Бовт, *Предынфарктное государство*, [online] <www.gazeta.ru/comments/column/bovt/6342761.shtml> (dostęp: 5.08.2016).

¹⁴ Kalka może być dobrym rozwiązaniem w przypadku tak specyficznej, bo mocno uwikłanej kulturowo, jednostki języka, jaką jest skrzydlate słowo. Tym bardziej że we współczesnym przekładoznawstwie swoich zwolenników ma nawet kalkowanie frazeologizmów. Jerzy Brzozowski proponuje: „częściej, niż dzieje się to obecnie, warto pokusić się o tłumaczenie dosłowne frazeologizmów. Perspektywa dokonania udanego transferu pozytywnego jest z pewnością warta ryzyka” – J. Brzozowski, *Stanąć po stronie tłumacza. Zarys poetyki opisowej przekładu*, Wyd. UJ, Kraków 2011, s. 152. Więcej o kalkowaniu różnych frazemów – zob. W. Chlebda, *Kalka we frazeologicznym słowniku przekładowym*, [w:] *Frazeologia a przekład*, red. W. Chlebda, Wyd. Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2014, s. 307–312.

¹⁵ O tym, że w języku polskim dosłowny odpowiednik analizowanego wyrażenia nie jest szerzej znany, a na pewno nie uległ uskrzydleniu, świadczy praktyczny brak użyć tekstowych – za pomocą wyszukiwarki Google.pl odnalazłem zaledwie kilka przykładów, w dodatku za każdym razem z opisem pochodzenia i znaczenia. Przykładowo anonimowy uczestnik dyskusji na blogu Stefana Kubiaka napisał: „Poza tym cóż z tego, że »przeciętnie« jest nieźle? Swoim studentom, nierzadko »zafascynowanym« magią liczb często przytaczam prosty przykład. Otóż na szpitalny ostry dyżur trafiło dwoje pacjentów. Ona, skrajnie wychłodzona, miała temperaturę ciała na poziomie 32,7 stopnia. On, bredzący na sąsiednim łóżku, 40,5. Młody lekarz, świeżo po kursie statystyki, wziął karty i stwierdził: no, nie jest tak źle, problemów z ciepłotą ciała nie widzę, średnia temperatura pacjentów wynosi 36,6 :)” – *Głośne myślenie. Anonimowy wpis*, [online] <<http://stefankubiak.blogspot.com.tr/2009/08/sciana-wschodnia.html>> (dostęp: 5.08.2016). Pojedyncze przykłady pojawiają się również w tekstach tłumaczonych z rosyjskiego. Za przykład może posłużyć fragment rozmowy Mikołaja Iwanowa z Władimirem Bukowskim. W danym przypadku może mieć miejsce pewnego rodzaju transformacja – rozmowa prawie na pewno odbywała się po rosyjsku, a w wersji polskiej mogło pojawić się dodatkowe wyjaśnienie pochodzenia danej frazy: „To są argumenty biurokracji brukselskiej. Ona jak ten zły lekarz w celu zamaskowania swej nieudolności próbuje sporządzić jakieś dane »średnie statystyczne« dla całego szpitala. Wśród chorych niektórzy już są martwi (a więc zimni), inni fatalnie gorączkują, ale średnia temperatura chorych wychodzi w sprawozdaniu 36,6. Co do Europy: jedne kraje potrzebują oszczędzania, inne muszą postawić na dalsze powiększenie masy pieniężnej. I co w tym wypadku ma robić Bank Centralny UE?” – M. Iwanow, *Rozmowa z Bukowskim*, [online] <<http://nowa.gazetaobywatelska.info/materials/554b94f8eef861852eba9443>> (dostęp: 13.02.2017).

operatorem – jak głosi stary rosyjski dowcip lub jak prześmiewczo kwitują dane statystyczne Rosjanie – może być udanym ekwiwalentem. Tego typu rozwiązanie jest o tyle efektywne, że pozwala na zachowanie autentycznej łączności z tekstem wyjściowym i źródłem wspomnianego wyrażenia. Przy pewnej powtarzalności w tłumaczeniu taki odpowiednik ma szansę na przyjęcie się w charakterze standardowego ekwiwalentu przekładowego, a nawet na utrwalenie się w polszczyźnie na prawach frazemu. Taką drogę przeszedł obecny w polskiej publicystyce frazem *Chcieliśmy jak najlepiej, a wyszło jak zawsze*¹⁶ od rosyjskiego *Мы хотели как лучше, а получилось как всегда*. Wzbogacenie polszczyzny o nową, najprawdopodobniej odprzekładową jednostkę języka, nie dało jednak do dyspozycji tłumaczy współczesnych tekstów rosyjskich pełnego ekwiwalentu, gdyż fraza wyjściowa jest identyfikowana przez odbiorcę rosyjskiego z konkretną postacią – nieżyjącego już, słynącego z nieporadności językowej Wiktora Czernomyrdina¹⁷.

Na uwagę zasługuje też transformacja dopuszczalna przede wszystkim w tłumaczeniu ustnym, np. zastąpienie zwrotu **средняя температура по больнице** omówieniem „to tak, jakby podawać uśrednioną temperaturę chorych w szpitalu”.

I wreszcie odpowiednik funkcjonalny, a więc użycie wyrażenia, które w języku docelowym pełni podobną funkcję i jest używane w zbliżonych sytuacjach. Jest rzeczą dość oczywistą, że tłumaczenie poprzez analogię fraz osadzonych w kulturze wyjściowej, a takimi są skrzydlate słowa, gdyż „mają swych jednostkowych autorów lub pochodzą z dającego się wskazać indywidualnie źródła”¹⁸, prowadzi do domestykacji przekładu i częściowego przynajmniej przekłamania. Dlatego też przekład funkcjonalny słusznie poddawany jest krytyce. Bardzo negatywnie o tej technice tłumaczeniowej wypowiada się Krzysztof Hejwowski: „Ekwiwalent funkcjonalny jest techniką niebezpieczną, ponieważ w swej istocie opiera się na oszustwie: tłumacz zmienia tekst oryginału, najczęściej nie informując o tym czytelnika, który jest przekonany, że czyta to, »co napisał autor«. Zatem stosowanie ekwiwalentu funkcjonalnego może być dopuszczalne w ogólnych, »nieautorskich« tekstach informacyjnych (jak w przypadku zastąpienia tytułu piosenki Beatelsów *Penny Lane* przez *Yesterday* w krótkiej notatce prasowej¹⁹), natomiast jest zwykle

¹⁶ W takiej formie daną jednostkę odnotowują H. Markiewicz, A. Romanowski, *Skrzydlate słowa. Wielki słownik cytatów polskich i obcych*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2007, s. 104.

¹⁷ Liczba lapsusów i niefortunnych wypowiedzi autorstwa tego polityka była na tyle duża, że zaczęto mówić o *черномырдинках* – zob. А. Гамов, *Хотели как лучше. Десять вечеров с Виктором Черномырдиным, или как рождались крылатые слова эпохи*, Международные отношения, Москва 2008.

¹⁸ Zgodnie z definicją skrzydlatych słów według: W. Chlebda, W.M. Mokijenko, S.G. Szuleżkowa, op. cit., s. 8.

¹⁹ Mowa jest o następującej pracy tegoż autora: K. Hejwowski, *Kognitywno-komunikacyjna teoria przekładu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004, s. 44–45.

niewskazane w tekstach autorskich, umiejscowionych w konkretnych realiach, a zwłaszcza w tekstach literackich”²⁰.

Z drugiej jednak strony zamiennik funkcjonalny może być przydatny w ściśle określonych sytuacjach. Wymieniłbym następujące przypadki:

1. Użyte wyrażenie ma marginalne znaczenie dla tekstu jako całości. Zostaje zachowana adekwatność tekstu przekładu w stosunku do tekstu wyjściowego. W tekście, co prawda występuje jakieś nawiązanie, ale nie ma ono znaczenia dla odbioru tekstu jako całości.

2. Przekład ustny, którego specyfika – bezpośredni kontakt z odbiorcami – niekiedy pozwala na dopowiedzenie, włączenie krótkiego komentarza.

3. Pośrednictwo językowe – pojęcie szersze od tłumaczenia, a więc sytuacja komunikacji dwujęzycznej, w której trakcie tłumacz zamienia się w pośrednika pomiędzy kulturami, wyjaśniając niuanse wypowiedzi wyjściowej – wówczas pożyteczna jest umiejętność związłego komentowania osobliwości językowo-kulturowych.

4. Dydaktyka przekładu i w pewnym stopniu (w jakim przekład jest wykorzystywany na zajęciach z praktycznej nauki języka obcego) dydaktyka języka kierunkowego – dla studentów frapujące i bardzo rozwijające może być ćwiczenie polegające na wskazywaniu analogii kulturowych, gdyż pomaga ono rozwinąć myślenie twórcze, potrzebne w pracy tłumacza oraz lepiej zrozumieć kulturę wyjściową, nabyć umiejętność identyfikacji wszelkich przejawów intertekstualności w tekstach i wypowiedziach wyjściowych.

Schemat poszukiwania odpowiednika funkcjonalnego przy przekładzie danego wyrażenia wygląda następująco: podany przez nas rosyjski frazem jest używany do prześmiewczego kwestionowania przydatności statystyki – jaki frazem polski jest stosowany w podobnej funkcji? – **Są trzy rodzaje kłamstw: kłamstwa, bezczelne kłamstwa i statystyki**. Różnica w użyciu takiego odpowiednika polega na przejściu od rosyjskiego dowcipu jako źródła do wyrażenia przypisywanego przez Marka Twaina Benjaminowi Disraeli i znanego obu kulturom²¹.

²⁰ K. Hejwowski, *Iluzja przekładu. Przekładoznawstwo w ujęciu konstruktywnym*, Wydawnictwo Naukowe Śląsk, Katowice 2015, s. 95–96.

²¹ Cytowany słownik Bierkowa, Mokijeni i Szuleżkowej przytacza to wyrażenie w następującym kształcie: **ложь, гнусная ложь и статистика**. Warto zwrócić na to uwagę, gdyż w tekstach w języku rosyjskim funkcjonuje też wersja **ложь, большая ложь и статистика**. Przekonująco dany problem translatorszy wyjaśniają autorzy opracowania *Политика и крылатика*: „В некоторых случаях предлагается уточненный перевод уже утвердившегося в русском языке выражения. Например, фраза, приписанная М. Твенем Дизраэли: *There are three kinds of lies: lies, damned lies and statistics*, tradycyjnie передаётся как: *Существует три вида лжи: ложь, большая ложь и статистика*. Совершенно очевидно, что слово *damned* означает не размер (*большая*), а эмоциональную оценку (*гнусная*)” – Т.П. Клюкина, М.Ю. Клюкина-Витюк, В.К. Ланчиков, *Политика и крылатика. Высказывания видных политических, государственных и общественных деятелей Великобритании, Ирландии, США и Канады (Англо-русский справочник-пособие)*, Р. Валент, Москва 2004, s. 4–5.

Jeszcze większym krokiem w kierunku zmiany kontekstu kulturowego byłoby posłużenie się frazą: **To złodziej i pijak! Bo każdy pijak to złodziej!** lub w wersji skróconej **Bo każdy pijak to złodziej!** stosowaną jako ironiczna replika wobec nieuzasadnionych uogólnień. Jednak ze świadomością, że tekst precedensowy jest zgoła inny – to nawiązanie do powszechnie znanej komedii Stanisława Barei *Co mi zrobisz, jaki mnie złapiesz?*

Podsumowując tę część rozważań, chciałbym podkreślić ograniczone użycie odpowiednika funkcjonalnego i wskazać jego zastosowanie jako zabiegu pomocniczego przydatnego przede wszystkim w dydaktyce. Nie zmienia to jednak faktu, że tego typu zabieg może być z powodzeniem wykorzystywany w nietłumaczeniowych sytuacjach tekstowych, a więc przede wszystkim przez autorów tekstów traktujących o wydarzeniach w innym kraju. Posłużę się tu jednym tylko przykładem ilustrującym sedno tego rozwiązania: Znany dziennikarz jednemu ze swoich artykułów nadaje tytuł „*Po prostu nie ma pieniędzy*” i *Rolls*, czyli „*panie premierze, jak żyć?*” po rosyjsku²², tworząc tym samym na potrzeby polskiego czytelnika analogię pomiędzy skrzydlatym słowem autorstwa Dmitrija Miedwediewa (w wersji funkcjonującej w rosyjskich mediach i blogosferze – **Денег нет, но вы держитесь!**)²³ a powszechnie znanym w Polsce zapytaniem plantatora papryki²⁴ skierowanym do ówczesnego premiera Donalda Tuska „Panie premierze, jak tu żyć?”. W felietonie prasowym taki zabieg jest zapewne atrakcyjniejszą formą zaznajomienia czytelników z wypowiedzią w języku wyjściowym niż długie omawianie źródła i sytuacji, które sprawiłoby że nagłówki straciłyby swoją podstawową funkcję – zachęty do zapoznania się z treścią wpisu.

Mimo niewielkiej liczebności, skrzydlate słowa zaczerpnięte z rosyjskich dowcipów zasługują na uwagę badacza i powinny ze względu na określone znaczenie w praktyce translatorskiej, dydaktyce przekładu i języka obcego być odnotowywane, poddawane opisowi leksykograficznemu i wielowymiarowej ekwiwalentyzacji. Wielowymiarowość ekwiwalentyzacji rozumiem jako podawanie odpowiedników według przedstawionego powyżej modelu, a więc zarówno przekładu dosłownego, jak i w miarę możliwości zamiennika kulturowego. Taka kompleksowa wielostopniowa charakterystyka skrzydlatego słowa (z jednej strony staranny opis, z drugiej nawet kilka ekwiwalentów ze zwięzłą instrukcją ich użycia) w jednych przypadkach

²² P. Skwieciński, [online] <<http://wpolityce.pl/swiat/294392-po-prostu-nie-ma-pieniedzy-i-rolls-czyli-panie-premierze-jak-zyc-po-rosyjsku>> (dostęp: 3.08.2016).

²³ Więcej o tym wyrażeniu: B. Gasek, *O nowych rosyjskich skrzydlatych słowach w perspektywie leksykograficzno-przekładowej*, „Komunikacja Specjalistyczna” 2016, nr XI, s. 131.

²⁴ Nazwanego w polskich mediach „Paprykarzem” (!) – por. np. „To jego odpowiedź na słowa Stanisława Kowalczyka, słynnego już »Paprykarza«, który zasłynął zwrotem »jak żyć, panie premierze?«” – KK, *Donald Tusk o „Paprykarzu”: trzeba żyć z dala od PiS*, [online] <<http://wiadomosci.onet.pl/kraj/donald-tusk-o-paprykarzu-trzeba-zyc-z-dala-od-pis/qgxvp>> (dostęp: 26.08.2016).

wyposaży tłumacza w konkretne rozwiązania translatoryczne, w innych może pomóc mu w samodzielnym skonstruowaniu odpowiednika tekstowego lub przełożeniu dłuższej partii tekstu zawierającej określone wyrażenie. Dla adepta zawodu czy studenta rusycystyki lektura takich haseł może stanowić nieocenioną pomoc w nabywaniu i rozwijaniu kompetencji translatorycznej.

Bibliografia

- Berkov V.P., Mokienko V.M., Šuležkova S.G., *Bol'šoj slovar' krylatykh slov i vyraženiĭ russkogo ŷyĭka*, MaGU – ErnstMoritz-Arndt-Universitat, Magnitogorsk – Greifswald 2008. [Берков В.П., Мокиенко В.М., Шулежкова С.Г., *Большой словарь крылатых слов и выражений русского языка*, МаГУ – ErnstMoritz-Arndt-Universitat, Магнитогорск – Greifswald 2008].
- Bovt G., *Predynfarktnoe gosudarstvo* [Бовт Г., *Предынфарктное государство*], [online] <www.gazeta.ru/comments/column/bovt/6342761.shtml> (dostęp: 5.08.2016).
- Brzozowski J., *Stanęć po stronie tłumacza. Zarys poetyki opisowej przekładu*, Wyd. UJ, Kraków 2011.
- Centr podgotovki i testirovaniâ inostrannykh graždan po russkomu ŷyĭku MGU imeni M. V. Lomonosova [Центр подготовки и тестирования иностранных граждан по русскому языку МГУ имени М. В. Ломоносова], [online] <<http://www.russian-test.com/tests/torfl/fluency/>> (dostęp: 28.08.2016).
- Chlebda W., Mokijenko W.M., Szuležkova S.G., *Rosyjsko-polski słownik skrzydlatych słów*, Oficyna Wydawnicza Leksem, Łask 2003.
- Chlebda W., *Kalka we frazeologicznym słowniku przekładowym*, [w:] *Frazeologia a przekład*, red. W. Chlebda, Wyd. Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2014, s. 307–312.
- Gamov A., *Hoteli kak lučše. Devâtnadcat' večerov s Viktorom Černomyrdinym, ili kak roždalis' krylatyĭe slova ėpohi*, *Международные отношения, Москва 2008*. [Гамов А., *Хотели как лучшие. Девятнадцать вечеров с Виктором Черномырдинным, или как рождались крылатые слова эпохи*, Международные отношения, Москва 2008].
- Gasek B., *O nowykh rosyjskich skrzydlatych słowach w perspektywie leksykograficzno-przekładowej*, „Komunikacja Specjalistyczna” 2016, nr XI, s. 123–134.
- Hejwowski K., *Kognitywno-komunikacyjna teoria przekładu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.
- Hejwowski K., *Iluzja przekładu. Przekładoznawstwo w ujęciu konstruktywnym*, Wydawnictwo Naukowe Śląsk, Katowice 2015.
- Iwanow M., *Rozmowa z Bukowskim*, [online] <<http://nowa.gazetaobywatelska.info/materials/554b94f8eef861852eba9443>> (dostęp: 13.02.2017).
- Âsina I., *Ėkonomika verry i nađeždy* [Ясина И., *Экономика веры и надежды*], [online] <<http://www.gazeta.ru/comments/column/yasina/s63357/8260805.shtml>> (dostęp: 14.08.2016).
- Kierzkowska D., *Tłumaczenia prawnicze*, Translegis, Warszawa 2008.
- Klûkina T.P., Klûkina-Vitûk M.Û., Lančikov V.K., *Politika i krylatika. Vyskazyvaniâ vidnykh poliĭtičeskih gosudarstvennykh i obšestvennykh deâteleĭ Velikobritanii, Irlandii, SŠA i Kanady (Anglo-russkij spravočnik-posobie)*, R. Valent, Moskva 2004. [Клюкина Т.П., Клюкина-Витюк М.Ю., Ланчиков В.К., *Политика и крылатика. Высказывания видных политических, государственных и общественных деятелей Великобритании, Ирландии, США и Канады (Англо-русский справочник-пособие)*, Р. Валент, Москва 2004].
- Kubiak S., *Głošne myšlenie. Anonitowy wpis*, [online] <<http://stefankubiak.blogspot.com.tr/2009/08/sciana-wschodnia.html>> (dostęp: 5.08.2016).
- Markiewicz H., Romanowski A., *Skrzydlate słowa. Wielki słownik cytatów polskich i obcych*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2007.

- Parhomenko S., *Sut' sobytij* [Пархоменко С., *Суть событий*], [online] <<http://echo.msk.ru/programs/sut/1814120-echo/>> (dostęp: 5.08.2016).
- Šestoperov D., „*Naše uničtoženie — ne panaceâ dlâ rossijskogo e-commerce*”, *Glava AliExpress v Rossii o tonkostâh èlektronnoj trgovli*, [Шестоперов Д., «*Наше уничтожение – не панацея для российского e-commerce*», *Глава AliExpress в России о тонкостях электронной торговли*], [online] <www.gazeta.ru/tech/2016/04/04_a_8158295.shtml> (dostęp: 5.08.2016).
- Šuležkova S.G., *I žizn', i slëzy, i lûbov'... Proišoždenie, značenie, sud'ba 1500 krylatyh vyraženij russkogo âzyka*, Flinta, Nauka, Moskwa 2011. [Шулежкова С.Г., *И жизнь, и слезы, и любовь... Происхождение, значение, судьба 1500 крылатых выражений русского языка*, Фланта, Наука, Moskwa 2011].
- Szerszunowicz J., *Konotacje intrakulturowe skrzydlatych słów w przekładzie*, „*Studia Wschodniosłowiańskie*” 2014, nr XIV, s. 261–279.
- Tarsa J., *Dyskretny urok nagłówka, czyli skrzydlate słowa na łamach dzisiejszej prasy*, „*Zeszyty Naukowe WSP w Opolu, Filologia Rosyjska*” 1995, nr XXXIV, s. 101–107.

Summary

„*Sredniaia temperatura po bol'nice*” or about single type of winged words from the perspective of lexicographic and translation

Present article is an analysis of winged words *Sredniaia temperatura po bol'nice* with the indication to popular anecdotes that in many cases are a source for such expressions and warrants attention and consideration of lexicographers and translators.

Key words: winged words, bilingual lexicography, Translation Studies, joke.

Joanna Orzechowska
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Innowacje w kolokacjach w *Wojnie polsko-ruskiej pod flagą białą-czerwoną* Doroty Masłowskiej i ich tłumaczenie na język rosyjski

Co prawda w powieści *Wojna polsko-ruska pod flagą białą-czerwoną* Doroty Masłowskiej krytycy nie odnajdują głębszego przesłania moralnego, nowego tematu i nowej perspektywy w spojrzeniu na problemy współczesności, zaś fabuła jest „skromna”¹, a w jednej z krytycznych recenzji stwierdzono, że „Silnego nie będziemy za chwilę pamiętać, bo też nie ma czego” i dlatego powieścią „nie zwracamy sobie po prostu głowy”², to zazwyczaj dostrzeżona zostaje świeża i twórcza warstwa językowa, styl, który imituje okaleczoną, niepoprawną polszczyznę³.

Rzeczywiście, specyficzny styl *Wojny...* wydaje się być największą wartością powieści. Dzieło napisane jest językiem z pogranicza mowy potocznej i wyrafinowanej, łączącym elementy wulgarne i literackie. Wyjątkowo trafne wydaje się stwierdzenie, że język powieści jest nieprzezroczysty, a więc czytelnik nie może bezrefleksyjnie wykorzystać go tylko do poznania fabuły, gdyż sam język staje się znaczącym bohaterem powieści⁴. Zdaniem Jerzego Pilcha, Masłowska posługuje się językiem „w całości stworzonym, skomponowanym, w pewnym sensie wymyślonym”⁵. Jeden z recenzentów stwierdził, że jest on całkowicie sztuczny, zmyślony od „a” do „z”, przerobiony, rozbity i z koślawych części zlepiony ponownie⁶. Marcin Cybulski natomiast mówi o „tworze zmiętym, poprzestawianym, zdeformowanym i zepsutym”. „Zniszczony język” odzwierciedla „zdeformowany świat”, „styl okaleczony” przystaje do „okaleczonej rzeczywistości”⁷. Wielu badaczy zauważa w języku Masłowskiej nie

¹ W. Moch, *Język dresiarzy w powieści Doroty Masłowskiej „Wojna polsko-ruska pod flagą białą-czerwoną”*, „Linguistica Bidgostiana” 2004, t. I, s. 97.

² J. Klejnocki, *Oda do dresu*, „Tygodnik Powszechny” 2002, nr 42 (2780), [online] <www.tygodnik.com.pl/numer/278042/klejnocki.html> (dostęp: 15.01.2017).

³ M. Cybulski, „*Wojna polsko-ruska pod flagą białą-czerwoną*” Doroty Masłowskiej – mechanizmy destrukcji świata i języka, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2008, t. V, s. 442.

⁴ Ibidem, s. 444.

⁵ J. Pilch, *Martwy jak Przybyszewski*, „Polityka” 2003, nr 2382.

⁶ M. Radziwon, „*Wojna polsko-ruska pod flagą białą-czerwoną*” Masłowska, Dorota, „Gazeta Wyborcza” 2003, [online] <<http://wyborcza.pl/1,81826,1482020.html>> (dostęp: 15.01.2017).

⁷ M. Cybulski, op. cit., s. 449.

destrukcję, ale dekonstrukcję. Aleksandra Smyczyńska, pisząc o adaptacji filmowej, wyjaśnia, że wobec mowy „gęstej, kwicistej, pełnej żartów i grepsów” Żuławski skapitulował i po miesiącach jej studiowania nie pozostało mu nic innego, jak przekalkować ją do filmu⁸.

Charakteryzując język *Wojny...*, krytycy i tłumacze najczęściej używają wartościujących terminów: wirtuozerski, nowatorski, oryginalny⁹, rzadziej sięgają po narzędzia językoznawczej analizy. Znamienny jest przypadek Olafa Kühla, tłumacza Masłowskiej na język niemiecki, który w wywiadzie dla „Gazety Wyborczej” wyznał, że gdy tłumaczył powieść, pojechał do autorki „z litanią pytań”. Gdyby istniały przekładoznawcze opracowania literatury młodej – zauważa Przemysław Janikowski – ujmujące ją jako całościowe zjawisko, zapewne na wiele z tych pytań udałooby się odpowiedzieć bez konieczności konsultowania się z autorką, a kto wie – może nawet skuteczniej¹⁰.

Badacze oczekują od tłumaczy wielosystemowego podejścia do przekładu, uwzględniającego ekwiwalencję kulturową¹¹ oraz wiedzę o języku niezbędną przy opisie innowacyjnych zjawisk językowych występujących w tekstach najnowszej literatury. Innowacje przez jednych badaczy są traktowane jako błędy językowe, przez innych jako celowa stylizacja. Mniejsze znaczenie w tym przypadku ma intuicyjne odczuwanie języka przez tłumacza.

Przemysław Janikowski, pisząc o literaturze najmłodszej, zastanawia się, czy w powieści Doroty Masłowskiej mamy do czynienia z błędami językowymi, czy z innowacjami? Problem jest złożony, ponieważ różnica między błędem a innowacją nie jest ostra. Innowacja jest „nowym elementem w języku” i ma uzasadnienie funkcjonalne, błąd nie posiada zaś takiego uzasadnienia. Autor monografii *Polska literatura najmłodsza w kontekście problematyki translologicznej* za innowacje językowe uważa „intencjonalne” twory, które naruszają reguły języka, zaś błąd językowy traktuje jako rezultat niewiedzy autora oraz jego celowych działań w tworzeniu niespotykanych form we wzorcowej odmianie polszczyzny¹².

⁸ A. Smyczyńska, *Adaptacja wojny polsko-ruskiej pod flagą biało-czerwoną Doroty Masłowskiej jako przykład strategii adaptacyjnej we współczesnym filmie polskim*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia de Cultura, t. I, Folia 88, Kraków 2010, s. 61, [online] <<http://studiadecultura.up.krakow.pl/article/view/1587/1379>> (dostęp: 15.01.2017).

⁹ Za: G. Szpila, *Frazeologia w twórczości Doroty Masłowskiej*, [w:] *Problemy frazeologii europejskiej* X, red. D. Bralewski, Oficyna Wydawnicza Leksem, Łask 2015, s. 131–132.

¹⁰ P. Janikowski, *Polska literatura najmłodsza w kontekście problematyki translologicznej*, Katowice – Częstochowa 2008, s. 20.

¹¹ W. Osadnik, *Przekład jako poszukiwanie ekwiwalencji kulturowej (o angielskim tłumaczeniu „Wojny polsko-ruskiej pod flagą biało-czerwoną” Doroty Masłowskiej)*, [w:] *Odmienność kulturowa w przekładzie*, red. P. Fast, P. Janikowski, Katowice – Częstochowa 2008, s. 174.

¹² P. Janikowski, op. cit., s. 25–26.

W naszych rozważaniach wszystkie odstępstwa od normy językowej będziemy traktować jako innowacje, gdyż badacz dzieła nie jest w stanie określić granic wiedzy i niewiedzy autora dzieła literackiego – jest zmuszony założyć, że dzieło w całości jest tworem intencjonalnym, spełniającym określone funkcje i powstałym w określonym celu. W przeciwnym wypadku konieczne byłoby przeprowadzanie testów językowych (czyli przedstawienie autorowi listy pytań), by uzyskać odpowiedzi na pytania, w jakich przypadkach odstępstwo od normy jest błędem, a w jakich świadomą innowacją językową. Ponadto, ewidentne błędy popełniane przez autora, naszym zdaniem, również nie powinny być korygowane przez tłumacza, ponieważ świadczą o samym autorze (jego wykształceniu, wyczuciu językowym, dbałości o tekst i wrażliwość odbiorcy) i powinny być możliwe do odczytania w przekładzie.

Tymczasem regularność pojawiania się „błędów” w dziele przekonuje o zamierzonym wykorzystywaniu ich jako środka literackiego, o ich funkcji stylizacyjnej lub czysto ekspresywnej. To nakłada na tłumacza obowiązek odzwierciedlenia ich w przekładzie jako innowacji językowych, a nie poprawiania jako błędów zgodnie z obowiązującymi normami¹³. Choć niektórzy badacze języka *Wojny...* uważają, że z innowacjami mamy do czynienia „jedynie w przypadku frazeologizmów i wyrażań o charakterze częściowo metaforycznym”¹⁴, w naszym rozumieniu, powieść Doroty Masłowskiej obfituje w różnorakie innowacje językowe. Ze względu na ich ogromną liczbę przekład powieści stała się dużym wyzwaniem dla tłumaczy¹⁵. W *Wojnie...* odnajdujemy wiele słów, którym autorka nadaje nowe znaczenia, „odświeża frazeologizmy, stosuje innowacje stylistyczne, gramatyczne i składniowe oraz tworzy potoczne metafory”¹⁶, rozszerza ich możliwości kolokacyjne.

Jedną z innowacji językowych jest rozszerzenie możliwości kolokacyjnych leksemów. Kolokacje, za Ewą Białek, rozumiemy jako względnie stabilne połączenia komponentów, odtwarzalne w języku i komunikacji. Te dwie cechy przejawiają się w wysokiej frekwencji występowania konkretnych połączeń wyrazowych¹⁷. Istnienie kolokacji sprawdzamy i potwierdzamy w kolokatorze wyszukującym konwencjonalne połączenia w tekstach Narodowego Korpusu Języka Polskiego. Brak rejestracji połączenia traktujemy jako kolokację zerową, a użycie w powieści połączenia nieodnotowanego w kolokatorze – jako szczególną innowację w obrębie kolokacji, tzw. rozwinięcie kolokacji. Następnie przeanalizujemy, czy i jak zjawisko rozwinięcia kolokacji jest odzwierciedlone w tłumaczeniu tekstu Masłowskiej. W naszych

¹³ Ibidem, s. 24.

¹⁴ W. Moch, *Język dresiarzy...*, s. 98.

¹⁵ W. Osadnik, op. cit., s. 166–167.

¹⁶ W. Moch, *Język dresiarzy...*, s. 114.

¹⁷ E. Białek, *Kolokacja w przekładzie. Słownik rosyjsko-polski*, Wyd. UMCS, Lublin 2011, s. 8.

rozważaniach oprzemy się na przekładzie dzieła na język rosyjski dokonany przez Irinę Lappo¹⁸.

Jednym z leksemów, dla którego zauważamy rozwinięcie kolokacji, czyli zastosowanie połączeń nietypowych dla literackiej polszczyzny jest przysłówek *doszczętnie*. W kolokatorze odnotowano następujące konwencjonalne czasownikowe i imiesłowowe połączenia z *doszczętnie* (przytaczamy tylko formę podstawową): *zmiażdżyć, splądrować, wytępić, ogołocić, zniszczyć, ograbić, spalić, zburzyć, zrujnować, obrabować, rozbić, skompromitować, zdemolować, zdewastować, wypalić, rozbić, zbombardować, wyeksploatować, okraść, wyczerpać, niszczyć* oraz *zglupieć* [K-NKJP 2017]. Jeden raz w kolokatorze odnotowano połączenie *doszczętnie zapomniał*, które z powodu braku powtarzalności będziemy traktować jako innowację w obrębie kolokacji.

W słownikach języka polskiego znaczenie przysłówka *doszczętnie* objaśnia się jako ‘całkowicie’, ‘zupełnie’ o zniszczeniu, stracie (*Budynek spalił się doszczętnie, Wojska nieprzyjacielskie zostały rozbite doszczętnie* – MSJP 1969, 132). Zakres kolokacji leksemu *doszczętnie* jest zawarty w definicji słownikowej, co potwierdzają dane kolokatora.

Masłowska używa leksemu *doszczętnie* w zupełnie nowych, nieoczekiwanych połączeniach, chociaż znaczenie przysłówka nie zostało przez autorkę całkowicie zignorowane. Jednak nawet przy zachowaniu pierwotnego znaczenia następuje rozszerzenie kolokacji. Przykładem tego zjawiska jest wyrażenie *doszczętnie zwalczyć* (*Lecz na tym nie kończy, gdyż Lewy najwyraźniej jest całkiem podkreślony, zaangażował się totalnie i teraz postanowił doszczętnie zwalczyć wszystkie odciski palców tirówki euroamerykańskiej na ziemi polskiej* – WPR 2003, 154), które charakteryzuje się kolokacją zerową [K-NKJP 2017]. W przekładzie na język rosyjski nie odnajdujemy rozwinięcia kolokacji, ponieważ nie odnajdujemy odpowiednika przysłówka *doszczętnie* (*Но это еще не конец, потому что Левый явно в ударе, его по самые уши втянула и увлекла борьба с этой евроамериканской плечевой, от которой он решил не оставить на польской земле даже отпечатков пальцев* – PPB 2017). Przekład traci na emocjonalności poprzez rezygnację z przysłówka oznaczającego całkowitą likwidację, a i *zwalczać* brzmi ekspresywniej niż *не оставим*.

Niekonwencjonalne jest połączenie przysłówka *doszczętnie* w wyrażeniu *nerwy doszczętnie popękały* (*Że gdyby mieli teraz to pokazać na projektorze, to to by był superbrutalny film tylko dla szczególnie dorosłych o szczególnie mocnych nerwach, bo co słabszym mogłyby doszczętnie popękać do krwi i kości* – WPR 2003, 114). W wyrażeniu mamy do czynienia z rozwinięciem kolokacji nieodnotowanej w kolokatorze [K-NKJP 2017], przez zamianę elementu czasownikowego o znaczeniu

¹⁸ *Польско-русская война под бело-красным флагом*, dalej: PPB 2017.

destrukcji (*doszczętnie zniszczyć, rozbić* → *doszczętnie popękać*), chociaż w wyrażeniach konwencjonalnych mamy do czynienia z czynnością polegającą na oddziaływaniu na coś lub kogoś (funkcja semantyczna – obiekt), zaś w innowacji czynność jest inicjowana przez podmiot (funkcja semantyczna – agent)¹⁹. W przykładzie na język rosyjski tłumaczka całkowicie zrezygnowała z użycia ekspresyjnego odpowiednika przysłówka *doszczętnie* (*Да если бы теперь все это показать на экране, получился бы супержесткий мультик только для особенно взрослых с особенно крепкими нервами, потому что, если нервы слабые, они просто лопнут до крови и кости* – ППВ 2017), przez co został utracony językowy efekt innowacyjnego rozwinięcia kolokacji.

Leksemu *doszczętnie* Masłowska używa w innym okazjonalnym połączeniu: *doszczętnie rozmazane oko* (*Jedno oko doszczętnie rozmazane* – WPR 2003, 24). W *doszczętnie rozmazanym oku*, podobnie jak w *doszczętnie popękanych nerwach*, odnotowujemy znaczenie ‘całkowicie w odniesieniu do destrukcji, zniszczenia’ (w tym przypadku makijażu). W wersji rosyjskiej tłumaczka wybrała neutralną, pozbawioną ekspresji i emocji zniszczenia kolokację *глаз основательно размазался*, przez co pozbawiła rosyjskiego czytelnika przyjemności rozsmakowania się w „nowatorskim podejściu do języka”²⁰.

Masłowska rozwija kolokację przysłówka *doszczętnie* w wyrażeniu o kolokacji zerowej *doszczętnie zerwany* (*A ten syf na wersalce i wszędzie, ten sznureczek przy żaluzji pionowej doszczętnie zerwany, ptasie mleczka wyjedzone...* – WPR 2003, 83). W tłumaczeniu na język rosyjski pojawia się połączenie konwencjonalne – *бесповоротно оторванный* (*А этот срач на диване и везде, этот бесповоротно оторванный шнур от жалюзи, съеденное птичье молоко...* – ППВ 2017), często spotykane w tekstach publicystycznych traktujących o sytuacji politycznej (*Украина бесповоротно оторвана от России, Ходорковский бесповоротно оторван от России*), a więc nieposiadające innowacyjnego charakteru.

Odpowiedników rosyjskich przysłówka *doszczętnie* użytego w kontekstach mówiących o destrukcji należałoby szukać w analogicznych rosyjskich kontekstach. Wystarczy z jednego z wielu rosyjskich frazeologizmów o ekspresyjnym charakterze, oznaczających zagładę, całkowite zniszczenie (*разбить вдребезги, смети с лица земли, превратить в прах, стереть в порошок, вырвать с корнем, разнести в щепки*), wybrać element przywołujący odpowiednią asocjację i utworzyć

¹⁹ A. Kiklewicz, *Znaczenie leksykalne rzeczownika a jego funkcja w strukturze semantycznej zdania*, „Poradnik językowy” 2014, nr 6, [online] <<http://www.poradnikjezykowy.uw.edu.pl/numery/numer.php?nr=6&rok=2014>> (dostęp: 15.01.2017).

²⁰ G. Szpila, *Formy i funkcje frazeologizmów w powieści Doroty Masłowskiej*, „Język Polski” 2010, nr 4–5, s. 310–320.

innowację kontaminującą, np. *нервы лопнут в щепки (вдребезги), глаз размазлся в порошок, оторванный с корнем*.

W innych konstrukcjach Masłowskiej przysłówek *doszczętnie* rozwija nowe kolokacyjne właściwości ze znaczeniem ‘całkowicie w odniesieniu do utraty, zaniku’: *doszczętnie opaść z sił (I gdy ona tak siedzi obok, czyści sobie rąbkami bluzki typu golf swe okulary, chuchnąwszy pieczołowicie w oba szkła, ja myślę doszczętnie opadły z sił jak się do tego wszystkiego zabrać – WPR 2003, 134)*. W przekładzie na język rosyjski (*Она сидит совсем рядом и вытирает уголком кофты тина водолазка свои очки, старательно подышав на оба стеклышка, а я, совершенно упав духом, думаю, ну и как тут собраться с силами и взяться за дело – ПРВ 2017*) tłumaczka nie zauważa innowacyjnej kolokacji i tłumaczy wyrażenie *doszczętnie opadły z sił* na konwencjonalne *совершенно упав духом*, dwukrotnie odnotowane w korpusie języka rosyjskiego [HKPЯ 2017].

Za innowację w kolokacji można uznać połączenie *doszczętnie głupia* (*Czy ona jest doszczętnie głupia, ja się tak jej pytam, gdyż już coraz to gorzej ze mną, gdyż moje uczucia runęły, moje nerwy runęły, jestem przez nią zniszczony, jestem psychicznie i nerwowo konający – WPR 2003, 21*). Rozszerzenie kolokacji wynika z rozszerzenia znaczenia przysłówka *doszczętnie* z ‘całkowicie o zniszczeniu’ do ‘całkowicie o wysokim (najwyższym) stopniu jakiejś cechy’ (*doszczętnie głupia* – ‘głupia w bardzo wysokim stopniu’).

W kolokatorze dla leksemu *doszczętnie* została zarejestrowana kolokacja *zgłupieć* (*doszczętnie zgłupiał, doszczętnie zgłupiała, doszczętnie zgłupieje – K-NKJP 2017*). Jednak wśród kolokacji przymiotnikowych leksemów *głupi, głupia* nie odnajdujemy współwystąpienia *doszczętnie*. Możemy więc uznać połączenie *doszczętnie głupia* za innowacyjne. W tym przypadku daje się zauważyć wyraźny kierunek rozwinięcia kolokacji *doszczętnie zgłupieć* → *doszczętnie głupia*. W tłumaczeniu *Wojny...* na język rosyjski pojawia się konwencjonalne połączenie *совсем дура*, 17 razy odnotowane w korpusie języka rosyjskiego [HKPЯ 2017], a więc oddające znaczenie, ale niemające charakteru rozwiniętej kolokacji i niewprowadzające do warstwy językowej efektu zaskoczenia, świeżości, niepoprawności.

Tłumaczka nie szuka wśród połączeń oznaczających zniszczenie, kataklizmy takiego komponentu, który wraz ze słowem *дура* utworzyłby nietypowe okazjonalne połączenie w języku rosyjskim. W *Словаре сочетаемости слов русского языка* [СССРЯ 1983] oraz w korpusie języka rosyjskiego [HKPЯ 2017] dla słowa *разбить* odnotowujemy kolokacyjne współwystąpienie *вдребезги* [СССРЯ 1983, 465], *в пух и прах* [HKPЯ 2017], dla słowa *разрушить* – *до основания* [СССРЯ 1983, 471], dla *уничтожать* – *полностью* [СССРЯ 1983, 621]. Połączenia *полностью дура, до основания дура, вдребезги дура, в пух и прах дура* charakteryzują się kolokacją

zerową w korpusie języka rosyjskiego, a okazjonalność tych połączeń nie czyni ich niezrozumiałymi. Są to więc, naszym zdaniem, możliwe rosyjskie odpowiedniki okazjonalnego wyrażenia *doszczętnie głupia*.

Masłowska dalej rozwija właściwości kolokacyjne przysłówka *doszczętnie* w wyrażeniu *doszczętnie nienormalna* (*Мыślę chwilę. Czy ona jest doszczętnie nienormalna?* – WPR 2003, 88). Konwencjonalne połączenia z leksemem *nienormalny* (*nienormalna*) raczej nie odnotowują stopniowania cechy, jedynym zarejestrowanym wyrażeniem w korpusie jest wyrażenie *bardzo nienormalna* [K-NKJP 2017]. Wyrażenie *doszczętnie nienormalna* niesie więc spory ładunek zaskoczenia z powodu złamania konwencji, a co za tym idzie – ekspresji i elementu humorystycznego. W przekładzie Irina Lappo skupiła się na oddaniu znaczenia wyrażeniem *совсем психическая* pozbawionym niekonwencjonalności (wyrażenie zostało odnotowane w НКРЯ, 2017).

Znaczenie ‘całkowicie o wysokim (najwyższym) stopniu jakiejś cechy’ posiada przysłówek *doszczętnie* w wyrażeniu *chore doszczętnie filmy*. Tłumaczka nie poradziła sobie z przekładem metaforycznego określenia narkotycznych halucynacji (*Противеe albo ona jest spalona tak bardzo, że jej złącza poszły na bańce, albo ma jakiś grubszy schiz, drzwi percepcji z nawiasów na amen wywichnięte i tak chodzi tu po komisariacie, złorzeczy swoje chore doszczętnie filmy o tworzywach sztucznych* – WPR 2003, 180), które zostało po prostu pominięte (*Потому как или у нее в башке пробки перегорели и крышу напрочь снесло, или она вообще шизанутая, двери ее перцепции напрочь слетели с петель, вот и мотается эта соплюшка по комиссариату и злословит про искусственные материалы* – ППВ, 2017).

W kolejnym przykładzie rozwinięcia kolokacji leksemu *doszczętnie* obserwujemy transformację znaczenia z ‘całkowicie o wysokim stopniu cechy’ do ‘całkowicie o natężeniu wykonywania czynności’ (*To właśnie Andżela. Doszczętnie zajęta mówieniem. Niech mówi* – WPR 2003, 72). W tłumaczeniu ponownie użyto przysłówka *бесповоротно* (*В этом она вся, эта Анжела. Бесповоротно занята разговором. Пусть говорит* – ППВ, 2017), co w połączeniu z *занята разговором* rozwija kolokację rosyjskiego przysłówka. Za błędny należy zaś uznać przekład *мówienie* na *разговор*, ponieważ w tekście wyraźnie chodzi o monolog Andżeli, a nie dyskusję, dialog z Silnym, co sugeruje semantyka użytego rosyjskiego odpowiednika.

Całkowitym odejściem od konwencjonalnego znaczenia i kolokacji przysłówka *doszczętnie* jest użycie go w wyrażeniu *doszczętnie kłapią jej zęby* (*Jest w raczej złym stanie, doszczętnie kłapią jej zęby od tej amfy, z którą sobie przesadza* – WPR 2003, 24). Masłowska poprzez osadzenie leksemu *doszczętnie* w nowym otoczeniu nadała mu całkowicie nowe znaczenie ‘silnie i z dużą częstotliwością’. Niewykluczone, że w tym przypadku o użyciu przysłówka zdecydowała asocjacja fonetyczna

doszczętnie – szczerkać zębami. W przekładzie tłumaczka użyła rosyjskiego odpowiednika *забойно* (*забойно клацают зубы*), który może oznaczać ‘uderzeniowo’, ‘ubojnie’, lub slangowo ‘czadowo, z przytupem’. Wyrażenie nie jest odnotowane w korpusie języka rosyjskiego i dlatego efekt innowacyjności językowej w języku rosyjskim został osiągnięty.

Zjawisko rozwinięcia kolokacji jest jednym z zabiegów stylistycznych, dzięki któremu autorka rozpruwa, nicuje, rozbija język na miazgę i tworzy z tej miazgi język swoisty, nieraz makabryczny i karkołomny, zawsze osobiście poetycki²¹. W przekładzie powieści na język rosyjski odnotowujemy rezygnację z prób przekładu poetyckości zdekonstruowanego języka lub niezrozumienie mechanizmów innowacyjności językowej. Rzadkie próby zastosowania innowacyjnego rozszerzenia kolokacji przez tłumacza pozbawia dzieło Masłowskiej jego głównego atutu – świeżości językowej. A przecież odzwierciedlenie rozwinięcia kolokacji w przekładzie nie jest niemożliwe, tym bardziej w przypadku tłumaczenia na język pokrewny, jakim jest język rosyjski.

Stosowane skróty:

- K-NKJP 2017 – *Narodowy Korpus Języka Polskiego. Kolokator*, [online] <www.nkjp.uni.lodz.pl/collocations.jsp>.
- MSJP 1969 – *Mały słownik języka polskiego*, red. S. Skorupka, H. Auderska, Z. Łempicka, PWN, Warszawa 1969.
- WPR 2003 – Masłowska D., *Wojna polsko-ruska pod flagą biało-czerwoną*, Świat Książki Warszawa 2003.
- НКРЯ 2017 – *Национальный корпус русского языка*, [online] <<http://ruscorpora.ru/>> [NKRÂ 2017 – *Nacional'nyj korpus russkogo âzyka*].
- ПРВ 2017 – Масловская Д. *Польско-русская война под бело-красным флагом*, [online] <<http://coollib.com/b/249798>> [PRV 2017 – Maslovskaâ D., *Pol'sko-russkaâ vojna pod belo-krasnym flagom*].
- СССРЯ 1983 – *Словарь сочетаемости слов русского языка*, ред. П.Н. Денисов, В.В. Марковкин, Русский язык, Москва 1983 [SSSRÂ 1983 – *Slovar' soçetaemosti slov russkogo âzyka*, red. P.N. Denisov, V.V. Markovkin, Russkij âzyk, Moskva 1983].

²¹ Z recenzji J. Pilcha zamieszczonej na okładce *Wojny polsko-ruskiej pod flagą biało-czerwoną* (2003).

Bibliografia

- Białek E., *Kolokacja w przekładzie. Słownik rosyjsko-polski*, Wyd. UMCS, Lublin 2011.
- Cybulski M., „Wojna polsko-ruska pod flagą białą-czerwoną” Doroty Masłowskiej – mechanizmy destrukcji świata i języka, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2008, t. V, s. 441–453.
- Janikowski P., *Polska literatura najmłodsza w kontekście problematyki translatoologicznej*, Katowice – Częstochowa 2008.
- Kiklewicz A., *Znaczenie leksykalne rzeczownika a jego funkcja w strukturze semantycznej zdania*, „Poradnik językowy” 2014, nr 6, [online] <<http://www.poradnikjezykowy.uw.edu.pl/numery/numer.php?nr=6&rok=2014>> (dostęp: 15.01.2017).
- Klejnocki J., *Oda do dresu*, „Tygodnik Powszechny” z 20 października 2002, nr 42 (2780), [online] <www.tygodnik.com.pl/numer/278042/klejnocki.html> (dostęp: 15.01.2017).
- Moch W., *Język dresiarzy w powieści Doroty Masłowskiej „Wojna polsko-ruska pod flagą białą-czerwoną”*, „Linguistica Bidgostiana” 2004, t. I, s. 97–115.
- Osadnik W., *Przekład jako poszukiwanie ekwiwalencji kulturowej (o angielskim tłumaczeniu „Wojny polsko-ruskiej pod flagą białą-czerwoną” Doroty Masłowskiej)*, [w:] *Odmiennosc kulturowa w przekładzie*, red. P. Fast, P. Janikowski, Katowice – Częstochowa 2008, s. 157–176.
- Pilch J., *Martwy jak Przybyszewski*, „Polityka” z 4 stycznia 2003, nr 2382.
- Radziwon M., „Wojna polsko-ruska pod flagą białą-czerwoną” Masłowska, *Dorota*, „Gazeta Wyborcza” z 18 maja 2003, [online] <<http://wyborcza.pl/1,81826,1482020.html>> (dostęp: 15.01.2017).
- Smyczyńska A., *Adaptacja wojny polsko-ruskiej pod flagą białą-czerwoną Doroty Masłowskiej jako przykład strategii adaptacyjnej we współczesnym filmie polskim*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia de Cultura”, t. I, Folia 88, Kraków 2010 [online] <<http://studiadecultura.up.krakow.pl/article/view/1587/1379>> (dostęp: 15.01.2017).
- Szpila G., *Formy i funkcje frazeologizmów w powieści Doroty Masłowskiej*, „Język Polski” 2010, nr 4–5, s. 310–320.
- Szpila G., *Frazeologia w twórczości Doroty Masłowskiej*, [w:] *Problemy frazeologii europejskiej X*, red. D. Bralewski, Oficyna Wydawnicza Leksem, Łask 2015.

Summary

Innovative collocations in Dorota Masłowska's „Wojna polsko-ruska pod flagą białą-czerwoną” and their translation into Russian

The paper presents the phenomenon of extended collocations in the novel *Wojna polsko-ruska pod flagą białą-czerwoną* by Dorota Masłowska. Innovative collocations are analysed with reference to an adverb ‘doszczętnie’ [Eng. thoroughly]. New unconventional collocations are among the factors thanks to which the language of the novel is believed to have undergone deconstruction. Unfortunately, in the Russian version of the novel the translator did not reflect the discussed phenomenon, which deprived Russian readers of part of the aesthetic linguistic experience available to Polish readers.

Key words: Masłowska, *Wojna polsko-ruska pod flagą białą-czerwoną*, linguistic innovations, collocation, translation of innovative collocations.

Kinga Perużyńska
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Tłumacz wobec przekazu wspomnieniowego (na materiale *Dziennika warszawskiego* Zinaidy Gippius w tłumaczeniu Henryka Chłystowskiego)

Zinaida Gippius (1869–1945), rosyjska poetka, prozaiczka i dramatopisarka, należała do najwybitniejszych postaci przełomu XIX i XX stulecia. „Dekadencka Madonna”, zafascynowana tematyką miłości, śmierci i Boga, znana jest nie tylko jako myślicielka religijna i krytyczka literacka, ale także jako niezwykle uważna obserwatorka życia społeczno-politycznego, szkicująca na kartach swych dzienników tragiczny obraz pierwszych dekad XX wieku.

Przedmiotem niniejszego artykułu uczyniliśmy analizę przekładu *Dziennika warszawskiego* Zinaidy Gippius, powstałego w latach 1920–1921 w czasie pobytu pisarki na emigracji w Warszawie. Wraz z *Dziennikami petersburskimi* zaliczany jest on o „najwybitniejszych osiągnięć memuarystyki XX wieku”¹. Na okładce pierwszego polskiego wydania z 2010 r. czytamy:

Pisane w latach 1914–1921 przynoszą diariuszową, niemal kronikarską relację z tragicznych wydarzeń w historii Rosji: wojny domowej, przewrotu bolszewickiego i pierwszych lat formowania się „białej emigracji”. Ich autorka [...] pozostawiła wstrząsający w swej wymowie zapis sytuacji w kraju ogarniętym wojną i rewolucyjną pożogą. Umiejętność oceny przyczyn i skutków rejestrowanych wydarzeń, towarzysząca jej intelektualna refleksja oraz talent pisarski autorki [...] czynią z obu dzienników tchnące autentyzmem i cenne źródło historyczne.

Przekazy wspomnieniowe stanowią dla historyków wartościowy materiał badawczy. Pamiętniki, wspomnienia, dzienniki, autobiografie, życiorysy, relacje świadków czy kroniki rodzinne z uwagi na obecność w nich elementów refleksji osobistej autora pozostają, subiektywnym wprawdzie, lecz mimo to istotnym źródłem wiedzy o realiach danej epoki lub warunkach życia w danym okresie historycznym².

¹ Z notki wydawniczej na okładce polskiego wydania *Dzienników petersburskich (1914–1919). Dziennika warszawskiego (1920–1921)*, Czytelnik, Warszawa 2010 – dalej cytaty według tego wydania.

² Z. Wojtkowiak, *Nauki pomocnicze historii najnowszej: źródłoznawstwo. Źródła narracyjne*, Część I: *Pamiętnik, tekst literacki*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2001, s. 51.

W ocenie źródłoznawcy Zbysława Wojtkowiaka wyróżnia się następujące kryteria analizy wspomnień: kryterium **stosunku autora do przedmiotu narracji**, gdzie wydziela się: a) wydarzenia będące w polu bezpośredniej obserwacji autora oraz b) relację z wydarzeń, o jakich autor dowiedział się od kogoś innego. Kryterium drugie bazuje z kolei na **strukturze relacji** pamiętnikarskich, tj. a) metodzie relacji uteraźniejszonej (sprawozdanie doraźne), b) retrospektywnej (sprawozdanie *ex post*) i c) różnoczasowej, która wykorzystuje elementy sprawozdań doraźnych w sporządzaniu sprawozdań *ex post*³.

W kontekście tych rozważań warszawskie zapiski Gippius odpowiadają niemal wszystkim tym kategoriom. Pisarka odnotowuje w nich własne obserwacje, ale też przytacza relacje innych osób (np. opisując spotkanie Dmitrija Miereżkowskiego z Józefem Piłsudskim). Sprawozdanie doraźne stanowią jej notki z dni 24 czerwca – 18 października 1920, natomiast od 1 listopada 1920 do 26 marca 1921 dziennik prowadzony jest już *ex post* z Paryża.

Oto, kiedy rzeczywiście trzeba byłoby pisać dziennik. A nie ma ani sił, ani możliwości. Brak słów – a tymczasem tylko słowa *zostaną*. Tylko one pomogą komuś *nie zapomnieć*. Bo zapomnieć nie wolno (*Dziennik warszawski*, s. 473)

– notuje Gippius w 1921 r. Ta określana przez pisarkę mianem „przymusu” potrzeba ocalenia historii od zapomnienia bezpośrednio przekłada się na wartość *Dziennika warszawskiego* jako źródła historycznego. Zwróćmy przy tym uwagę na jego bogactwo w wymiarze informacyjnym. Po pierwsze, dziennik precyzyjnie opisuje wydarzenia, relacjonuje spotkania Gippius, Miereżkowskiego i Filosofowa z działaczami społecznymi i politycznymi, po drugie, przekazuje ich autorską ocenę, po trzecie, ujawnia postawę autorki wobec doświadczanych wydarzeń i wreszcie po czwarte, ukazuje subiektywną mentalność Gippius⁴.

Tak jak zadanie historyka polega na uwzględnieniu wszystkich tych płaszczyzn podczas analizy przekazu wspomnieniowego, powinnością tłumacza jest odzwierciedlenie ich w przekładzie. Silny związek dziennika z polsko-rosyjską rzeczywistością lat 20. XX wieku, nasycenie danymi faktograficznymi i opiniami, ale też racjonalne i trzeźwe spojrzenie Gippius na kwestie społeczno-polityczne czyni zadanie translatorskie nie tylko trudnym, ale też nadzwyczaj odpowiedzialnym. Tłumacz, który staje przed zadaniem „stworzenia” w języku przekładu świata ekwiwalentnego wobec oryginału, musi bowiem pamiętać, że w zamierzeniu autorki tekst służy ocaleniu

³ Ibidem, s. 52–53.

⁴ Cztery warstwy informacyjne przytaczam za Z. Wojtkowiakiem, op. cit., s. 54.

pamięci o losach „białych emigrantów” rosyjskich i ich walce z reżimem bolszewików. Co więcej, pośrednio sama formułuje ona postulat wobec tłumacza:

Dla mnie owe prześlizgujące się linijki są nabrzmiałe krwią, żyją, bowiem znam *powietrze*, w jakim się rodziły. Jakże mało, niestety, znaczą one dla tych, którzy nigdy nie oddychali tym gęstym, o zupełnie wyjątkowym ciężarze powietrzem!⁵

Rozpatrując przytoczony cytat przez pryzmat rozważań nad przekładem, możemy retorycznie zapytać: kim jeśli nie tym, który nigdy nie oddychał wspomnianym gęstym powietrzem, jest odbiorca tłumaczenia; kim, jeśli nie osobą odpowiedzialną za „życie prześlizgujących się, nasiąkniętych krwią linijek” – tłumacz? Prześledźmy zatem zaproponowane przez Chłystowskiego rozwiązania translatorskie, uwzględniając wymiary informacyjne dziennika jako przekazu wspomnieniowego.

W planie faktograficznym *Dziennik warszawski* traktuje o wojnie polsko-bolszewickiej 1920 r. oraz działalności rosyjskich emigrantów, związanej z utworzeniem Rosyjskiego Komitetu Politycznego. Gippius odnotowuje także poszczególne wydarzenia wojny domowej toczącej się w Rosji w latach 1917–1922. Wybrane przykłady zamieszczone w poniższej tabeli pozwolą prześledzić, w jaki sposób z danymi faktograficznymi zmierzył się tłumacz.

Fakt historyczny	Oryginał	Przekład	Przypis tłumacza
1	2	3	4
Powstanie Rosyjskiego Komitetu Politycznego	Завтра первое заседание так называемого «эвакуационного» комитета, прикрывающего формирование русской армии в Брест-Литовске. Председателем – Дима. Прикомандированные к делу Сосновским 3 польских офицера – очень хорошие и дельные люди.	Jutro pierwsze posiedzenie tak zwanego komitetu „ewakuacyjnego”, który osłania formowanie armii rosyjskiej w Brześciu Litewskim. Przewodniczący – Dima. Sosnkowski odkomenderował 3. polskich oficerów – bardzo zdolni i rzeczowi ludzie.	Rosyjski Komitet Polityczny (Ewakuacyjny), utworzony jako polityczne zwierzchnictwo formujących się w Polsce oddziałów rosyjskich, działał w Warszawie od czerwca 1920 do jesieni 1921. Formowanie się jednostek rosyjskich przeniesiono wkrótce z Brześcia do Kalisza (Skalmierzyce) i Wadowic. Ze strony polskiej nad ich organizacją czuwała Ekspozytura Ministerstwa Spraw Wojskowych pod dowództwem kapitana Juliusza Ulrycha.

⁵ 3. Гиппиус, *Дневники*, 2009 [online] <http://az.lib.ru/g/gippius_z_n/text_0070.shtml> (dostęp: 20.04.2017) – tłumaczenie własne.

1	2	3	4
Osoby	<p>Filosofow Dmitrij (1872–1940) – krytyk literacki, publicysta, działacz polityczny i religijny, pochodził ze świetnej i zasłużonej rodziny: ojciec był naczelnym prokuratorem wojskowym i członkiem Rady Państwa, a matka Anna, z domu Diagilewa, wybitną działaczką na rzecz równouprawnienia kobiet i literatką. Ukończył wydział prawa Uniwersytetu Petersburskiego; od 1989 krytyk artystyczny słynnego czasopisma „Mir Iskusstwa”, jeden z organizatorów petersburskich Spotkań Religijno-Filozoficznych (1901–1903) – wówczas zbliżył się, a następnie zamieszkał z Miereżkowskimi (słynna „trójca” albo inaczej „triumwirat”). Uciekł razem z nimi w grudniu 1919 do Polski. Tutaj bardzo czynny politycznie, m.in. zastępca Sawinkowa w Rosyjskim Komitecie Politycznym i doradca Józefa Piłsudskiego. Organizator i redaktor rosyjskich gazet i czasopism w Polsce, twórca kółka literackiego „Domik w Kołomnie” (1934–1936), przyjaciel Marii Dąbrowskiej. Zmarł 4 sierpnia 1940 roku w Otwocku; pogrzebany na cmentarzu prawosławnym w Warszawie na Woli [...].</p> <p>Sosnkowski Kazimierz (1885–1969) – wojskowy i polityk blisko związany z Józefem Piłsudskim, członek Organizacji Bojowej PPS, szef sztabu i zastępca komendanta I Brygady Legionów, uczestnik wojny polsko-bolszewickiej, minister spraw wojskowych (1920–1925), w wojnie 1939 dowódca Frontu Południowego, 1939–1941 komendant ZWZ, 1943–1944 Naczelnny Wódz PSZ, na emigracji w Wielkiej Brytanii i w Kanadzie [...].</p> <p>Ulrych Juliusz (1888–1959) – pułkownik, działacz polityczny, oficer I Brygady Legionów, 1935–1939 minister komunikacji, poseł na Sejm, na emigracji w Londynie [...].</p>		
Zawarcie traktatu ryskiego	<p>Сегодня опубликовано перемирие Польши с Совдепией. Мир будет через несколько дней. [...] В субботу Пилсудский объявил Савинкову, что в течение 6 дней все русские войска должны оставить польскую территорию.</p>	<p>Dzisiaj ogłoszono rozejm między Polską a Sowdępią. Pokój będzie za kilka dni. [...] W sobotę Piłsudski oznajmił Sawinkowowi, że w ciągu 6. dni wszystkie rosyjskie wojska powinny opuścić polskie terytorium.</p>	–
Osoby	<p>Piłsudski Józef (1867–1935) – polityk, mąż stanu, Naczelnik Państwa i Naczelnny Wódz, Marszałek Polski [...]</p> <p>Sawinkow Boris (1879–1925) – pseudonim literacki Ropszyn, terrorysta, członek partii socjalistów-rewolucjonistów (od 1903), przywódca (razem z Azefem) Organizacji Bojowej, odpowiedzialnej za wiele krwawych zamachów; utalentowany pisarz (m. in. <i>Wspominanija terrorista</i>). Od 1911 roku we Francji; wrócił do Rosji po rewolucji lutowej – został najpierw komisarzem Rządu Tymczasowego na Froncie Południowo-Zachodnim, a później wiceministrem spraw wojskowych. Popierał plany gen. Kornułowa, za co został usunięty z partii eserowskiej. Po przewrocie październikowym twórca Związku Obrony Ojczyzny i Wolności, organizator nieudanych powstań w Jarosławiu, Muromie i Rybińsku. Walkę z bolszewikami kontynuował w 1920 roku w Polsce, gdzie stanął na czele Rosyjskiego Komitetu Politycznego. Zwabiony do Rosji w 1924 roku, zginął 7 maja 1925 na Łubiance – wedle jednej wersji popełnił samobójstwo, wedle innej zamordowali go czekici [...]</p>		
Operacja perekopsko-czongarska	<p>Сегодня, после очень скверных известий о Крыме из-под руки (газеты печатали, что Врангель спрятался за Перекоп «без потерь», а Перекоп неприступен) – сказано, что Врангель весь провалился, большевики прорвались в Крым, откуда все хлынуло на пароходы, и сам Врангель будто бы уже в Константинополе.</p>	<p>Dzisiaj, po bardzo niedobrych wiadomościach z drugiej ręki na temat Krymu (gazety pisały, że Wrangel schronił się za Pieriekopem „bez strat”, a „Pieriekop jest nie do zdobycia”), mówi się, że Wrangel przepadł i że bolszewicy wdarli się na Krym, skąd wszystko rzuciło się na parowce, a sam Wrangel jest już jakby w Konstantynopolu.</p>	–

1	2	3	4
Osoby	Wrangel Piotr (1878–1928) – generał lejtnant, przed przewrotem październikowym dowódca korpusu kawaleryjskiego. W marcu 1920 roku przejął od Denikina dowództwo nad Siłami Zbrojnymi Południa Rosji. W listopadzie 1920 ewakuował armię z Krymu do Konstantynopola. Na emigracji założył Ogólnorosyjski Związek Wojskowy. Zmarł w Brukseli. Córka utrzymywała, że za jego śmierć były odpowiedzialne radzieckie służby specjalne [...].		
Uformowanie rządu Władysława Grabskiego	Сегодня здесь, наконец, составился кабинет, и к удивлению – центро-правый, а не центро-левый.	Dzisiaj w końcu ukonstytuował się gabinet – zdumiewające, że centroprawicowy, a nie centrolewicowy.	Pierwszy rząd Władysława Grabskiego powołany został 23 czerwca 1920; ustąpił 24 lipca 1920.
Osoby	Grabski Władysław (1874–1938) – ekonomista, publicysta, działacz polityczny, poseł I, II i III Dumi, narodowiec, w niepodległej Polsce m.in. premier (1920 i 1923–1925).		
Przekroczenie Wisły przez sowiecki 3. Korpus Kawalerii, próba zawarcia pokoju w Baranowiczach	Варшава накануне большевиков. Мы уехали оттуда в пятницу, 31 июля, в тот холодный, несчастный вечер, когда несчастные поляки отправили свою несчастную делегацию к Барановичам – молить издевающих большевиков о перемирии. Не вымолили.	Warszawa w przededniu bolszewików. Wyjechaliśmy stamtąd w piątek 31 lipca w ów chłodny nieszczęsny wieczór, kiedy nieszczęśni Polacy wysłali swą nieszczęsną delegację do Baranowicz – błagać sztydzących bolszewików o zawieszenie broni. Nie wybłagali.	–
Cud nad Wisłą	[...] не сомневались мы, что «большевики лопнут около Польши в ту минуту и там, где Польша нанесет им первый... даже не удар – укол». Это случилось в 7 верстах от Варшавы... и так называемое «чудо на Висле» совершилось.	[...] nie wąpiliśmy, że „bolszewicy pękną przed Polską w tej samej minucie i tam, gdzie Polska ich po raz pierwszy uderzy... a nawet nie uderzy – uklęje”. Stało się to 7 wiorst od Warszawy... dokonał się tak zwany „cud nad Wisłą”.	–
Powstanie w Kronsztadzie	Но дело не в том. А в том, что Россия опять в революции. Восстание кроншт[адтских] матросов. Борьба за Петербург.	Ale rzecz nie w tym. W tym zaś, że w Rosji znowu rewolucja. Powstanie kronsztadzkich marynarzy. Walka o Petersburg.	–

Zestawienie powyższych przykładów pozwala zauważyć, że polski tłumacz wiernie odzwierciedla w przekładzie:

- nazwy organów politycznych («эвакуационный» комитет – komitet „ewakuacyjny”);
- imiona i nazwiska (Дима – Dima, Сосновский – Sosnkowski, Пилсудский – Piłsudski, Савинков – Sawinkow, Врангель – Wrangel);
- toponimy (Брест-Литовск – Brześć Litewski, Барановичи – Baranowicze, Перекоп – Pieriekop, Крым – Krym, Константинополь – Konstantynopol, Польша – Polska, Совдепия – Sowdepia, Петербург – Petersburg);
- jednostki miary (верста – wiorsta).

W przypadku nazwiska generała Sosnkowskiego tłumacz dokonuje ponadto korekty omyłki Gippius – w oryginale mamy do czynienia z generałem Sosnowskim.

Przypisy Chłystowskiego wyjaśniają znaczenie nazwy „komitet ewakuacyjny”, pomagają zrozumieć sens działań polskiej armii w Brześciu Litewskim oraz precyzują, o jakim gabinecie wspomina autorka. Co zrozumiałe, z punktu widzenia polskiego odbiorcy, nie eksplicytują, czym jest traktat ryski lub „cud nad Wisłą”, jednak brak informacji na temat istoty operacji perekopsko-czongarskiej lub powstania kronsztadzkiego utrudnia odbiór tekstu niezorientowanemu w zawiłościach rosyjskiej historii czytelnikowi. Ukłon w jego kierunku stanowi jednak rzetelnie opracowany indeks osób, w którym o wiele bardziej szczegółowo przedstawia się sylwetki Rosjan aniżeli Polaków. Dysproporcję tę obrazują chociażby biogramy Dmitrija Filosofova, Borisa Sawinkowa czy Piotra Wrangla, zestawione z notkami o Kazimierzu Sosnkowskim, Józefie Piłsudskim czy Władysławie Grabskim i Juliuszu Ulrychu. W przypadku dwóch ostatnich tłumacz dokonuje interesującego zabiegu – biogramy stanowią bowiem odwołanie nie do treści *Dziennika warszawskiego*, a przypisów jego własnego autorstwa.

Drugi wymiar informacyjny dziennika jako źródła historycznego stanowi według Wojtkowiaka autorska ocena wydarzeń. Poniższe przykłady pozwolą prześledzić stosunek Gippius wobec polskiej i rosyjskiej rzeczywistości roku 1920.

Przedmiot oceny	Ocena Gippius	Przykład
Polska w czasie wojny z bolszewikami	в особенном развале; страна молодая, разоренная вдруг войной, едва возникающая: традиции старые, дворянство старое, древняя ненависть к России-поработительнице; всеобщий патриотизм и – антисемитизм; очень мало единства; ощущение ненадежности, нестроения, разорения; и все же та степень устойчивости, которая поражает, если вспомнить, что Польша перенесла во время войны, как недавно она существует; все полуразрушено, какая там полусовдепия.	zrujnowana; kraj młody, zniszczony przez wojnę, ledwie powstający; tradycje stare, szlachta stara, odwieczna nienawiść do Rosji-ciemiężycielki; powszechny patriotyzm i – antysemityzm; brakuje jedności; wrażenie niepewności, bezładu, ruiny, a przy tym taki stopień stałości, który zdumiewa, jeśli wziąć pod uwagę, czego Polska doświadczyła w czasie wojny, od jak niedawna istnieje; wszystko zrujnowane, na wpół Sowdepia.
Nieudana próba zawarcia pokoju w Baranowiczach	Сжимали сердце слухи о мире с Совдепией; Срыв мира наполнял нас новой надеждой	Ścisnęły serce pogłoski o pokoju z Sowdepia; Zerwanie pokoju napęliło nas nową nadzieją
Traktat ryski	варшавский ужас; первая и главная катастрофа	warszawska potworność; pierwsza i największa katastrofa
Upadek gen. Wrangla	неслыханная катастрофа; трагический скандал	niesłychana katastrofa; tragiczny skandal

Obraz Polski widzianej oczami Gippius nie napawa optymizmem. W wariacie polskojęzycznym tłumacz w kilku przypadkach modyfikuje opis autorki, pozwalając sobie na zastąpienie szczególnej ruiny – ruiną, nagle zniszczenie przez wojnę – po prostu zniszczeniem, to, co na wpół zrujnowane – zrujnowanym. Nieliczne

opuszczenia nie wpływają jednak na jakość przetłumaczonego tekstu – opinie autorki nie tracą znamion krytycyzmu, pozostają silnie nacechowane emocjonalnie, ale nie zniekształcone w procesie przekładu. Tym samym odzwierciedlają dążenie tłumacza do możliwie najbardziej precyzyjnego odtworzenia postawy emigrantki wobec kluczowych dla niej wydarzeń: przyjazdu do zdewastowanej w czasie wojen Polski, budzącej niepokój próby zawarcia przez Polskę pokoju z bolszewikami czy tożsamy z upadkiem przyświecającej jej idei walki z bolszewizmem – klęski generała Wrangla oraz wejścia w życie traktatu ryskiego.

Postawa Rosjanki wobec otaczającej ją rzeczywistości ewoluuje wraz z kolejnymi stronicami dziennika. Stanowi ona trzeci wymiar informacyjny źródła historycznego, jakim jest przekaz wspomnieniowy. W jej pierwszej notatce z 24 czerwca 1920 czytamy: *Устремленность воли на одну точку все время, в продолжение месяцев – дает мне, и всем нам, неожиданные силы (Koncentracja woli w ciągu kilku miesięcy na jednej sprawie dodaje mnie, i wszystkim nam, nieoczekiwanych sił)*, jednak już 10 lipca, w obliczu narastającego zagrożenia ze strony bolszewików i braku możliwości poświęcenia się pracy w wydziale propagandy komitetu ewakuacyjnego z uwagi na problemy organizacyjne i lokalowe pisarka ubolewa: *Боже, нет слов (Boże, brak słów)*. Narastające poczucie beznadziejności towarzyszy jej przez kolejne miesiące, nawet po opuszczeniu Polski i wyjeździe do Paryża. *В смертельном томлении душа моя (W śmiertelnym udręczeniu dusza moja)* – czytamy w zapiskach z 11 marca 1921, niedługo potem pisarka wyznaje: *Я ничего не понимаю от тяжелой душевной боли. Цельными днями хожу одна, в толпе. Не знаю, куда еще бежать (Z powodu ciężkiego bólu w duszy niczego nie rozumiem. Całymi dniami chodzę sama w tłumie. Nie wiem, gdzie jeszcze można uciec)*. Odpowiedzialność tłumacza za rzetelny przekład tej warstwy informacyjnej wynika z historyczno-socjologicznych okoliczności powstania źródła, co w przypadku *Dziennika warszawskiego* należy rozumieć jako konieczność uprzystępnienia polskiemu czytelnikowi emocji i przeżyć emigranta zmuszonego opuścić dom w wyniku niestabilnej sytuacji politycznej swojego kraju.

Odtworzenie w języku przekładu czwartego planu informacyjnego źródła historycznego, a więc subiektywnej mentalności autora, pozostaje czynnością najtrudniejszą. Wymaga bowiem od tłumacza wiedzy o tym, jak twórca danego dzieła postrzegał świat, jakim językiem komunikował się z otoczeniem, jak był przez nie postrzegany. Chłystowski w posłowniu do *Dziennika warszawskiego* wspomina, że bezkompromisowych opinii Gippius „obawiano się i jednocześnie bardzo z nimi liczone”⁶ – znamiona bezkompromisowości bez wątpienia odnaleźć można

⁶ H. Chłystowski, *Wyjątkowa Zinaida Gippius*, [w:] Z. Gippius, *Dzienniki...*, s. 498.

na stronich jej dziennika, przede wszystkim w licznych charakterystykach „wrogów” i „przyjaciół” idei walki z bolszewizmem, lecz odzwierciedla się ona także w samym stosunku emigrantki do Warszawy.

Przejaw subiektywnej mentalności Gippius	Oryginał	Przekład
Ocenianie osób pod kątem przydatności dla „sprawy”	Балахович – интуит, дитя и своевольник. Ненависть его к большевикам - это огненная страсть. Но при этом он хитер, самоуверен и самолюбив. Он совсем не «умен», но в нем есть искорки гениальности, угадки какой-то. Он, конечно, «разбойник и убийца», – но теперь, по времени, после этих лет сплошной крови, и когда над Россией сидят короли разбойников и убийц, – не страшнее ли, не греховнее Сережа Попов, нежный толстовец?	Bałachowicz to intuicjonista i samowolne dziecko. Jego nienawiść do bolszewików to paląca namiętność. Jest jednak przy tym chytry, zarozumiały i nadmiernie ambitny. W ogóle nie jest „mądry”, ale są w nim jakieś iskiarki genialności, jakieś zadatki. Jest oczywiście „rozbójnikiem i zabójcą” – ale czy teraz, po tylu krwawych latach, kiedy Rosję dławią królowie rozbójników i zabójców, czy teraz nie straszniejszy, nie bardziej grzeszny jest Serioża Popow, subtelny tolstojowiec?
Oceny „wrogów” idei	[...] у Ллойд-Джорджа, наказанного Богом, давно отнят разум	[...] Lloydowi-George’owi, pokaranemu przez Boga, już dawno odebrało rozum
Oceny „przyjaciół” idei	О Желиговском у нас осталась память как о первом польском друге, умном, сильном, все понимающем и надежном.	O Żeligowskim pozostała w nas pamięć jako o pierwszym polskim przyjacielu, mądrym, silnym, wszystko rozumiejącym i niezawodnym.
Poczucie obcości na emigracji	Незнакомая Варшава казалась нам чужим и неприятным Парижем. Было странно и тяжело.	Nieznaną Warszawę wydawała nam się obcym i nieprzyjemnym Paryżem. Było dziwnie i ciężko.

Znamienny dla pisarki język formułowania ocen – silnie wartościujący, nasycony epitetami – zdradza jej wyjątkowy zmysł obserwacyjny, co uwidacznia się chociażby w charakterystyce generała Bałachowicza, opinii o Lloydzie George’u czy generale Żeligowskim, absolutne zaangażowanie w walkę o wolną Rosję (uzależnienie charakterystyki od stosunku jej podmiotu do „sprawy”), ale też poczucie wyobcowania, niechęć do obecnego miejsca pobytu – obcej, nieprzyjemnej Warszawy. Zadanie tłumacza polega więc w tym przypadku na zachowaniu w przekładzie pierwiastka osobowości autora oryginału, co w przypadku Gippius ponownie utrudnia silne nacechowanie aksjologiczne zapisków, stanowiące jednak swoisty „znak firmowy” emigrantki.

Na podstawie przytoczonych egzemplifikacji można zauważyć, że elementy cechujące *Dziennik warszawski* Zinaidy Gippius jako przekaz wspomnieniowy, a zatem i źródło historyczne, zostały w przekładzie odzwierciedlone nader precyzyjnie, co powoduje, że polski czytelnik rzeczywiście ma możliwość odetchnięcia „ciężkim powietrzem”, którym na co dzień – jako świadek epoki przełomu XIX i XX wieku – oddychała biała emigrantka. Tłumacz dołożył bowiem wszelkich

starań, aby „nabrzmiała krwią, żywe linijki” Gippius odzwierciedlić w języku polskim z pełną świadomością ich historycznej ważkości, odpowiedzialnością oraz poszanowaniem postulatów autorki, aby ocalić losy jej współczesnych od zapomnienia. Opatrzanie przekładu licznymi przypisami oraz szczegółowym indeksem osób pozwala sądzić, że celem Chłystowskiego było uprzyśpieszenie czytelnikowi nie tylko książki, ale i stosunkowo mało znanego w Polsce wycinka historii, jakim są dzieje emigrantów rosyjskich „pierwszej fali” w tym kraju.

Bibliografia

- Chłystowski H., *Wyjątkowa Zinaida Gippius*, [w:] Z. Gippius, *Dzienniki petersburskie (1914–1919). Dziennik warszawski (1920–1921)*, Czytelnik, Warszawa 2010, s. 497–506.
- Gippius Z., *Dzienniki petersburskie (1914–1919). Dziennik warszawski (1920–1921)*, Czytelnik, Warszawa 2010.
- Gippius Z., *Varšavskij dnevnik (1920–1921)*, [w:] *Sobranie sočinenij*, t. 9: *Dnevniki: 1919–1941. Iz publicistiki 1907–1917 gg. Vospominaniâ sovremennikov*, sost., primeč., ukaz. imen T.F. Prokopova, Russkaâ kniga, Moskva 2005 [Гиппиус З., *Варшавский дневник (1920–1921)*, [в:] *Собрание сочинений*, т. 9: *Дневники: 1919–1941. Из публицистики 1907–1917 гг. Воспоминания современников*, сост., примеч., указ. имен Т.Ф. Прокопова, Русская книга, Москва 2005].
- Gippius Z., *Dnevniki*, 2009 [online] <http://az.lib.ru/g/gippius_z_n/text_0070.shtml> [Гиппиус З., *Дневники*, 2009 [online] <http://az.lib.ru/g/gippius_z_n/text_0070.shtml>].
- Wojtkowiak Z., *Nauki pomocnicze historii najnowszej: źródłoznawstwo. Źródła narracyjne*, Część I: *Pamiętnik, tekst literacki*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2001.

Summary

Historical source in translation (based on “The Warsaw Diary” by Zinaida Gippius and its Polish translation by Henryk Chłystowski)

The aim of the article is to present *The Warsaw Diary* by Zinaida Gippius, published in 1969 and translated into Polish by Henryk Chłystowski (2010). Based on the analysis of Russian and Polish versions of the book, it can be concluded that Chłystowski retains in his translation four dimensions of the diary as a historical document: facts, opinions, author's personal feelings and her subjective mentality.

Key words: translation, Zinaida Gippius, ‘The Warsaw Diary’, the first Russian emigration, diary, historical source.

Recenzje

**Irena Rudziewicz, *Puszkina w Polsce. Bibliografia 1976–2010*,
Wydawnictwo UWM, Olsztyn 2016.**

W 2016 roku nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie ukazała się monografia bibliograficzna *Puszkina w Polsce. Bibliografia 1976–2010* autorstwa dr hab. Ireny Rudziewicz, prof. UWM. Publikacja stanowi kontynuację prac prowadzonych przez Mariana Tomporowskiego i Tadeusza Kołakowskiego, którzy opracowali analogiczne bibliografie z wcześniejszych okresów. Idea prowadzenia dalszych prac nad polskimi puszkiniąkami wiąże się z VII Międzynarodową Konferencją Naukową „Aleksander Puszkina a Słowiańszczyzna. W 160. rocznicę śmierci poety”, która odbyła się w 1997 r. w Olsztynie, oraz z osobą prof. Bazylego Białokozowicza (nieżyjącego od 2010 r.), autora tego pomysłu. Prof. B. Białokozowicz na swoim seminarium magisterskim wraz z czterema studentkami podjął pierwsze próby opracowania tego obszernego materiału. Powstały cztery prace magisterskie, obronione w Instytucie Słowiańszczyzny Wschodniej UWM w roku 2000.

Po śmierci prof. B. Białokozowicza kontynuacji opracowania tego wyjątkowo obszernego materiału podjęła się prof. I. Rudziewicz, która już wcześniej uczestniczyła w projekcie. Wynikiem tej pracy jest opisywana monografia. Należy podkreślić, że stanowi ona niezwykle cenne źródło informacji o publikacjach poświęconych osobie i twórczości Puszkina, ponieważ obejmuje nie tylko opublikowane przekłady Puszkina na język polski oraz prace naukowe – rozprawy, monografie, studia, artykuły naukowe czy nadawcze, ale także publikacje popularnonaukowe, wstępy i posłowania do wydawnictw książkowych, materiały z czasopism literackich, społecznych i politycznych, z prasy codziennej ogólnokrajowej i regionalnej, recenzje literackie i teatralne, informacje o nowościach wydawniczych i spektaklach, wspomnienia i reportaże, sprawozdania i streszczenia, analizy i komunikaty, przyczynki i opisy wystaw muzealnych, konkursów i festiwali. Ponadto – co zasługuje na szczególną uwagę – w materiale uwzględniono prace polskich autorów opublikowane za granicą.

Materiał wyekscerpowano z zasobów Polskiej Bibliografii Literackiej, Bibliografii Zawartości Czasopism, Bibliografii Rusycystyki Polskiej, Przewodnika Bibliograficznego. Autorka w trybie ciągłym uzupełniała go o bieżącą informację bibliograficzną. W monografii prace zostały uszeregowane w podziale na lata publikacji, a w ramach chronologii rocznej zastosowano układ alfabetyczny w kolejności nazwisk autorów. Przy niektórych pozycjach znajduje się krótka adnotacja określająca problematykę prezentowanej publikacji. Tom zawiera również pełny indeks nazwisk

(autorski, przedmiotowy i zespołowy), a także objaśnienia zastosowanych skrótów i skrótowców. Wszystko to powoduje, że monografia jest przejrzysta zarówno pod względem konstrukcji, jak też zapisu bibliograficznego.

Autorka we wstępie podkreśla, że praca nie zawiera analiz ani sądów wartościujących, a jej celem jest skompletowanie materiałów na temat twórczości Puszkina wydanych w Polsce w latach 1976–2010. Taka koncepcja umożliwia wszechstronny i obiektywny dobór materiału, bez zbędnych ograniczeń, które uniemożliwiałyby osiągnięcie kompletności, co czyni prezentowaną monografię doskonałym źródłem informacji bibliograficznej dla wszystkich zainteresowanych twórczością Puszkina – począwszy od badaczy, studentów przygotowujących prace dyplomowe aż do amatorów, którzy poszukują informacji o twórczości tego niewątpliwie najwybitniejszego i najpopularniejszego w Polsce poety rosyjskiego.

Iwona Borys

Spis treści

Od Redaktora.....	3
-------------------	---

Literaturoznawstwo

Nel Bielniak (Zielona Góra), <i>Trudna sztuka dorastania a świat bohaterów Aleksandra Kuprina</i>	7
Jadwiga Gracla (Warszawa), <i>Ponad czasem – w duszy człowieka. Majakowski na współczesnej polskiej scenie</i>	23
Tatiana Rybalczenko (Tomsk), <i>Поэтическая антроподицея Леонида Мартынова</i>	31
Aleksandra Zywert (Poznań), <i>Polska i Polacy w dylogii Siergieja Łukjanienki „Brudnopis”, „Czystopis”</i>	51

Językoznawstwo

Katarzyna Konczewska (Grodno), <i>З досведу дзялектолага. Да пытання вывучэння гаворак беларуска-польскага памежжа</i>	65
Andrzej Narloch (Poznań), <i>Концептуалізацыя вярцательнага движенія в руском і польском языках</i>	75
Zofia Szwed (Poznań), <i>О типологических особенностях Евангелия Тип-7 из собрания РГАДА ф. 381, № 7</i>	91

Przekładoznawstwo

Magdalena Abramska (Olsztyn), <i>O nazwach własnych w polskim i angielskim przekładzie sztuki „Дракон” Eugeniusza Szwarca</i>	107
Anna Choma-Suwała (Lublin), <i>Poezja Bohdana Ihora Antonycza w polskim przekładzie Kazimierza Andrzeja Jaworskiego</i>	119
Bogumił Gasek (Wrocław), <i>„Средняя температура по больнице”, czyli o pewnym typie skrzydlatych słów w kontekście leksykograficzno-translatorycznym</i>	133
Joanna Orzechowska (Olsztyn), <i>Innowacje w kolokacjach w „Wojnie polsko-ruskiej pod flagą biało-czerwoną” Doroty Masłowskiej i ich tłumaczenie na język rosyjski</i>	143
Kinga Perużyńska (Olsztyn), <i>Tłumacz wobec przekazu wspomnieniowego (na materiale „Dziennika warszawskiego” Zinaidy Gippius w tłumaczeniu Henryka Chłystowskiego)</i>	153

Recenzje

Irena Rudziewicz, <i>Puszkina w Polsce, Bibliografia 1976–2010</i> , Wydawnictwo UWM, Olsztyn 2016 (Iwona Borys).....	165
---	-----

Contents

From the Editor	3
-----------------------	---

Study of Literature

Nel Bielniak (Zielona Gora), <i>Difficult art of growing up and the world of Aleksandr Kuprin's characters</i>	7
Jadwiga Gracla (Warszawa), <i>Besides sometimes in the human soul. Mayakovsky in contemporary Polish theater</i>	23
Tatiana Rybalczenko (Tomsk), <i>The Poetic Anthropody of Leonid Martynov</i>	31
Aleksandra Zywert (Poznan), <i>Poland and Poles in the dilogy of Sergey Lukyanenko „Rough Draft”, „Final Draft”</i>	51

Linguistics

Katarzyna Konczewska (Grodno), <i>From the experience of a dialectologist. To the study of dialects of the Belarusian-Polish borderlands</i>	69
Andrzej Narloch (Poznan), <i>Conceptualisation of „circular motion” in the Russian and Polish languages</i>	79
Zofia Szwed (Poznan), <i>On typological features of the text of the Gospel Book Tip-7 from the collection of the Russian State Archive of Old Records, F. 381, № 7</i>	91

Translation Studies

Magdalena Abramska (Olsztyn), <i>Proper nouns in Polish and English translation of Evgeny Schwartz's Дракон</i>	107
Anna Choma-Suwała (Lublin), <i>Bohdan Ihor Antonych's poetry in the Polish translation of Kazimierz Andrzej Jaworski</i>	119
Bogumił Gasek (Wrocław), <i>„Sredniaia temperatura” po bołnice or about single type of winged words from the perspective of lexicographic and translation</i>	133
Joanna Orzechowska (Olsztyn), <i>Innovative collocations in Dorota Maślowska's „Wojna polsko-ruska pod flagą biało-czerwoną” and their translation into Russian</i>	143
Kinga Perużyńska (Olsztyn), <i>Historical source in translation (based on „The Warsaw Diary” by Zinaida Gippius and its Polish translation by Henryk Chłystowski)</i>	153

Reviews

Irena Rudziewicz , <i>Puszkin w Polsce, Bibliografia 1976–2010</i> , Wydawnictwo UWM, Olsztyn 2016 (Iwona Borys)	165
---	-----